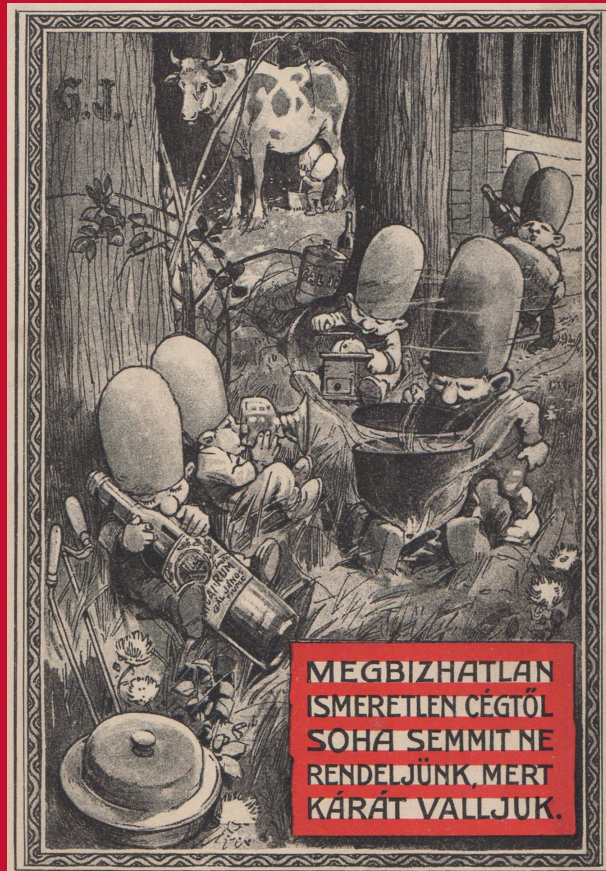

Kereskedelem és kereskedők

Andor Anna Klára, Balogh Ádám Tibor, Csendes Tünde,
Eöry Gabriella, Halmos Károly, Mikos Éva, Rigó Máté,
Tamás Máté, Tinku-Szathmáry Balázs és Török Róbert
tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2022. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2022-ben még a következő témájú számot kívánja megjelentetni:

90. Professzionizáció

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 5500 Ft, egy szám ára 1500 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 5500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Varga Zsuzsanna

A „Kereskedelem és kereskedők” című blokkunkat Ring Orsolya és Somorjai Szabolcs szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Szabó-Reznek Eszter

nka

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg. The journal is published with the support of the Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Gál János: *Gyarmatáru Értesítő* 1911. június 1. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum KD 1976 211.1.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2022.03>

TARTALOM

KERESKEDELEM ÉS KERESKEDŐK

Mikos Éva	Idegenek az ételünkben: kereskedelmi mondák a 20–21. század magyar sajtójában	5
Halmos Károly – Tamás Máté	Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadseregellátásról	23
Tinku-Szathmáry Balázs	Amikor a Duna nemzetközi áruforgalmi folyosóvá vált. Szállítmányozási körkép a Vaskapu-szabályozás után az első Dunagőzhajózási Társaság példáján keresztül	45
Eöry Gabriella	„Borpaploták – arany milliók”. Kísérlet a magyar borkivitel élénkítésére az 1920-as évek végén	77
Andor Anna Klára	A pénznem minden. Dollárboltok a szocializmusban: a társadalmi egyenlőtlenség lenyomatai a hiánygazdaságban	95
Balogh Ádám Tibor – Török Róbert	Gál János fiumei gyarmatáru-kereskedő portréja és fiumei vállalkozásának rövid története	121
Csendes Tünde	A gabonakereskedelem és a zsidó gabonakereskedők Győrben	141
Rigó Máté	A vesztes háború győztesei. Hogyan profitáltak egyes magyar gyárosok az I. világháborúból?	161

KÖNYVEK

Jelena Oszokina: Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина. (A szovjet iparosítás alkímiája. A Torgszin időszaka.) – Soós Károly Attila	189
Bencsik Péter: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években. – Tamás Ágnes	195
Szerzőink	199
Contents	201
Abstracts	203

Mikos Éva

Idegenek az ételünkben: kereskedelmi mondák a 20–21. század magyar sajtójában

Az értelmiség, a hatalmon lévők és a nagyvállalatok közös vágya, hogy betekintést nyerhessenek az átlagember gondolkodásmódjába. Erre szolgálnak például a közvélemény-kutatások, amelyek napi közéleti kérdésekkel kapcsolatos választások vagy a vásárlási preferenciák társadalmi megoszlását vizsgálják. A vásárlási hajlandóságot ma már az internetes algoritmusok is nyomon követhetik az egyes felhasználók keresései alapján. A mélyebb, átfogóbb, a teljes világszemlélettel összefüggő tudást, a nehezen behatárolható átlagemberi műveltséget, érdeklődést jóval bonyolultabb azonosítani.

A dolgozat tárgyát képező „meghökkenítő meséket” a köznyelv, illetve a zsurnalisztika „városi legendáknak” nevezi. A tudományos nyelvhasználatban *kortárs* vagy *modern mondákként*¹ emlegetett történetek az átlagember, a modern nyugati társadalmak széles és nagyon heterogén középosztálya tagjainak világismeretébe, tájékozottságába, problémalátásába adhatnak betekintést.² Gyűjtésükben és feldolgozásukban nemzetközi szinten három tudományterület vesz részt, a folkloristák mellett a szociológusok és a pszichológusok, de a három diszciplína határterületei – például a szociálpszichológia –, valamint a nyelvészet és kommunikációtudomány képviselői is érintettek. A szociológusok figyeltek a mondák társadalmi beágyazottságára is.³ A szakirodalom tényként kezeli a jelenség középosztályi karakterét, de komolyabb kutatási eredményeket a társadalmi megoszlás tekintetében eddig nem sikerült fellelni. Feltehető, hogy a kortárs mondák terjesztésére való hajlandóság,

¹ Az angol *urban legend* kifejezésből magyarított – pontosabban félrefordított – *városi legenda* fogalom általánosan elterjedt a köznyelvben, emellett elsősorban a témával foglalkozó újságírók használják. Mivel az angol legend (illetve számos más indoeurópai nyelvben is létező legende, legenda stb. kifejezések) pontos fordítása *monda*, és nem legenda (utóbbi jóval szűkebb mezőt takar, a szentek életéről és a szent helyek történetéről szóló mondák megnevezésére szolgál eredetileg), ezért ezt a kifejezést a folkloristák és szociológusok nem használják. A téma ma magyarul igen kezdetleges folklorisztikai diskurzusában a modern, illetve kortárs monda kifejezések – előbbi a német *moderne Sage*, utóbbi az angol *contemporary legend* magyarítása – egyaránt használatosak, így ezeket az alábbiakban szinonimaként kezelem. Utóbbiak bevezetésére Nagy Ilona tett javaslatot a hazai diskurzus megalapozásának szándékával írott munkájában, ahol a nemzetközi kutatás valamennyi terminológiai problémáját tárgyalta. Nagy 2006: 397–401.

² Fine–Ellis 2010: 1–20.

³ A tudományos megközelítés mellett létezik még egy fontos diskurzus, az újságíróké, közülük idehaza Marinov Iván munkássága emelkedik ki, akit elsősorban a modern mondák leleplezése motivál. Lásd az *urbanlegends.hu* című honlapot, továbbá: Marinov–Dezső–Pál 2008. A sajtó munkatársai egészen más szemszögből vizsgálják a témát, mint a folkloristák vagy a szociológusok, általában az egyes történettípusok cáfolására törekszenek, s kevésbé a társadalmi összefüggéseik, létezésük okai foglalkoztatják őket.

illetve a bennük való hit nem társadalmi réteg-specifikus, legfeljebb a megoszlása tekintetében van különbség az egyes, iskolázottság és műveltség – s kevésbé a társadalmi vagy anyagi helyzet – szerint elkülönülő rétegek között. A társadalom széles középső rétegének tagjai körében a legvalószínűbb, hogy valaki elhiszi és továbbadja ezeket a történeteket. Krekó Péter szociálpszichológus nyugati vizsgálatokon is alapuló kutatásai szerint a műveltség nem jelent igazi választóvonalat a tévhitiek, híresztelések, álhírek hiteles információként való elfogadása tekintetében.⁴

Az 1930-as évek elején Németországban kezdtek tudományos igényvel foglalkozni e jelenséggel, az ott ekkor szárnyait bontogató sajtótörténet keretein belül, az írott változatokra összpontosítva. Már ebben az időben felfigyeltek folklór jellegére, illetve arra, hogy e mondák típusokba rendezhetők, és variációkban léteznek. A folyamat az 1930-as évek végén a német tudományosság ideológiai túlterhelődése miatt megtorpant.⁵ Az 1960-as években amerikai kutatók vették fel a fonalat, akik főként élőszókból gyűjtötték e különös történeteket, majd az 1970-es évektől a sajtóadatokra is felfigyeltek.⁶ Az amerikai fejlemények hamar visszhangra találtak Európában is, német, francia, olasz, skandináv kutatók kezdtek foglalkozni a témával. Mindehhez szakítani kellett a folklór – illetve az azzal egyenlőnek tekintett *népköltészet* – korábbi, erősen az oralitásra, valamint a társadalmi meghatározottságra építő definíciójával, ami Észak-Amerikában és Nyugat-Európában nagyjából az 1970-es évek elejére végbement. Kisebbség-viták után ma már általános a konszenzus arról, hogy a folklór a modern urbanizált társadalmaknak épp úgy a sajátja, mint volt az a korábbi évszázadok részben vagy egészében szóbeliségben élő rurális társadalmainak.⁷

A modern mondák egyszerre vannak jelen a szóbeliségben és az írásbeliségben, utóbbi kategóriából az időszaki sajtó jelenti a legfontosabb hordozó közegüket. A modern mondák leírt formában olyan álhírek, amelyek szilárd struktúrájú elbeszéléseként időről-időre visszatérnek a hírlapokban és olcsó színes magazinokban.⁸ Szerkezetük ezekben az esetekben főként az apró színes hírek formáját ölti, a gyanútlan olvasó pedig akár komolyan is veheti őket. Megjelent a tömegkultúra újabb médiumaiban is, a film, a televízió is rendszeresen felhasználja.⁹

⁴ Krekó 2022: 41–43.

⁵ Shojaie Kawan 1995.

⁶ Amerikában szórványosan már az 1940-es évektől jelentek meg a jelenséget tudományos igényvel tárgyaló tanulmányok. Az amerikai kutatók között meg kell említeni a magyar származású Dégh Linda nevét, aki az 1960-as évek közepétől az Indiana Egyetem bloomingtoni kampuszán dolgozott. Ő próbálta először elméleti keretek közé terelni a modern mondát, elsősorban a „hagyományos” mondákkal való összefüggéseire koncentráva (lásd például: Dégh 1970). A témából írott szintézise: Dégh 2001.

⁷ A hazai folklorisztikában ez a határozott áttérés még nem történt meg. Ennek tudománytörténeti hátteréről és lehetséges okairól: Mikos 2021: 117–120; Mikos 2022: 22–26. A nyugati fogalomtisztázási folyamat egyik nyugvópontjának tekinthető a (konzervatív) amerikai folklorisztika atyja, Richard Dorson által szerkesztett nemzetközi tanulmánykötet (Dorson 1978).

⁸ Vö. Gerndt 1988, 1995.

⁹ A kortárs mondák és a tömegkultúra összefüggéseiről: Fischer 1991; a kommersz filmek és a mondák kapcsolatáról enciklopédikus jelleggel: Koven 2008.

A nyugati kutatók időről időre átértékelik saját pozíciójukat, különösen a folklórnak is új lehetőségeket teremtő technológiai változások fényében, az utóbbi két évtizedben befogadta a kutatóközösség az internetet, valamint a közösségi médiát is a mondák terjesztésére alkalmas közegként ismeri el.¹⁰ A mondák egy része újabban már képek – grafikák, illetve manipulált fotók – és olykor videók kíséretében jelenik meg.

Ha nagyon röviden szeretnénk valamiféle meghatározást adni a modern mondáknak, akkor a következőket szükséges kiemelni. A német terminológia szerint a *mondaszerű történetekben*¹¹ a hagyományos mondák szerkezeti felépítése megmarad, de a modern nagyvárosi létforma és annak tárgyi világa elevenedik meg. A modern mondák a régi hiedelemtörténetek, mítoszok és mesék számos motívumát viszik tovább megújult külsőségekkel.¹² A hagyományos történetekhez való kötődésük a csoda és a természetfelettiel való kapcsolat különös, rejtett megjelenítésében érhető tetten. Míg a hagyományos hiedelemtörténetekben hiedelemlények, azaz boszorkányok, lidércek, ördögök stb. léptek színre, addig a modern mondák jelentős része hús-vér embereket és állatokat alkalmaz helyettük, ám ezek is különös módon viselkednek. A modern mondákban szinte minden esetben valamilyen meglepő esemény történik, amire nehéz racionális magyarázatot adni. Ám ezeket az olykor bizarr történéseket nem szó szerint, hanem metaforákként, illetve allegóriákként értelmezik a társadalomtudósok.¹³

Az amerikai kutatók az első gyűjtések megjelenésével egyidőben már elemzési szempontokat is körvonalaztak: a történetekre társadalmi folyamatok leképeződéseként, bonyolult gazdasági, politikai problémákra adott egyszerű, megnyugtató válaszokként tekintettek.¹⁴ Már ekkor megindult az összegyűlt szöveganyag tematikus csoportokba rendezése. Gary Alan Fine amerikai szociológus az 1980-as években *mercantile legendsnek*, vagyis kereskedelmi mondáknak nevezte el azokat a történeteket, amelyek főhőseit a 20. századi nyugati ember egyik kedvenc tevékenysége, a vásárlás során éri valamilyen kellemetlen meglepetés.¹⁵ Az elbeszélések szüzséje roppant egyszerű: a vevő a megvásárolni kívánt termékben élő állatra vagy állati maradványra bukkan. A váratlan meglepetéstől aztán sokkot kap, szélsőséges esetben az állat marása vagy az ijedség következtében kórházba kerül, ritkán szörnyethal.

¹⁰ Az internet és a folklór kapcsolatáról nyújt áttekintést: Blank (ed.) 2009; Peck–Blank (eds) 2020. Az internetes sajtó néhány jellemző mondatípusáról: Russel 2011.

¹¹ A kifejezés a német *sagenhafte Geschichte* szópár magyarítása, a német kutatók óvatosságára utal: Brednich 1991, 1993.

¹² A modern mondákról és a több száz vagy akár több ezer éves párhuzamaikról számos tanulmány született már, lásd például: Ellis 2020 [1983].

¹³ Fine–Ellis 2010.

¹⁴ Az elemzés e szempontja már az amerikai modern mondakutatás alapműveiben is megjelent, lásd például: Brunvand 1981.

¹⁵ Fine 1985, 1986, 1989.

Az egzotikus gyümölcsök közé keveredő kígyó, pók vagy skorpió,¹⁶ a sörösvégből kikandikáló egérfarok, vagy a húspogácsában rejtőző állati fog, illetve csontdarab egyaránt meglepetést okozhat a vevőknek. A megvásárolt áruk sora végtelen, mint ahogy a rejtőző állatfajok listája is hosszú, s egyre több lesz belőlük az idő előrehaladtával. Az élelmiszerek kereskedelmének egyre bonyolultabbá válásával, az ellátási láncok hosszabbodásával összefüggésben egyre távolabbról érkehetnek zöldségek, gyümölcsök vagy bármilyen csomagolt élelmiszer a boltokba, s ezek között egyre több az ismeretlen, az újszerű. Az 1980-as években már gyanússá váltak a palackozott élelmiszerek és italok, például az étolaj vagy az üdítők is, később, a 20. század második felére jellemző, szupermarketekben árusított félkész, illetve készételek, például a tubusos szószok, a mélyhűtött pizzák és hamburgerek, vagy olyan fogyasztási cikkek, mint a rágógumi.¹⁷ Az egyetlen alapszűzsére visszavezethető történettípus nagyon szerteágazó altípusrendszerrel bír: mivel a folklór elbeszélésekben a szereplők, helyszínek és tárgyak cserélhetők, az egyes típusok a tárgyi világ változásával egyre szélesedő, szinte követhetetlen televényt alkotnak. A vizsgált mondatípus jelentős leágazását jelentik azok az elbeszélések, amelyekben a kereskedelmi forgalomban kapható élelmiszerbe valamilyen emberi vagy állati testvadász, illetve ürülék kerül.¹⁸ Az újságokban megjelenő szövegek viszonylag nagy csoportjában a történettípus halmozott előfordulását láthatjuk, tehát az elbeszélő felsorolja teljes tudásanyagát a tárgyban.¹⁹

A történetek mögött mindig felsejlik a valóság, hiszen olyan, hogy zöldségek vagy gyümölcsök közé apróbb állat kerül, nem elképzelhetetlen. A modern mondák azonban több dologban is különböznek a hétköznapi valóságtól. Egyfelől hajlamosak a túlzásokra: a banános ládába nem egyszerű keresztes pók vagy apró sikló, hanem egyenesen madárpók vagy *boa constrictor* keveredik, amely minden viszontagságot túlél több hetes útja során. A történetek szóbeli előadója nem tudja megmondani, kivel történt az eset, hiszen ő is másvalakitől hallotta, aki valakitől

Köröm volt a tablettában

Régebben sokszor olvastam az újságokban olyat, hogy a kenyéren cigarettacsikk, bogár, a kolbászban hajsza, a bébiételben üvegdarab, vasdarab, az üveg sörben egér volt.

Tegnap elszopogattam a szokásos multivitamin magnéziumtablettámat, s azt éreztem, hogy a nyelvemen maradt vala-

mi. Egy csinos kis nő köröm volt. A magnéziumtablettát valószínűleg német multicég gyártja, mivel német feliratú volt a doboz. Vagyis nemcsak hazánkban, hanem még egy Németországban lévő multi világcégnél sem mennek tökéletesen a dolgok.

Varga Irén
Köszeg

hallotta stb. Ezért is hívják ezeket a történeteket az angolban olykor *FOAF-talennek*, a „friend of a friend” kifejezés rövidítése-képpen. Az írott változatokban az azonosítás még kevésbé egyszerű, hiszen itt nincs a szó szoros értelmében vett adatközlő, s ha egy-egy cikk szerzői névvel jelenik is meg – ilyenből egyébként kevés van –, az ott megnevezett helyek és személyek is lehetnek kitaláltak, illetve a cikkek túlságosan kevés

1. kép. *Köröm volt a tablettában*²⁰

Forrás: *Vas Népe* 2000. január 27. 5.

¹⁶ Erről részletesen: Mikos 2021.

¹⁷ A típus már az 1980-as években is gazdag leágazásainak összegzése: Fine 1985: 68–71.

¹⁸ Utóbbi témát direkt nem gyűjtöttem, de a dolgozat anyagát képező gyűjteményben lehet erről is olvasni: Román 1961.

¹⁹ Lásd például: Varga 2000; Borsodi 2018.

²⁰ Hasonló olvasói levél még a gyűjteményben: Kovács 1992.

adatot tartalmaznak ahhoz, hogy ellenőrizni lehessen őket. Az olvasónak pedig sem ideje, sem pedig kedve nincs ahhoz, hogy utánajárjon, vajon él-e Kőszegen Varga Irén nevű személy (minden bizonnyal igen, hiszen gyakori családnévről van szó), s tényleg ő küldte-e be a fenti beszámolót, továbbá nem képzelődött, netán konfabulált-e az illető.

A kereskedelmi mondákkal kapcsolatos tudományos érdeklődést az áruházi kígyókról (*Department Store Snakes/Snake in the Blanket*) szóló történet nyitotta.²¹ Ebben az elbeszélésben egy gyanútlan vásárló egy olcsó, Ázsiából importált cikkeket forgalmazó áruházban szeretne valamilyen puha tárgyat, például plédet, kardigánt vagy szőnyeget megvásárolni, s miközben megtapintja, felveszi, esetleg hazaszállítja az árut, egy kis kígyó bújik elő belőle, és megharapja őt.²² A mondákban gyakori az ellentétes szerkesztés, a puha tárgy és a kis állat éles fogai kontrasztot alkotnak. Ezt az elbeszéléstípust az 1980-as évek Amerikájában a mind nagyobb piaci részesedést szerző ázsiai „Kis Tigrisek”-kel szembeni civil ellenérzések metaforájaként értelmezték.²³

Emblematikus kereskedelmi monda a gyorsétteremben, esetleg a szupermarket fagyasztópultjából vásárolt félkész vagy készételben – jellemzően pizzában, hamburgerben vagy rántott csirkében – talált rágcsálómaradványról szóló történet is, amelyet a kutatók egy ismert amerikai gyorsétteremláncról neveztek el (*Kentucky Fried Rat* – Kentucky rántott patkány).²⁴ Ebben a sztoriban is sokféle aggodalom sűrűsödik, a nagy konszernekkel szembeni ellenérzésektől kezdve a gyorsételek egészségtelen mivolta, bizonytalan higiénés háttere miatti félelmekig.²⁵

A modern mondák gyűjtése és feldolgozása Magyarországon még gyerekcipőben jár, holott, mint láttuk nemzetközi szinten közel százéves kutatástörténettel rendelkezik.²⁶ Ennek okán nincsenek olyan adattárak, amelyek a kortárs mondák akár egyetlen típusának szóbeli hagyományozását dokumentálhatnák. E hiány pótlására a nyomtatott sajtó, illetve annak online adatbázisokban rögzített példányai jelentenek segítséget.²⁷ Csak feltételezhetjük, hogy az újságokban megjelenő szövegek egy kiterjedt szóbeliség ritka lenyomatai, ami a típus írott variánsainál jóval jelentősebb lehetett.

²¹ A modern mondák jelentős részének van egységes angol típuscíme, akárcsak a népmeséknek. Ezek a hazai kutatás hiányosságai miatt magyarra többnyire nincsenek lefordítva, így jelen dolgozat is az angol címet használja elsősorban. A típuscímetek lásd például: Brunvand 2001.

²² Mullan 1970. Hasonló történeteket lásd még: Klintberg 1985.

²³ Vö. Fine 1989.

²⁴ Fine 1980.

²⁵ Fine–Turner 2000: 644–646.

²⁶ A hazai kutatási előzménynek a főként újságírók sokszor tudományos igényű megnyilatkozásait tekinthetjük leginkább. Ezek összegzése: Nagy 2006: 431–434.

²⁷ Mivel az online adattárakat folyamatosan töltik fel újabb és újabb sorozatokkal, egy ilyen szemle nem lehet teljes.

A KISKERESKEDELEM ÉS ÉLELMISZERVÁSÁRLÁS LEGFONTOSABB VÁLTOZÁSAI ÉS ÉLETMÓDRA GYAKOROLT HATÁSAI AZ ELMÚLT KÉTSZÁZ ÉVBEN

A kereskedelmi mondák kiterjedt körét e dolgozat az ételekkel kapcsolatos elbeszélésekre szűkíti le. Ezek létrejöttének és népszerűségének történelmi hátterét a mezőgazdaság, illetve az élelmiszeripar és az élelmiszerek kereskedelmének 20. századi átalakulásai jelentik. Az előző századfordulón a magyar lakosság igen jelentős része gazdálkodott saját földjén, illetve élt mezőgazdasági bérmunkából.²⁸ Az emberek többsége azt ette, ami saját vagy munkaadója gazdaságában termett, illetve a közeli piacon a helyi termelőktől megvásárolható volt.²⁹ Száz év elteltével a napi betevőt az emberek túlnyomó többsége valamelyik közeli szupermarketből – multinacionális cégtől – vagy kisebb élelmiszerboltból szerzi be.³⁰ Az árucikkek többnyire előre csomagolva kerülnek a polcokra, a higiénia szempontját minden egyéb elé helyezve. Az élelmiszerkereskedelem teljes átalakulása eltávolította az embert saját táplálékától. Egyfelől a megvásárlás előtt nem nagyon lehet kézzel érinteni azokat, illatukat sem igen érezni, másfelől, bár a gabona vagy az élő állatok távolsági kereskedelme évszázadok óta létező jelenség,³¹ az utóbbi száz évben a szállítási láncok hossza folyamatosan növekedett, az elfogyasztott ételek egyre nagyobb része érkezik távoli tájakról, adott esetben másik kontinensről.³² Annak azonban, hogy ma már télen is bárki vehet paradicsomot, amely Dél-Amerikában termett és repülővel érkezett, mindennapos fogyasztási cikké váltak a mediterrán és trópusi gyümölcsök, de elérhetőek akár a tenger gyümölcsei vagy a japán marhahús is, komoly ára van. A kereskedelemben kapható ételek eredetéről, feldolgozásuk módjáról, tárolásáról szinte alig tudunk valamit, ami bizonytalanná tesz bennünket, és gyanakvásra adhat okot.

Évezredekken át az ételekhez szükséges alapanyagok megtermelése és fogyaszthatóvá tétele töltötte ki az emberek többségének a mindennapjait, s az étel nagy megbecsülésnek örvendett.³³ E tekintetben is alapvető változások történtek a 20. század eleje óta. A mai nyugati ember idejének többnyire csak egy igen kis részét tölti ételeinek beszerzésével és elkészítésével, s nem is becsüli feltétlenül meg

²⁸ A magyarországi agrártársadalom átrendeződéseiről, a parasztság 19–20. századi történetéről ad áttekintést Kovács 2020. Gunst Péter számításai szerint, a mezőgazdaságból élők aránya 1910-ben 55,8%, s még 1941-ben is közel 49% volt: Gunst 1987: 13. Idézi: Kovács 2020: 53.

²⁹ A 19. században a fővárosban is rengeteg szabadtéri piac működött, s bár a század folyamán a boltok jelentősége fokozatosan nőtt, előbbi fontossága sem szűnt meg: Szilágyi 1986.

³⁰ Longstreth 2019.

³¹ Papp 2014.

³² Az élelmiszerellátási láncok hosszabbodásáról és annak számos, így a korábbi agrártársadalmakra, illetve a mindenkori fogyasztókra tett hatásairól, a fenntarthatatlanság problémájáról ma már kiterjedt diskurzus szól. Érdekes aspektusokat és fontos tanulságokat fogalmaz meg: Mahoney 2016.

³³ Hoffmann 2001.

azt.³⁴ A globális gazdaság egyik súlyos problémájává vált a pazarlás: lényegesen több ennivalót veszünk, mint amennyit elfogyasztunk végül. A világ szegényebb részében pedig mindennapos dolog ma is az éhezés. Ezek az anomáliák a hétköznapok emberét is foglalkoztatják.

A ma fogyasztott élelmiszerek korábban nem látott biztonsági ellenőrzéseken esnek át annak érdekében, hogy ne tartalmazzanak idegen eredetű, egészségre káros dolgokat, például kórokozókat vagy vegyszereket. Az élelmiszerbiztonság azonban önmaga is hosszú történeti folyamat során alakult ki, s ebben voltak buktatók, visszalépések és tragikus események is. Ezek egy részét megőrizte a kollektív emlékezet, s tévhit, közhiedelmek formájában tárolta el, majd időnként sajtóhírek – ál-, illetve rémhírek – manifesztálják azokat, biztosítva e narratívák fennmaradását. Hiába azonban a szigorú intézményes előírások, a nagy élelmiszergyártó konserneket és az ételalapanyagokat forgalmazó áruházláncokat ma is rendszeresen kapják rajta károsodott, fertőzött ételek forgalmazásán, marketing-csalásokon, a vásárlók megtévesztésén. Így nem csoda, ha az ételekkel és az élelmiszerkereskedelemmel szemben mindmáig nagyfokú a bizalmatlanság.³⁵

A rágcsálókkal, kisebb hullókkal és rovarokkal való együttélés az emberiség számára évezredek óta természetes volt, s mivel többségük kellemetlenségeket okoz, például kárt tesz az elraktározott ételekben, vagy fájdalmas a csípése, az emberek évezredek óta a roszaság és a gonoszság szimbólumait látták bennük.³⁶ A 20. század a kártevőmentesítésben is változást hozott, a rovar- és rágcsálóirtás ipari jelleggel történik. A katasztrófahelyzeteket – háborúk, természeti csapások – leszámítva a modern nyugati ember ma már kevéssé szenved a csúszómászó világ képviselőitől. A kortárs kereskedelmi mondák hullői, rovarai és rágcsálói ebbe a nagyon steril, letisztult világba törnek be, azonnali vészhelyzetet jelentve a civilizációra.

A körülöttünk lévő világ csak látszólag tiszta és áttekinthető. A valóságban rengeteg ismeret szükséges ahhoz, hogy átláthassuk globális világunk működését, a kapitalizmus, a piacgazdaság, vagy akár csak a modern állam szerepét és életünkre gyakorolt hatásait. Az átlagember számára a körülöttünk zajló gazdasági folyamatok, az infláció, a valutaárfolyamok, a részvények és a tőzsde, az élelmiszeripar és a kiskereskedelem működése nem feltétlenül érthető, ugyanakkor ezek az ő életét is alapjaiban határozzák meg. Ma már nem lehet probléma az ismeretekhez való hozzáférés, de ez önmagában nem elegendő. A megfelelő információ kiválasztása ennél jóval nehezebb, s a könnyen érthető, megnyugtató válaszok vonzóbbnak bizonyulhatnak a körülményes, bonyolult tudományos fejtegetéseknél.

³⁴ A hirtelen, egyetlen generáció életében bekövetkező változás sokkoló hatásairól, a régihez való ragaszkodás mikéntjéről, a vidéki emberek városivá válásának az étkezésre és az ételek beszerzésére tett hatásairól érzékletes képet fest Ispán Ágota Lídia monográfiája: Ispán 2020: 54–68, 166–219.

³⁵ Levenstein 2013.

³⁶ Végh (szerk.) 2019.

EGÉR A PALACKBAN: A KERESKEDELMI MONDÁK HAZAI VÁLTOZATAI

A kereskedelmi mondák a 19–20. század fordulója óta ismertek, és a magyar nyelvű sajtóban is a század első évtizedére tehető megjelenésük. A magyar gazdaság és kereskedelem története azonban eltérő utat járt be, mint a nyugati, s bár a kereskedelmi mondák nálunk is jelen voltak, de kevesebb altípussal és más jelentésrétegekkel. Egyes, Nyugat-Európában és különösen Észak-Amerikában jellemző altípusok hiányoznak a hazai kínálatból, a meglévő párhuzamok pedig másféle értelmezési lehetőségeket is kínálhatnak.

A pokrócban bujkáló áruházi kígyó története a nálunk hiányzó altípusok közé tartozik, eddig egyetlen, invariánsnak tekinthető adatát sikerült fellelni.³⁷ Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy megjelenése idején, nagyjából az 1960–1970-es években a történet alaphelyzetét jelentő *shoppingolás*, a ráérős, elsősorban érzelmi komfortigényt, s nem valódi szükségleteket kielégítő vásárlás szokása nem létezett Magyarországon, ezt sem az állampolgárok anyagi helyzete, sem pedig a rendelkezésükre álló árukínálat nem tette lehetővé. Az amerikai elbeszélők továbbá szinte kivétel nélkül távoli tájakról – főleg Ázsiából – érkező árucikkeket forgalmazó boltokba helyezik a történetet, a távol-keleti áruk nagyarányú jelenléte azonban nálunk ebben az időszakban szintén nem volt jellemző, így a velük kapcsolatos idegenkedés vagy ellenszenv sem.³⁸ Bár valószínű, hogy a legtöbb kereskedelmi monda a nyugati hírügynökségek jóvoltából jutott el a magyar sajtóba, az is feltételezhető, hogy a fogadó oldal erősen szűrve, a hazai igényekhez igazodva adaptálta ezeket az (ál)híreket.

A kultúrák közti eltérések is okozhatnak különbségeket a mondakincsben: az amerikai kutatók külön altípusként határozzák meg a *Lóhús a hamburgerben* mondatát.³⁹ Ennek problémáját egy európai kevésbé tudja átérzeni, mivel bár nem általános a lóhús fogyasztása békeidőben nálunk sem, de nem is utasítjuk el annyira, mint Amerikában: nagyobb vásárcsarnokokban és különleges csemegéket árusító üzletekben ma is kaphat bárki lókolbászt, hacsak nincs elvi kifogása ellene. S bár a hamburger receptúrája szerint a húspogácsákat kizárólag marhahúsból szabad készíteni, tehát bármilyen más állat felhasználása „szentségtörésnek” számít, a hazai ingerküszöböt ez a blaszfémia csak csekély mértékben érte el.⁴⁰ A hamburgerek és más, feldolgozott húsból készült félkész vagy készételek azonban az utóbbi évtizedekben nálunk is egyre gyanúsabbá váltak, s ennek megfelelően megjelentek az ezzel kapcsolatos mondák is, például a húspogácsában talált egérfog vagy -csont történetei. Ennek oka a hazai vásárlási szokások megváltozása volt, a szupermarketek

³⁷ A korábban hivatkozott, egyedülként fellelt Fehér Klára-féle változat a szőnyegben rejtőző kígyóról egy szépirodalmi jellegű publicisztikában jelent meg. Fehér 1994.

³⁸ A távol-keleti árukkal szembeni idegenkedés és aggodalom, illetve a modern mondák közti összefüggésről: Fine 1989.

³⁹ Fine 1985: 70.

⁴⁰ Két magyar nyelvű változat is Amerikába lokalizálja az eseményeket: N. N. 1995a, 1995b (a két szöveg megegyezik); N. N. 2013.

hűtőpultjaiban, de akár a hentesnél készen kínált darabolt vagy darált húsról pedig sokszor nem lehet tudni, miből is van valójában.⁴¹ A vagdalt húsban vagy annak változataiban talált rágcső- és rovarmaradványok esetei a feldolgozott élelmiszerek mögött álló nagy multinacionális cégekkel szembeni bizonytalanság kifejezői, különösen az utóbbi két-három évtizedben, amikor a szupermarketek és ezzel együtt a csomagolt félkész hús, valamint a gyorsétkezés nálunk is mind általánosabbá vált. Korábbi évtizedek sajtóanyagában a húskészítmények és a patkányok, csótányok szoros kapcsolata csak nyugati, főként amerikai kontextusban jelent meg idehaza.⁴²

A kapitalista élelmiszeripar egyik legsikeresebb és legjövődélmezőbb felfedezése az üdítőitalok forgalmazása volt, annak a jelszónak a megvalósítása, mi szerint: „Teremts igényt, és elégítsd ki azt!” A Coca-Cola, köszönhetően a cég kifinomult marketingjének, több mint száz éve az egyik legfontosabb és legsikeresebb amerikai *brand*, egyúttal a kapitalizmus minden pozitív és negatív sajátosságának szimbolikus megtestesítője, ezzel együtt mára az amerikai kultúra elidegeníthetetlen része. S bár egészségügyi és környezetvédelmi szempontok miatt újra és újra viták tárgya, a világ legtöbb részén a köré épített misztikus narratívahálózat hatására a modern életforma és az ezzel járó szabadságélmény követe. Másik jelentős újítás a 20. század elején a sör először üvegebe, később alumínium dobozba töltése, illetve tartósítása volt, ami lehetővé tette, hogy bárki bárhol bármikor fogyaszthassa az egyébként kényes, könnyen romló italt. A palackozott sör és az édes üdítők elterjedésének szinte automatikus velejárója volt a velük kapcsolatos mondák és híresztelések megjelenése a nyugati kultúrában. Az Egyesült Államokban gyűjtött kereskedelmi mondák között jelentős részesedése van a lefordíthatatlan szójátékkal „Coklore”-nak nevezett jelenségnek, vagyis a híres italmárkákkal kapcsolatos folklórtörténeteknek.⁴³

A palackokba került idegen tárgyak és állati maradványok sora végtelen, mint egy korábbi idézetben láthattuk, a cigarettacsikkától az üvegszilánkon át a fémhulladékig sok mindent találtak már például üvegekben is, illetve számos híresztelés látott ilyesmiről napvilágot. Igazi mondaszerű történet ezek közül, amely szerint egy épen maradt egértetemet – ritkán csótányt⁴⁴ – őriz meg az üveg, amit a fogyasztó csak odahaza, vagy a kocsmai, vendéglői asztalnál konstatál. A 20. század első felében, a palackozott italok megjelenésének idején több kártérítési per folyt az USA-ban ilyen esetek miatt, s még elmarasztaló ítélet is született. Rövid idő után azonban az ottani bíróságok is belátták, hogy többnyire mendemondáról, alaptalan vádaskodásról van szó.⁴⁵ Az *Egér a palackban*⁴⁶ mondai altípus hazai

⁴¹ Lásd a darabolt pulykaaprólékba keveredő egértetemről szóló történetet: N. N. 2006.

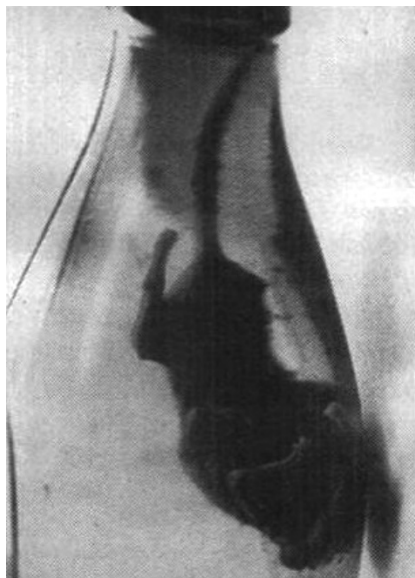
⁴² Lásd például: N. N. 1933d; N. N. 2001.

⁴³ A kifejezés Michael Belltől származik (1976). A Coca-Colának az amerikai folklórban játszott fontos szerepéről lásd még: Smith 1998.

⁴⁴ N. N. 1965.

⁴⁵ Fine 1979: 479–480.

⁴⁶ Az angol típuscím: *The Mouse in the Coke*. Brunvand 2001: 632–634. (Az oldalszámok az elektronikus kiadásra vonatkoznak.) Mivel nálunk nem jellemző az egér a kólában változat, egy általánosabb cím megadását láttam célszerűnek.

— (Egerek a sörben.) László Borbála feljelentést tett a IX. kerületi kapitányságon, hogy özv. Brtn Józsefné Vllóit 117. számú vendéglőjében vásárolt üveg sörben két egert talált. A vendéglősne beigazolta, hogy a sört Pál Henrik sörnagykereskedőtől bedugaszolt üvegekben vásárolta. A rendőrség az ügyet áttette a kerületi előljáráshoz.

2. kép. *Egerek a sörben*

Forrás: Vas Népe 1994. augusztus 9. 12.

megszokottá és mindennaposá vált hazánkban is, egyúttal valamelyest elvesztette misztikus karakterét.⁴⁹

Néhány példán jól tetten érhető, hogyan igyekeznek a sajtóban megjelenő mondák álcázni magukat, milyen eszközökkel vezetik félre az olvasóikat, miképpen próbálnak hiteles híreként megjelenni. 1917-ben a korszak olcsóbb napilapjainak egész sorában jelent meg a hír László Borbála esetével kapcsolatban, pontos nevet, címet is megjelölve. Elképzelhető, hogy a vádaskodás valóban megtörtént, de az már a maga idejében is ellenőrizhetetlen volt, hogy tényleg került-e egér a sörbe.

A tárgyalt mondatípus sajtóban való megjelenése, híreszteléssé vagy álhírré válása, akár komoly kellemetlenségeket is okozhat a kereskedelmi és vendéglátóipari szektor egyes tagjainak, ahogy ezt a kanadai folklorista, Paul S. Smith esettanulmánya is bizonyítja. Egy kisebb kanadai városkában működő, pár egységből álló gyorsétteremlánc kis híján tönkrement, amikor a helyi sajtó azt kezdte

sajtómegjelenéseinek egy része ezzel a motívummal egészül ki, amely szerint valaki Amerikában beperelt egy kereskedőt, vendéglóst vagy gyártó céget, mivel az általuk forgalmazott italban állati tetemet talált.⁴⁷

Mivel az üdítők kultúrája nálunk az amerikai vagy akár a nyugat-európai fejleményekhez képest megkésve és akadozva jelentkezett, ezzel szemben a sör fogyasztása a 20. század elejétől folyamatos emelkedést mutat, az egerek többnyire sörösüvegekből kerültek elő idehaza.⁴⁸ Magyarországon a kóla forgalmazása az 1960-as évek végén indult meg, nem sokkal a szocialista állam- és gazdasági berendezkedés megszilárdulását követően, ami rámutat a rendszer működésének ellentmondásaira, pontosan arra a tényre, hogy a szocialista gazdaság mennyire függött a világgazdaságtól. Mindenesetre, a magyar nyelvű sajtótermékek ekkor még nem hozták hírbe a Nyugat szellemét hordozó titokzatos barna italt, a kóla palackjaiból idegen testek nem kerültek elő. Az altípus hazai megjelenésének bizonyítékai a 2010-es évektől kerültek csak elő, amikor az édes frissítők fogyasztása

⁴⁷ N. N. 1933a, b, c.

⁴⁸ N. N. 1913a, b, c, d, e, f, g, h, i, j.

⁴⁹ Bazsó 2018.

terjeszteni, hogy az általuk forgalmazott készételekben állati maradványok vannak. A negatív sajtókampány és szóbeszéd hónapokig tartott, ami komoly forgalomkiesést és anyagi veszteséget okozott a cégnek. A híresztelés ugyan hirtelen támadt, de idővel feledésbe merült, s a vállalat megmenekült a csődtől.⁵⁰ Fine és Ellis az 1980-as években az USA-ban zajló „Corona-válság”-ot járták körbe. A mexikói eredetű vállalkozó által alapított Corona-sörgyár termékei kapcsán híre ment, hogy a munkások állítólag rendszeresen belevizelnek az üvegekbe. Mindez akkor történt, amikor a cég jelentős részesedést szerzett a piacon, még az Amerikában piacvezető Heinekent is maga mögé utasította.⁵¹ Egy másik esettanulmányban az észti folklorista, Eda Kalmre tárta fel több, a közelmúltban divattá vált ételfeleség, így a zacskóban árult vegyes saláta, valamint a bébirépa feltűnésének, elterjedésének, majd egy nagyon gyakori – egyébként Magyarországon is ismert – álhírnek tulajdonítható népszerűtlenné válásának folyamatát. A mendemonda szerint a bébirépák nem fiatal növények, hanem nagyobbakból hozzák őket létre vegyszeres marás segítségével. A vegyszerek utóbb a zöldségben maradnak, s ártalmasak lehetnek az egészségre.⁵²

Schorr (Schor) Ottó szegedi hordógyáros és szesznagykereskedő nevét a 20. század első évtizedeiben több alkalommal is felkapta a helyi sajtó, volt például egy robbanás a pálinkarakartárában,⁵³ majd több lopási és csalási esetet is elszenvedett.⁵⁴ Egy alkalommal valaki feljelentette, mert palackozott sörében egeret – kettőt is – találtak.⁵⁵ A hír idővel az országos sajtót is bejárta.⁵⁶ A helyi lapban megjelenő tudósítások még viszonylag sok konkrétumot tartalmaztak, távolodva az eredeti helyszíntől, a fővárosi orgánumok már csak felszínesen adatoltak, de annál több narrációval jelentek meg. Hogy az eset valóban megtörtént-e, nem tudjuk, az azonban biztos, hogy az eljárást lefolytatták.⁵⁷ Schornnak sikerült tisztáznia magát a bíróságon, s azt is bizonyítani tudta, hogy az állatokat a konkurencia rejtette el a palackban, legalábbis a napi sajtó rövid hírei ezt tanúsítják.⁵⁸ Korántsem biztos, hogy így volt, ez mindössze egyike azon eseteknek, amelyek a kortárs mondaszerű történetek, híresztelések piaci szereplőket és folyamatokat befolyásoló hatását mutatják, vagy az ezirányú hasznosítás lehetőségét vetik fel. Az a feltételezés sem teljesen alaptalan, hogy a híresztelést maga Schorr Ottó indította el, hogy ezzel is lendítsen üzletén. A cégtulajdonos értett ugyanis a marketinghez: a 20. század első évtizedeiben rendre megjelentek hirdetéseai a helyi

⁵⁰ Smith 1984.

⁵¹ Fine–Ellis 2010: 168–172.

⁵² Kalmre 2019.

⁵³ N. N. 1908.

⁵⁴ Például: N. N. 1911.

⁵⁵ N. N. 1913a.

⁵⁶ A Szeged és Vidéke mellett a *Budapesti Hírlap*, *Az Ujság* és a *Pesti Hírlap* is közölt rövid cikket az esetről. *Borsszem Jankó* még kis verset is közölt az eseményekről.

⁵⁷ N. N. 1914.

⁵⁸ N. N. 1913d, 1913e.

sajtóban, amelyekben kiváló hordói vásárlására buzdította a bortermelőket, valamint pálinkái és sörei rendelésére a kocsmárosokat.⁵⁹

Hasonló esetet bemutató, valószínűleg kitalált történet jelent meg magyarul az 1990-es években, amely szerint valaki szándékosan tett egeret a sörébe, hogy ezzel kompromittálja a sörgyár igazgatóját.⁶⁰ A történet fikatív, illetve kompilált mivoltának gyanúját az is erősíti, hogy a két cikk majdnem szó szerint azonos szöveggel jelent meg két különböző napilapban a nyári uborkaszegzon idején. A hasonló eset nem ritka, ennek azonban az a különlegessége, hogy a két szöveg más-más szerzői aláírással látott napvilágot, ráadásul mindkét néven élt adott időszakban közismert újságíró.⁶¹

Az amerikai kutatók magyarázata szerint a kereskedelmi mondák leginkább a nagy konszernnek ellen irányulnak, amelyek a piac uralására törnek, s az átlagosnál jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, amit ki is használnak.⁶² A magyar viszonyok azonban hosszú ideig egészen mások voltak, sem az egymással konkuráló nagy termelő- és kereskedelmi vállalatok, sem pedig a szabad verseny nem volt jellemző, és a fogyasztói társadalom hátrányait is csak hírből ismertük. A modern mondákat az újságírók gyakran kontextualizálják, illetve magyarázzák. A *Fejér Megyei Hírlap* publicistája az 1980-as években az egerek jelenlétét a söröspalackokban kifejezetten a gyenge hazai sörgyártás bizonyítékának érezte.⁶³ Más újságírók a monda kontextusában a rossz higiénés körülmények, a sörösüvegek szennyezettsége, és egyáltalán, az ipari kapacitások hiányosságai miatt panaszkodtak.⁶⁴ Ugyanaz a történeteséma tehát egyszerre lehet két ellenkező előjelű probléma bizonyítója, alátámasztója is, ami a mondák társadalmi körülményekhez való igazodási képességének a bizonyítéka.

A hazai kínálatból az *Egér a palackban* altípus egy további, az előbb elmondottakat erősítő leágazását jelenti az, a mai internetes sajtó segítségével is gyűjthető monda, amely szerint az 1970–1980-as években az emberek szívesebben vették meg a Kőbányai Sörgyár termékeit zöld üvegben, mint barnában. Előbbi ugyanis világosabb volt, így könnyebben láthatóvá vált, ha idegen test került a folyadékba.⁶⁵

A modern mondák legfőbb sajátossága, hogy bennük a hagyományos mondák – akár évezredekre visszavezethető – motívumai jelennek meg aktualizált formában. Ahogy a 19–20. századi paraszti hiedelemtörténetekben a visszajáró halottak, a seprűn vagy tilon szálló boszorkányok, az éjszakai nyugtalanságot okozó lidércek

⁵⁹ N. N. 1923; N. N. 1942.

⁶⁰ Bodor 1994; Zöldi 1994.

⁶¹ Bodor Pál erdélyi születésű költő, publicista, a Kriterion Könyvkiadó szerkesztője, majd 1983-tól Magyarországon egyebek közt a *Magyar Nemzet*, illetve a *Népszabadság* munkatársa volt. Zöldi László (később Szentesi Zöldi László) több televíziós csatorna, illetve a *Magyar Nemzet* és a *Magyar Hírlap* munkatársa volt.

⁶² Fine 1985.

⁶³ Peresztegi 1984.

⁶⁴ Király 1966; N. N. 1973; Thiery 1974; k. j. e. 1976; L. F. 1982; Sztankay 1983.

⁶⁵ N. N. 2020.

a túlvilági erők képviselőiként megjelenésükkel az emberi civilizációt támadják meg, úgy a kereskedelmi forgalomban vásárolt tárgyakba kerülő élő vagy holt állatok a 20–21. századi civilizáció higiéniai sztenderdjének megsértői. A hagyomány és a modernség találkozásának azonban más ütközőpontjai is megfigyelhetők ezekben a történetekben. Száz vagy kétszáz évvel ezelőtt még senki sem lepődött meg azon, hogy az ételei közelében valamilyen kártevő jelent meg, hiszen a rovarokkal és rágcsálókkal való együttélés a mindennapok része volt, tehát a 19. század első felének sajtójában hiába keresnénk a palackba zárt vagy pohárban lubickoló egerek történeteit. A 20. századra a kártevőkkel szembeni küzdelemre is iparág épült: az újságok tele vannak a patkányok, poloskák stb. irtására specializálódott szakemberek hirdetésekkel, ez a szolgáltatás ekkor már bárki számára megvásárolható volt. A helyzetet hüen örökíti meg a Karinthy Frigyes által írt – vagy neki tulajdonított – szellemes, vélhetően fiktív hirdetésszöveg, amely a városi folklór részévé vált: „Drámát legjobban Shakespeare, poloskát Dietrichstein írt [sic].” A 19–20. század fordulójára a nyugati kultúrában rendkívül fontossá vált a higiénia, amivel elértük, hogy hétköznapjainkat a kártevők mellett a kórokozók se veszélyeztessék. A 20–21. századi ember számára ezért aztán egy apró állat ételben vagy italban való megjelenése nem csupán a civilizáció megsértésével, hanem a fertőzés lehetőségével is egyenértékű. Továbbá ez az adott termék nem megfelelő higiénés hátterére, a gyártó hanyagságára, megbízhatatlanságára utal, ami fakadhat a kapitalista vállalkozók vélt vagy valós kapzsiságából épp úgy, mint a szocialista nagyvállalatokban uralkodó rendszerszintű káoszról.

A sör és a rágcsáló összekapcsolódásának további jelentésrétege lehet az ital, illetve a részegség és az elállatiasodás közti analógia. Tinódi Lantos Sebestyén *Sokféle részegségről* című énekében különböző állatokhoz hasonlítja az ittas embereket.⁶⁶ A költemény maga is egy régi hagyományt örökít meg.⁶⁷ A kapatos ember állati mivoltát a nyelv is tükrözi, amikor a disznóhoz hasonlítja. A sertések és a szenny közti asszociáció közismert, ahogyan a rágcsálókat is a tisztátalansággal és a fertőzésveszéllyel hozza összefüggésbe a köztudat, nem teljesen alaptalanul.⁶⁸ A „leissza magát a sárga földig” formula szintén a szenny és a sár képeit kapcsolja az ittas emberhez. Az alkoholfogyasztás és az ember állati ösztöneinek feledése, illetve a részeg ember tisztátalanná válása képszerűen jelenik meg tehát az üvegben található, szó szerint és átvitt értelemben is elázott egerekről szóló elbeszélésekben. A kortárs mondák egy másik, szintén nem elhanyagolható sajátossága ugyanis az erkölcsi normák megerősítésének szándéka, – szó szerint és átvitt értelemben is – a józanságra intés.⁶⁹ Az *Egér a palackban* monda tehát társa-

⁶⁶ RMKT III. 1881: 263.

⁶⁷ Lammel–Nagy 2001: 309–310.

⁶⁸ Vigh (szerk.) 2019: 73–79.

⁶⁹ A mesék és mondák normatív szabályozó szerepéről sokféle elmélet született, egyes vélemények szerint például a teljes Grimm-mesegyűjtemény erkölcsi alapelvek lefektetését és elmélyítését célozza. A modern mondák kapcsán ezt a funkciót már Brunvand is az alapvetőek között említette. Brunvand 1981: 10.

dalmi problémákra is reflektál: az üveges sör kiskereskedelmi forgalmazása jelentősen megkönnyítette, illetve természetessé tette a szeszhez való hozzáférést, ami fokozta az alkoholizmus problémáját.

Az üvegekben talált egerek és más állatok bizarr jelenetei az ivásztattól való elriasztásként is értelmezhetők. Az epikus folklórszövegek jelentős hányadát teszik ki ugyanis a hagyományos formák esetében is az ijesztő történetek – főként mesék –, amelyek a gyerekek és a fiatalok különböző veszélyektől való megóvását szolgálták egykor.⁷⁰ Ezek legközismertebb és talán legképletesebb példája a *Piroska és a farkas* történet. A kortárs folklórban is megjelenik ez a funkció: a modern mondák egyik nagy tematikus csoportját jelentő úgynevezett *tinédzser-horror* történetek olyan apró normasértési eseteket mutatnak be, amelyek tragikus véget érnek. Egyik lehetséges interpretációjuk szerint ezek valójában modern ijesztőmesék, amelyekben a fiatalokra leselkedő veszélyekre igyekeznek felhívni a figyelmet a mindenkori elbeszélők.⁷¹

* * *

Az ételben vagy italban talált állatokról és állati maradványokról szóló elbeszélések feltehetően az emberek bolti árukkal szembeni bizalmatlanságát, elsősorban a gyenge minőség okozta, esetleg a rejtőzködő kórokozóktól és veszélyes vegyi anyagoktól való félelmeit jelenítik meg.⁷² A két utóbbi sokszor ellentmondásban van egymással, hol attól félünk, hogy az ételbe kórokozó kerül, hol meg attól, hogy a kórokozók elleni védekezésül használt vegyszerek károsíthatják szervezetünket. Az ehhez hasonló ellentmondások nagyon gyakoriak ebben a műfajban.

A fentiek mellett a kapitalizmus ellentmondásaival, a nagyvállalatok önzésével és esetleges gondatlanságaival, túlkapásaival szembesülő egyén aggodalmát testesítik meg, illetve vizualizálják ezek az elbeszélések. A sörben ázó egértetek története azonban már akkor is ismert volt, amikor még kis kézműves cégek gyártották az italt Magyarországon, amikor a fogyasztói társadalom és a multinacionális cégek kiépülése még csak a kezdeteknél járt. A szocializmus évtizedei alatt is számos variánsa látott napvilágot, abban a korszakban, amikor a magyar gazdaság nem volt részese a szabadversenyos kapitalizmusnak, egyes nagyvállalatok monopolhelyzete pedig nem tett jót az áruk minőségének. Így ebben az időben a kereskedelmi mondák az egyoldalú, piaci versenyt nélkülöző állami vállalatok nyújtotta alacsony színvonallal szembeni ellenérzéseknek adtak hangot. Bár az egyes kultúrkörök étkezési szokásai, gazdasági és kereskedelmi viszonyai különböznek, s változásuk is eltérő ütemben zajlott, a rugalmasan alkalmazkodó mondák sokféle ellentmondás lefedésére lehetnek alkalmasak.

⁷⁰ Kovács 1979.

⁷¹ Crane 1977.

⁷² Fine–Turner 2000: 646.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- Bazsó Dávid 2018: Gyomorforogató: döglött egér lapult a kólás palackban. *Blikk* 2018. április 2. <https://www.blikk.hu/aktualis/kulfold/doglott-eger-lapult-akolas-palackban/spcfnxh> – utolsó letöltés: 2022. október 4.
- Bodor Pál 1994: Egér a palackban. *Hajdú-Bihari Napló* 1994. szeptember 1. 6.
- Borsodi Artilla 2018: Csirketollakat találtak a Szlovákiából érkezett csomagolt virsliben. *Magyar Idők* 2018. november 8. 6.
- Fehér Klára 1994: A szőnyeg. *Ezredvég* (4.) 2. 11–12.
- k. j. e. 1976: Részeges egér. *Népszava* 1976. augusztus 18. 8.
- Király F. 1963: Jó egy üveg sör. *Hajdú-Bihari Napló* 1963. július 23. 3.
- Kovács István muzsalyi lakos 1991: Egér volt a sörben. *Beregi Hírlap* 1991. március 21. 3.
- L. E. Fotó B. S. 1994: Egér a sörben. *Vas Népe* 1994. augusztus 9. 12.
- L. F. 1982: Egér a palackban. *Vas Népe* 1982. december 29. 1.
- N. N. 1908: Robbanás. *Szeged és Vidéke* 1908. február 19. 7.
- N. N. 1911: Inczédy, az álépítész. *Szegedi Napló* 1911. december 29. 9.
- N. N. 1913a: Egerek a sörben: Száz korona bírság. *Szeged és Vidéke* 1913. április 10. 4.
- N. N. 1913b: Egér a sörös üvegben. *Magyarország* 1913. április 12. 12.
- N. N. 1913c: Egy üveg sör két egérrel. *Pesti Hírlap* 1913. április 12. 10.
- N. N. 1913 d: Veszedelmes sör. *Pesti Napló* 1913. április 12. 12.
- N. N. 1913e: Egerek a sörben. [Vers] *Borsszem Jankó* 1913. április 20. 11.
- N. N. 1913f: Egér a sörben: Fölmentett nagykereskedő. *Szeged és Vidéke* 1913. június 5. 4.
- N. N. 1913g: Egerek a sörben. *Népszava* 1913. június 8. 13.
- N. N. 1913h: Egerek a sörben. *Pesti Hírlap* 1913. június 27. 14.
- N. N. 1913i: Egér a sörben. *Az Ujság* 1913. június 27. 12.
- N. N. 1913j: Mi van a sörben? *Budapesti Hírlap* 1913. augusztus 19. 11.
- N. N. 1914: Aki palaczkozott üvegben oly sört hoz forgalomba, melyben döglött egér találtatott, a közegészségügyi [sic!] törvénybe ütköző kihágást követ el. *Magyar Közigazgatás* 1914. április 5. 2–3.
- N. N. 1915a: Egér a sörben. *Az Ujság* 1915. február 17. 16.
- N. N. 1915b: Egér a sörben. *Pesti Hírlap* 1915. február 18. 13.
- N. N. 1917a: Egerek a sörben. *Pesti Hírlap* 1917. január 13. 10.
- N. N. 1917b: Egerek a sörben. (László Borbálát feljelentették.) *Az Ujság* 1917. január 13. 11.
- N. N. 1917c: Egér a sörben. (László Borbálát feljelentették.) *Budapesti Hírlap* 1917. január 13. 10.
- N. N. 1917d: Egerek a sörben. (László Borbálát feljelentették.) *Alkotmány* 1917. január 13. 11.
- N. N. 1923: Szőlős gazdák figyelmébe. *Szegedi Friss Ujság* 1923. szeptember 4. 4.
- N. N. 1929: Egér a palackban. *Amerikai Magyar Népszava* 1929. szeptember 6. 1.
- N. N. 1933a: (35.000 dollárt kér egy egérért) *Új Nemzedék* 1933. október 10. 5.
- N. N. 1933b: (35.000 dollárt kér egy egérért) *Esti Kurír* 1933. október 10. 6.
- N. N. 1933c: Egér a palack sörben. *Magyarország* 1933. október 11. 9.
- N. N. 1933d: Aki egy egéren keres többezer dollárt. *Magyar Hírlap* 1933. november 26. 15.
- N. N. 1942: Boroshordókat [...] ajánl... *Szegedi Új Nemzedék* 1942. augusztus 30. 12.

- N. N. 1965: Csótány a sörben. *Vas Népe* 1965. június 10. 6.
- N. N. 1973: Egér a sörben. *Népszava* 1973. november 15. 5.
- N. N. 1992: Egér a sörben. *Kisalföld* 1992. augusztus 22. 20.
- N. N. 1995a: Hamburger patkányhúsból. *Magyar Szó* 1995. február 2. 11.
- N. N. 1995b: Kísérleti hamburger. *Esti Hírlap* 1995. január 25. 8.
- N. N. 2001: Patkányfej hamburgerben. *Napló* 2001. március 30. 20.
- N. N. 2006: Valaki beletette az egeret. *Zalai Hírlap* 2006. január 27. 5.
- N. N. 2010: Csótányos hamburger. *Kisalföld* 2010. december 24. 24.
- N. N. 2013: Lóhúst találtak a hamburgerben. *Népszava* 2013. január 17.
- N. N. 2020: Egér a sörben, avagy ezért fogytak jobban a zöld üveges sörök anno. *Magyarország.hu* 2020. október 6. <https://www.magyarorszagom.hu/eger-a-sorben.html> – utolsó letöltés: 2022. október 4.
- Peresztegi T. Ferenc 1984: „Minden megoldás érdekel” jeliére. Igazságfélék a sörről és az új palackozóról. *Fejér Megyei Hírlap* 1984. október 20. 7.
- Román Dénes 1961: Több gondosságot, kevesebb bosszúságot! Sör, kacsá – hulladékkal. *Hajdú-Bihari Napló* 1961. június 27. 3.
- Sztankay József 1983: Mutogatás és közerkölcs. *Népszava* 1983. március 2. 3.
- Thiery Árpád 1974: A rend és a fegyelem állapota. *Népszava* 1974. január 6. 3.
- Varga Irén 2000: Köröm volt a tablettában. *Vas Népe* 2000. január 27. 5.
- Zöldi László 1994: Egér a palackban. *Délvilág* 1994. augusztus 12.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bell, Michael L. 1976: Cokelore. *Western Folklore* (35.) 1. 59–64. <https://doi.org/10.2307/1499155>
- Blank, Trevor J. (ed.) 2009: *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World*. Logan. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5>
- Brednich, Rolf Wilhelm (Hg.) 1991: *Die Spinne an der Yucca-Palme, Die Maus im Jambo-Jet: Sagenhafte Geschichten von heute*. München.
- Brednich, Rolf Wilhelm (Hg.) 1993: *Das Huhn mit dem Gipsbein: Neueste Sagenhafte Geschichten von heute*. München.
- Brunvand, Jan Harold 1981: *The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends and Their Meanings*. New York – London.
- Brunvand, Jan Harold 2001: *Encyclopedia of Urban Legends*. 2. kiad. Santa Barbara.
- Crane, Beverly 1977: The Structure of Value in “The Roommate’s Death”: A Methodology for Interpretive Analysis of Folk Legend. *Journal of the Folklore Institute* (14.) 3. 133–149. <https://doi.org/10.2307/3814069>
- Dégh, Linda 1970: The “Belief Legend” in Modern Society: Form, Function and Relationship to Other Genres. In: Hand, Wayland D. (ed.): *American Folk Legend: A Symposium*. Berkeley – Los Angeles – London, 55–68. <https://doi.org/10.1525/9780520313217-006>
- Dégh, Linda 2001: *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre*. Bloomington.

- Dorson, Richard M. 1978 (ed.): *Folklore in the Modern World*. The Hague – Paris. <https://doi.org/10.1515/9783110803099>
- Ellis, Bill 1983: “De Legendis Urbis”: Modern Legends in Ancient Rome. *Journal of American Folklore* (96.) 2. 200–208. Magyarul: Ellis, Bill 2020: De Legendis Urbis: Modern mondák az ókori Rómában. (Ford. Mikos Éva.) *Doromb Közköltészeti Tanulmányok* 8. 17–27. <https://doi.org/10.2307/540293>
- Fine, Gary Alan 1979: Cokelore and Coke Law: Urban Belief Tales and the Problem of Multiple Origins. *Journal of American Folklore* (92.) 4. 477–482. <https://doi.org/10.2307/540512>
- Fine, Gary Alan 1980: Kentucky Fried Rat: Legends and Modern Society. *Journal of the Folklore Institute* (17.) 2–3. 222–243. <https://doi.org/10.2307/3813896>
- Fine, Gary Alan 1985: The Goliath Effect: Corporate Dominance and Mercantile Legends. *Journal of American Folklore* (98.) 1. 63–84. <https://doi.org/10.2307/540877>
- Fine, Gary Alan 1986: Redemption Rumors: Mercantile Legends and Corporate Beneficence. *Journal of American Folklore* (99.) 2. 208–222. <https://doi.org/10.2307/539973>
- Fine, Gary Alan 1989: Mercantile Legends and the World Economy: Dangerous Imports from the Third World. *Western Folklore* (48.) 2. 153–162. <https://doi.org/10.2307/1499689>
- Fine, Gary Alan – Turner, Patricia 2000: Contemporary Legends and Claims of Corporate Malfeasance: Race, Fried Chicken, and the Marketplace. *DePaul Law Review* (50.) 2. 635–646.
- Fine, Gary Alan – Ellis, Bill 2010: *The Global Grapevine: Why Rumors of Terrorism, Immigration, and Trade Matter*. Oxford – New York.
- Fischer, Helmut 1991: Kontinuität oder Transformation: Die mündliche Volksüberlieferung im Zeichen der Massenkultur. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde = Archives suisses des traditions populaires* (87.) 1–2. 93–106.
- Gerndt, Helge 1988: Sagen und Sagenforschung im Spannungsfeld von Mündlichkeit und Schriftlichkeit: Ein erkenntnistheoretischer Diskurs. *Fabula* (29.) 1. 1–20. <https://doi.org/10.1515/fabl.1988.29.1.1>
- Gerndt, Helge 1995: Vermischtes: Die Zeitungsnachricht als Sage. In: Carola Lipp (Hg.): *Medien populärer Kultur: Erzählung, Bild und Objekt in der volkskundlichen Forschung: Rolf Wilhelm Brednich zum 60. Geburtstag*. Frankfurt – New York, 48–59.
- Gunst Péter 1987: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest.
- Hoffmann Tamás 2001: *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital*. Budapest.
- Ispán Ágota Lidia 2020: *A város és vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Budapest.
- Kalmre, Eda 2018: Salad Rinsing and Baby Carrots: Mercantile Rumors in Contemporary Society. In: Kalmre, Eda: *What a Wonderful World of Legends! Articles on rumours and legends*. Tartu, 223–247.
- Klintberg, Bengt af 1985: Legends and Rumors about Spiders and Snakes. *Fabula* (26.) 3–4. 274–287. <https://doi.org/10.1515/fabl.1985.26.3-4.274>
- Kovács Ágnes 1979: ijesztőmese [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 2. F–K. Budapest, 622–623.

- Kovács Teréz 2020: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. 2. jav. kiadás. Budapest.
- Koven, Mikel J. 2008: *Film, Folklore and Urban Legends*. Lanham – Toronto – Plymouth.
- Krekó Péter 2022: *Tömegparanoia 2.0. Összeesküvés-elméletek, álhírek és dezinformáció*. Budapest.
- Lammel Annamária – Nagy Ilona (szerk., előszó., jegyz.) 2001: *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*. Budapest.
- Levenstein, Harvey 2013: *Fear of Food: A History of Why We Worry about What We Eat*. Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226473734.001.0001>
- Longstreth, Richard 2019: Retail Development and Urban Form in the United States during the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: Stobart, Jon – Howard, Vicki (eds): *Routledge Companion to the History of Retailing*. London – New York. <https://doi.org/10.4324/9781315560854-4>
- Mahoney, Carolyn 2015: *Health, Food and Social Inequality: Critical Perspectives on the Supply and Marketing of Food*. London – New York. <https://doi.org/10.4324/9781315754987>
- Marinov Iván – Dezső András – Pál Attila 2008: *Legendavadászat: Szóbeszéddek, tévhitek, átverések nyomában*. Budapest.
- Mikos Éva 2021: Banánkigyó, banánpók – kortárs mondák, régi hiedelmek. *Doromb Közköltészeti Tanulmányok* 9. 111–140.
- Mikos Éva 2022: A magyar mondakutatás fehér foltja 2.0: A modern monda és rokonai a 21. század folklórájában. *Ethnographia* (133.) 1. 22–49.
- Mullan, Patrick B. 1970: Department Store Snakes. *Indiana Folklore* (3.) 2. 214–228.
- Nagy Ilona 2006: A magyar mondakutatás fehér foltja: a modern mondák. *Ethno-Lore* (23.) 397–435.
- Papp Imre 2014: Párizs élelmiszerfogyasztása és élelmiszerellátása a 18. század végén. In: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *A piacok a történelemben és a társadalomban*. Budapest, 162–174.
- Peck, Andrew – Blank, Trevor J. (eds) 2020: *Folklore and Social Media*. Logan. <https://doi.org/10.7330/9781646420599>
- RMKT III = Régi Magyar Költők Tára III. 1881: *Tinódi Sebestyén összes művei 1540–1555*. (Közvetteszi: Szilády Áron.) Budapest.
- Russel, Frank 2011: *Newslore: Contemporary Folklore in the Internet*. Jackson. <https://doi.org/10.14325/mississippi/9781604739282.001.0001>
- Shojaie Kawan, Christine 1995: Contemporary Legend Research in German-Speaking Countries. *Folklore* (106.) 1. 103–110. <https://doi.org/10.1080/0015587X.1995.9715904>
- Smith, Paul S. 1984: The Receiving End: When Legend Becomes Rumor. In: Smith, Paul S. (ed.): *Perspectives on Contemporary Legend. Proceedings of the Conference on Contemporary Legend. Sheffield, July 1982*. Sheffield, 197–215.
- Smith, Paul S. 1998: Medicine and Morals: The Case of Coca-Cola. In: *Traditional/Alternative/Complementary Health Care Issues and Society: Proceedings of VIII International Conference Traditional Medicine and Folklore held in St John's Newfoundland, Canada, 1994. Volume 2: Lifestyles and social change*. St. John's, 185–204.
- Szilágyi István 1986: *Régi boltok krónikája. A pest-budai kereskedelem történetéből*. Budapest.
- Vígh Éva (szerk.) 2019: *Állatszimbólumtár*. Budapest.

Halmos Károly – Tamás Máté

Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság

*A hadseregellátásról**

Az 1822 szeptemberében lezárt életrajzi leírásában farádi Vörös Ignác (1757–1825) a következőképpen kezdte el leírni a vele közel negyven évvel azelőtti, a háború idejére kinevezett tartománybiztosi kinevezéséből adódott eseményeket:

„Ez a te nagy megfoghatatlan rendelésed hozott engemet nemes Soprony vármegyéből születésem helyéről Veszékenyből először Banatus incorporatio¹ alkalmazásával Temesvárra² 1778-ban Temes vármegyében fő birónak.³ 1788-dikban a török háború elkezdődött,⁴ ezen háborúban a nagy armadiánál Bellgrád vittatásán és megvétele⁵ hadi provincialis commissariusnak rendeltettem, a holy is első esztendőben Joseff császár, az megbetegedvén,⁶ nagy eszű és emlékezetű Hadik⁷ [...] ez után pedig hires Laudon⁸ felmarschalok alatt szolgáltam.”⁹

* Tamás Máté a tanulmányhoz szükséges kutatás során a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete támogatásában részesült. Halmos Károlyt az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék mellett működő PADMA–ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatási Központ támogatta. A kutatás és a tanulmány megírása során nyújtott segítségéért és tanácsaiért köszönet illeti Avar Antont, Balogh Zsuzsánnát, Dominkovits Pétert, Gulyás Anitát, Hegedüs Krisztiánt, Kalocsai Dórát, Uljana Kutuzovát, Lázár Balázst, Lenkei Gábort, Nagy Nórárt, Pintér Tamást, Sági Gergőt, Sebők Richárdot, Soós Istvánt, Suslik Ádámot, Szekér Barnabást és Szijártó M. Istvánt.

1 1778-ban rendelte el az uralkodó a Temesi Bánság (*Temescher Banat*) Udvari Kamara (*Kaiserliche Königliche Hofkammer*) – a Temesváron működő kamarai adminisztráción (*Kameraladministration*) keresztül történő – igazgatása alatt lévő területének Magyar Királysághoz való csatlósát (*incorporatio*), és három vármegye (Torontál, Temes és Krassó) megszervezését. Szentkláray 1879: 345; Madzsar 1927: 19.

2 Ma: Timișoara, Románia.

3 A szentandrási járás főszolgabírójának. Madzsar 1927: 18.

4 1787 elejétől már megkezdődött a császári-királyi hadsereg mozgósítása és a déli területek irányába való összevonása. 1787. augusztus 24-én az Orosz Birodalom hadat üzent az Oszmán Birodalomnak, ezzel összefüggésben pedig II. József szeptember 10-én kiadta a mobilizációra és a déli határok mentén történő koncentrációra vonatkozó végleges parancsát. A Habsburg Monarchia hadüzenetére 1788. február 9-én került sor.

5 Belgrád (ma: Београд/Beograd, Szerbia) ostroma 1789 szeptember–októberében zajlott. Nagy-L. 2013: 300.

6 II. József a császári-királyi főszereg parancsnokaként 1788 márciusától novemberéig tartózkodott a hadszíntéren. Farádi Vörös 1927: 58; Nagy-L. 2013: 296–299.

7 Gróf futaki Hadik András/Andreas Graf Hadik von Futak (1711–1790) 1774-től császári-királyi tábornagy (*Feldmarschall*), 1774–1790 között az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) elnöke, 1789 februárjától augusztusáig a császári-királyi főszereg parancsnoka volt. Nagy-L. 2013: 300.

8 Gideon Ernst von Loudon/Laudon (1717–1790) 1778-tól császári-királyi tábornagy, 1789 februárjától a horvátországi és szlavóniai hadtest parancsnoka, 1789 augusztusától pedig a főszereg parancsnoka volt. Nagy-L. 2013: 300.

9 Farádi Vörös 1927: 57–58.

Az élettörténet egyik példányának másolatát Madzsar Imre adta ki 1927-ben Vörös Ignác harmadik végrendeletével és annak 1820-ban, 1823-ban és 1825-ben tett kiegészítéseivel (*codicillus*) együtt. Az élettörténet megírását és mellékleteként való csatolását Vörös Ignác már az 1819-ben keltezett végrendeletében megemlítette.¹⁰ Csakhogy az 1927-ben közreadott szövegváltozatot a végrendelező 1822 szeptemberében zárta le,¹¹ így az 1822-esen kívül feltételezhetően létezett egy 1819-ben lezárt szövegváltozat is. A család levéltárában az 1822-ig írt változat egykorú másolata hagyományozódott. Madzsar Imre bevezetőjében a közlés engedélyezését Vörös Lászlónak (1848–1925, kereskedelmi miniszter 1905–1906 között) köszönte meg, aki másolatban őrizte az élettörténetet, a végrendeletet és a kiegészítéseket.¹²

Élettörténetében Vörös Ignác részletekbe menően írt le különböző eseteket, amelyek a hadseregellátás intézményi, logisztikai és szervezeti működéséről szólnak. Ezek az esetleírások a 18. század végének időszakára vonatkoznak. Vörös Ignác hivatali feladataiból adódóan az Orosz és a Habsburg Birodalomnak az Oszmán Birodalommal szemben 1787–1792 között viselt háborúját megelőző és a hadműveletek során működtetett hadseregellátási rendszeréről is írt. Ezáltal pedig láthatóvá válik a császári-királyi hadsereg békeidőszakban csökkentett és a hadműveletek idejére megemelt létszámú alakulatainak ellátása, főként a különböző szervezeti egységek és szintek működése.¹³

Ezek alapján felvetődhet a kérdés, vajon az, amivel az alábbiakban foglalkozni fogunk, tekinthető-e egyáltalán kereskedelemnek? A kereskedelmet nem könnyű (és a köznyelv nem is szokta) megkülönböztetni a forgalomtól és a piactól. Ráadásul, amikor általában piacról van szó, akkor rendszerint egy hétvégi élelmiszerpiacra asszociálunk. Ha kereskedelemről, akkor pedig leginkább egy boltosra vagy egy kiskereskedőre, pedig ma már az emberek nagy része bonyolultan felépülő üzletláncokban szerzi be a létfenntartáshoz szükséges cikkeket. Holott arról, mekkora logisztikai teljesítmény ezeknek a kereskedelmi létesítményeknek a működtetése, már végképp elképzelésük sincsen. A szakmai beszéd sem tesz mindig különbséget. Paul Krugman könyvecskéje *Földrajz és kereskedelem*

¹⁰ Farádi Vörös 1927: 179.

¹¹ Farádi Vörös 1927: 174.

¹² Madzsar 1927: 4–5. Vörös Ignác élettörténetéből – *Vörös Antal[sic!] feljegyzéseiből* alcímmel – Thim József 1888-ban már közölt egy szövegrészletet. (Thim 1888. Vö. Farádi Vörös 1927: 94–113.) 1915-ben megjelent tanulmányában Marczali Henrik többször idézte a kéziratmásolat szövegét, amelynek felhasználását – Madzsar Imréhez hasonlóan – Vörös Lászlónak köszönte meg. (Marczali 1915: 16–19. Vö. Farádi Vörös 1927: 58–61, 70–79, 88–93.) 2021-ben Pintér Tamás elemezte az élettörténetet, akinek külön is köszönetünket fejezzük ki, hogy rendelkezésünkre bocsátotta gépiratát. (Pintér 2020; Pintér 2021.) Vörös Ignác maga jegyezte meg, hogy a végrendeletét és – mellékleteként – az élettörténetét beadta Arad vármegye archívumába. (Farádi Vörös 1927: 179, 191.) Ezért az eredeti kéziratokat feltehetőleg – ahogy Madzsar Imre is megemlítette (Madzsar 1927: 53) – az Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Arad Prefectura Județului Arad fondjában tárolják. A tanulmány megírásának idején azonban az iratanyag nem volt kutatható.

¹³ Lásd ehhez Nagy-L. 2013; Lázár 2020.

címmel jelent meg, holott az eredeti cím (*Geography and Trade*) egyértelműen forgalomra utal és forgalom alatt egyértelműen nem kereskedelmet ért, hanem nemzetközi vállalatok határokon túlnyúló jószágáramlásairól beszél.¹⁴ Érdekes eset, amikor egy mű címe precízen kivített mond és ekként nem foglal állást kereskedelem vagy forgalom kérdésében, miközben a műből kihámozható egyik fontos eredmény, hogy a hadsereg tartományhatárokon túlnyúló gabonaforgalmát bizományosként szerepeltetett kereskedők segítségével bonyolították le.¹⁵

Kereskedelemről (*commerce*) akkor érdemes beszélni, ha egyenrangú felek kötnek egymással megállapodásokat, amelyek segítségével a termékek és szolgáltatások áramlása, forgalma (*trade*) zajlik. Ebben a tanulmányban nagyléptékű forgalmazásról, nagyléptékű kereskedelemről, nagyléptékű ellátórendszerrel lesz szó, de mikroszinten. Az elvont meghatározások étellel telítődnek, a szándékok, cselekedetek és esetek könnyebben értelmezhetővé válnak. Úgy véljük, a kereskedelem megértéséhez szükség van a határterületeken barangolni, és a következő írás erre nyújt lehetőséget. Ezért Vörös Ignác élettörténetéből kiindulva a hadseregellátás sajátos, a megvesztegetés és korrupció gyanújával körülengett rendszerével foglalkozunk. Az értelmezéshez szükség van az intézményi közgazdaságtan eredményeinek alkalmazására, ezért először ezek rövid leírását adjuk meg. Ezután Perjés Géza logisztikai tipológiájának összefoglalásával a különböző ellátási rendszereket mutatjuk be. Végül visszatérve Vörös Ignác élettörténetére, elemezzük az abban szereplő, az egyes hadseregellátásra vonatkozó eseteleírásokat, amelyek főként az 1778-tól megszerveződő Temes vármegyében játszódtak.

INTÉZMÉNYI KÖZGAZDASÁGTAN ÉS HADSEREGELLÁTÁS

A bizalmatlanság és a tragacspiac

Az elemzendő élettörténet egy olyan időszokról szól, amelyben a hadseregek már kellően nagyok voltak, és a harcmodor is megkövetelte, hogy a harcoló felek határozottan meg tudják különböztetni egymást, de a termelési technológia még nem tartott ott, hogy bármit is egységes minőségben tudjon előállítani. Ráadásul az élelem is korlátozottan állt rendelkezésre. A hadseregellátás egyik – esetlegesen alkalmazott – eljárása az önellátás volt. A saját költségen való termelés összetett és minőségileg igényes jószágok (fegyverek, hajók) esetében még csak-csak működtethető. Az önellátás azonban kevésbé költséghatékony formája volt az ellátásnak, ezért jobbára a beszerzés más formáit alkalmazták. (Arra a kérdésre, miért nem lehet az önellátás költséghatékony, a rövid válasz az: lényegében ugyanazért, amiért a szocialista tervezésmódszerek sem voltak hatékonyak.)

¹⁴ Halmos 2004.

¹⁵ Belitzky 1932.

A hadsereg önköltséges ellátása mellett a másik eljárás az lehetett volna, ha egy-egy üzemeltetést lehetett volna megbízni a szükséges jóságok szükségelt mennyiségének előállításával. A termelési technológiával kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy erőgépek ekkor még nem álltak rendelkezésre. Vízi- és szélenergia is csak korlátozottan. Ebben a helyzetben az emberi és állati erő olyan mértékű központosítására lett volna szükség, ami – már csak a munkaerő ellátásának okán is – legfeljebb a víziutak mentén tehetett volna rentábilissá a termelést. Az iparcikkek előállítása kézműves termelésben tehát jelentős részben maga is a mezőgazdasági ellátóképesség függvénye volt. Mivel a nagy üzemméretek nem voltak megvalósíthatók, az igényelt mennyiséget több helyről kellett volna beszerezni. Nemhogy egy város mestereitől (akik legalább egy céhhez tartoznak), hanem akár több város vagy akár falu mestereitől, ahol esetleg más és más gyártási szokások uralkodtak.

A nem egyenletes minőségnek súlyos következményei lehetnek, főként, ha a különbség nem azonnal nyilvánvaló. A legkülönbözőbb élethelyzetekben előforduló visszas helyzetek egyik oka, hogy a kölcsönös résztvevő igénylő és egymásrautaltságot létesítő helyzetekben sem azonos a felek tudása. Az egyik fél az ügylet tekintetében átlátással (a hasonló tranzakciókból leszűrt tudással), a másik fél az éppen megoldandó ügyre vonatkozó konkrét (ott és akkor érvényes) tájékozottsággal rendelkezik.

Modellszerűen leírható, hogy ezek a helyzetek – külső beavatkozás nélkül – gyanakváshoz és bizalmatlansághoz, piaci ügyletek esetén pedig a piac kudarcához vezetnek. A modellt Georg A. Akerlof dolgozta ki, és a tragacspiac (*market for lemons*) metaforával írta le.¹⁶ Eszerint rendeltetését tekintve egy használt autó egy újnak tökéletes helyettesítője, ennek ellenére a használtautó-piacon vásárolt autókkal sok a bosszúság. A használt autók piaca azért válik tragacsok piacává, mert az eladók tudják, hogy autójuk vagy jó, de akkor inkább megtartják, vagy rossz, és akkor inkább eladják. A vevők nem tudják, hogy egy kínált autó jó vagy rossz, csak azt tudják, hogy vannak rossz autók a piacon. Ez a tudás elbizonytalanító, tehát a vevők – a bizonytalansággal is számolva – csak kevesebbet hajlandók egy használt autó megvásárlására költeni annál, amit akkor áldoznának egy járműre, ha biztosak lennének annak jó minőségében. Emiatt az esetleg jó autókat kínálók visszavonulnak a piacról, és a használt autók piaca a tragacsok gyűjtőhelyévé válik. Az információ egyenlőtlen eloszlása mindenkit minimalizáló stratégiára készítet, így a piac lassan szétesik.¹⁷ Ezt mindenképpen szükséges előre bocsátani, mert a vizsgált történet alapja a bizalmatlanság, tehát érdemes tisztázni, mi is volna az a tét, amit a bizalmatlanság szabad érvényesülése jelentene.

¹⁶ Akerlof 1970. A tragacs kifejezés angol megfelelőjének (lemon) jelentéstörténete könnyen föllelhető a világhálón.

¹⁷ Természetesen itt egy metaforikus modellről van szó, nem a valóság leírásáról. Mint minden modellnél, itt is el lehet mondani, miszerint ha a tények nem követik a modellt, akkor annál rosszabb a tényeknek.

Beszerezés

Visszatérve a hadiszállításokhoz, a beszerzés szempontjából az (volt) a kérdés: hogyan szerezhető be a szükséges termékek határidőre és az elvárt mennyiségben.¹⁸ Ha árérzékeny a felvásárló vagy felvásároltató (azaz számára a legfontosabb szempont az alacsony ár), alkalmazhatta a közvetlen árverés vagy árlejtés módszerét. Minél jobb árakat akart elérni, annál inkább törekedhetett a versengők számának gyarapítására. Ebben az esetben a „jó” árak ígéretével szemben a minőségükben bizonytalan teljesítések álltak. Ha ugyanis a szállítók szabadon egymás alá licitálhattak, akkor lehetséges, hogy végül a legolcsóbb ajánlat egyben a legigénytelenebb is lett. Ha a megrendelt javak nem az elvárt paraméterekkel és nem a tervezett határidőre álltak rendelkezésre, akkor hiába kötöttek ki különböző kártérítési eljárásokat. A kész tényeket nem lehetett meg nem történné tenni.

A nem az elvártnak megfelelő teljesítés ellenszere a kontraszelektált kínálat kiküszöbölése lehetett. Ennek egyik eszköze az óvadék (kaució, előzetesen leteendő, és nem megfelelőnek bizonyuló teljesítés esetén az elszámolásnál elvelezhető érték) intézménye. Csakhogy minél nagyobb óvadékat követeltek meg, annál inkább szűkült a piacra lépők köre, ami jó eséllyel a kínálati árak növekedéséhez vezetett. A gondolatmenetből kiolvasható meglepő következmény, hogy ha az áron kívül a jószág más paraméterei is fontosak voltak, akkor a vásárló a verseny korlátozásával nyert.

Ha a beszerzendő javak jellemzőit nehéz volt előzetesen meghatározni, és ennek tudatában a keresleti oldal eleve nem a legolcsóbb ajánlatokat akarta begyűjteni, akkor a megbízható beszerzési vállalkozók általi felvásároltatás intézménye állt rendelkezésre. Ez esetben az ellátás felelőssége a vállalkozókra hárult, ám ennek – eleve ebből indultunk ki – többletköltsége és ezen túlmenően kockázata is volt. A kockázat nem is annyira üzleti, mint inkább politikai. A hadseregellátásban a tényleges elszámolás ideje – főként hadi sikertelenség esetén – leszámolás is volt. A siker csak visszamenőleg igazolta az addigi eljárásokat, a kudarc viszont felelőskereséshez vezethetett. Ez azonban nem azonos az okok keresésével. Belső (politikai) körökben előfordulhatott ez utóbbi is, de kifelé – a nyilvánosság felé – szintúgy jó esélye volt a bűnbakkeresésnek.¹⁹ Mindez – közgazdasági szempontból – úgy összegezhető, hogy a hadseregellátás közbeszerzésként (*procurement*) értelmezhető (erről majd később lesz még szó), az ügylet során pedig a résztvevők között a megbízó–ügynök modellhez (*principal–agent model*) hasonlítható viszonyok alakul(hat)tak ki.

¹⁸ A következőkben leírtak bár modellszerűek, kiolvashatók az OeStA KA ZSt HKR HR megfelelő (Natural- és Monturwesen) mutatókönyveiből és regesztáiból.

¹⁹ Szent Biblia 1995: 3Móz 16, 3–28.

A megbízó–ügynök viszony

A főhadparancsnokság és a szállítók, de akár a főhadparancsnokság és a Katonai Ellátási Főhivatal (*Militär-Hauptverplegsam*) személyzete vagy a különböző biztosok közötti viszony is magyarázható a megbízó–ügynök modell értelmezésében. A jelenséget cselekvéseméleti szinten James M. Buchanan fogalmazta meg: az ügynök ugyanis „[...] teljes felelősséggel valósít meg cselekvéseket beindító választásokat [...]”, de a megbízó „[...] tudatában van annak, hogy az ügynök a háttérben semmilyen mértékben nem viseli cselekvésének a következményeit.”²⁰

Ha az ügynököt választásában nem olyan megfontolás vezérelte, amelyet magán (tehát következményeket viselő) választás esetén is érvényesített volna, akkor nincs visszacsatolás: az ügynök a megbízó szempontjából hibás választást sem fogja tévedésként kezelni, tehát későbbi hasonló választás esetén sem fog helyesbíteni. Meg lehet kísérelni az ügynök viselkedését korlátozó szabályokat alkotni. Ám egy

„ilyen, az ügynök választási magatartását meghatározó szabály megléte elhalványítja azt a tényt, hogy az ügynöknek a képviseltek feletti hatalma eredendően önkényes annak ellenére, hogy magának a szabálynak a homályosságai, kétértelműségei megnehezítik a szabály megsértésének feltárását és megbüntetését. Az ügynök kordában tartásának hatékonyabb eszköze, ha egyrészt eltérnek a tisztán ügynöki szereptől, másrészt korlátozzák a kinevezhetők körét.”²¹

Az ügynöknek a képviseltek (tehát megbízói) feletti hatalma akként értendő, amiként a szentencia is szól: akit kiszolgál, az kiszolgáltattottá válik. Kicsit tudományosabban a megbízó–ügynök viszony értelmezhető a Max Weber által használt hatalom–uralom fogalompár segítségével is. Webernél valakinek a hatalma valaki más fölött azt jelenti, hogy a valaki a másik által valósíttatja meg saját céljait. Az uralom ezzel szemben az utasítás joga. A megbízó–ügynök viszony esetében az uralmi és hatalmi viszonyok egymáshoz képest megfordulnak: az uralom a megbízóé („a képviseltek”), de a hatalom az eljárások során az őt szolgáló ügynök kezébe csúszik át.²² Ez a viszonyrendszer az élettörténetben majd annál a résznél lesz releváns, ahol arról írt Vörös Ignác, milyen körülmények között kapta megbízását, és hogyan értelmezte azt, akár más tisztviselőkkel szemben is.

Alá-fölé rendeltségi viszony

Az aszimmetrikus informáltság kulcsfogalom egy további modellben. Sokféle piac van, amelyek a vállalkozóknak más és más játékkeret engednek. Egyes esetekben nagy szervezetek létrehozása és felépítése a legjobb, máskor a partneri kapcsolat, megint máskor a patrónus–kliens viszony vagy valami más, attól

²⁰ Buchanan [1985] 1992: 274.

²¹ Buchanan [1985] 1992: 274–276.

²² Buchanan [1985] 1992: 274.

függően, milyen jellegűek az egymáshoz rendelendő tranzakciók és kinek milyen (abszolút vagy a másokhoz viszonyított) mértékben állnak információk a rendelkezésére. Oliver E. Williamson – többek között Ronald H. Coase nyomán – vizsgálta meg azt, milyen körülmények hívják elő egy piacon a hierarchikus szervezetek kialakulását.²³ Az első tényezőt a korlátozott racionalitás,²⁴ a bonyolultság és bizonytalanság kettőse képezi. A második tényező az információ általi megköötöttség (*information impactedness*). Az információ (vagyis egyedi tudás, *idiosyncratic knowledge*)²⁵ ugyanis aszimmetrikusan oszlik meg, és eseti átadása vagy cseréje akár nagyon költséges is lehet. A harmadik tényező pedig – összefüggésben a másik kettővel – az opportunizmus:²⁶ az egyéni előny reményében tett, a megígérés pillanatában fedezetlen vagy hamis ígéretek. Az efféle ravaszkodás annál kevésbé szűrhető ki, minél kevesebben vannak az adott piacon, ha pedig nem szűrhető ki, kontraszelektív mechanizmusokat indít el.

Williamson gondolatmenetét azért dolgozta ki, hogy választ adjon arra, mikor helyettesítik jól a szervezetek a piacokat, számunkra azonban az elmélet nem arra szolgál, hogy eldöntsük, vajon jól szervezett volt-e a hadseregellátás II. József uralkodása idején, hanem arra, hogy rámutassunk a hadseregellátás sajátos természetére. A hierarchiák kiépülésének megértéséhez az üzleti tranzakciók jellegzetességeit kell feltárni. Williamson szerint a tranzakciók jellemzésének három kritikus dimenziója 1. a bizonytalanság foka, 2. a tranzakció ismétlődésének gyakorisága, és 3. az angol nyelvi (tehát nem a magyar orvosi) értelemben vett idioszinkratikus elköteleződés mértéke. A számunkra legfontosabb fogalom a legutóbbi.

Ez azt jelenti, hogy a tartós üzleti kapcsolatban álló felek esetleg – bár a piacon keresztül – nem piaci módon köteleződnek el egymás felé. Az üzletfelek – tartós üzleti kapcsolatra számítva – csak az adott kapcsolat keretei között használható fejlesztéseket hajtanak végre (például célszerszámok kialakítása vagy tanfolyamok szervezése). Az idioszinkratikus elköteleződés foka tehát a nem piac-képes eszközöket létrehozó tranzakció-specifikus befektetések nagysága. Ezek alapján Williamson a tranzakciókat gyakoriságuk és szokásszerűségük szerint osztályozta. Az eredményt az 1. táblázat mutatja.

Az üzleti életnek van (és volt) egy olyan, nem is kicsiny, homályos zónája, ahol sem a piaci, sem a testületi szerveződés nem hatékony: ehhez, az alkalmi és nem szabványosítható ügyletekhez tartozik a hadseregellátás ügye is. Nem véletlen, hogy ez a terület van leginkább kitéve a korrupciónak és a korrupció gyanújának.

A háborúk és a csaták (de még az azokra való felkészülés is) csak akként szabhatók formára, mint Prokrusztész vendégei. Ez nem azt jelenti, hogy a hadseregellátásban ne lehetnének tapasztalati szabályosságok, ám a résztvevő feleknek jó

²³ Williamson 1975. Vö. Coase 2004. [1937].

²⁴ Simon 1982.

²⁵ A magyarul használt hasonló alakú (idioszinkratikus, idioszinkrázia) szót inkább az orvosi szaknyelvben és másként, 'túlzottan érzékeny', 'túlérzékenység' értelemben alkalmazzák.

²⁶ A fogalmat a magyar nyelvben inkább politikai értelemben, 'megalkuvás' jelentésben szokás használni.

okai vannak arra, hogy ezeket titkolják. Komoly szerepet játszik ebben a már említett információs aszimmetria. A szabályszerűségekből nem vezethető le az éppen ellátandó feladat módja, megengedhető költsége. Ezekre a kérdésekre a későbbiekben Perjés Géza tipológiájának összefoglalásakor visszatérünk.

1. táblázat

Kereskedelmi ügyletek és szerződéskezelési típusok megfeleltetése

<i>Ügylet</i>	<i>Szabványos</i>	<i>Egyedi</i>
Gyakori	klasszikus szerződés	Szervezet (hierarchikus, ellenőrzött), pl. üzem
Alkalmi	klasszikus szerződés	Szerződéses kapcsolat + irányítási struktúra, pl. fővállalkozási, beszerzési rendszer

Forrás: Williamson 1979: 253 alapján

Megjegyzés: sorfejek (gyakori, alkalmi) a vevő, az oszlopfejek (szabványos, egyedi) az elköteleződni készülő eladó viselkedését jellemzik

Az előző modellekből az sejlik, hogy az alá-fölé rendeltségi viszonyokat az aszimmetrikus informáltság jellemzi, ezért az eljárás megítéléséhez bizalmatlanság és gyanakvás párosul(τ). Ebből az következne, hogy a hadseregellátás csak a tökéletlen intézmények és a nem makulátlan moralitású szereplők miatt korrupció gyanús ügylet. Ám nem csak erkölcsi kérdésről van szó.

Az alábbi táblázat megmutatja, hogy az eljárásban szereplő javak miként oszthatóak a használatukhoz szükséges információk szerint:

2. táblázat

A gazdasági javak információs tekintetben

<i>Típus</i>	<i>Leírás</i>	<i>Példa</i>
Közönséges javak	Termelőtől függetlenül állandó, homogén, előzetesen költségmentesen kideríthető minőség	Tőzsdei termények
Keresési javak	Szerződésbe foglalhatóan, de nem költségmentesen kideríthető minőség	Piaci gyümölcsök
Tapasztalati javak	Érvényesíthető módon szerződésbe nem foglalható minőség	Innovatív egészségügyi eljárások és termékek
Bizalmi javak	A fogyasztó még a fogyasztás után sem képes bizonyosságot szerezni a minőségéről	Oktatás, gyógyszerek, javítási szolgáltatások

Forrás: Eső 1997: 598; Leland 1979.

Látható, hogy azok a javak, amelyeket ma közönségeseknek tekintünk, széles választékban és nagy mennyiségben csak az újkorban jelentek meg. A hadseregellátáshoz szükséges javak azonban még az újkorban is nehezen rendelkezhetőek a szokásos, vagy másként normál javak fedőfogalma alá. Háborús helyzetben pedig egyáltalán nem. Ennek oka, hogy a jószág nem pusztán egy dologi termék, hanem a termék és a hozzá kapcsolódó szolgáltatás, vagyis hogy a termék az adott pillanatban az adott helyen legyen. Ez az adott hely, adott pillanat azonban nehezen határozható meg, mert sok szemponttól függ és sokszor változhat. Főként

a késelem semmisítheti meg a jószág értékét, de akár a tervektől való bármiféle eltérés is (jóllehet amúgy az úgynevezett nem kívánatos következmények az élet elkerülhetetlen részei).²⁷

A közgazdaságtani osztályozás alapján a hadseregellátás tárgyát képező jószágokat az úgynevezett tapasztalati jószágokhoz (*experience goods*) teszi hasonlatossá.²⁸ A tapasztalati jószágok azok, amelyekről csak utólag derül ki, hasznosak-e vagy jók-e a fogyasztó számára.

A jószágok sajátos természetének bemutatás után visszatérhetünk a közbeszerzés kérdésére. A közbeszerzés a tapasztalati javak kereskedelmének esete, amelyet Eső Péter a következőképpen írt le: „[k]özbeszerzésnek [...] egy oszthatatlan jószág vásárlását nevezzük, ahol, noha a vásárló jólétét a termék minősége utólag befolyásolja, azt előre nem lehet szerződésbe foglalni, s így számon kérni sem.”²⁹ A meghatározás értelmezésében az *oszthatatlan jószág* kifejezés okozhat gondot. Manapság ez arra vonatkoznék, hogy nem lehet egy fél hidat megépíteni (legfeljebb egy hidat félig). Vörös Ignác élettörténetének elemzése során azonban látható lesz, hogy a császár részéről érzékelhető a szándék, miszerint hadseregét szervezetként működtesse. De utalhatunk az alább bemutatandó Perjés Géza-hasonlatra is, ahol úgy írta le a hadsereget, mint egy hatalmas logisztikai üzemet. Ennyi tágítással a fogalom esetünkben is értelmezhető. Az elemzendő ügyletekben részt vevők közötti konfliktusok a közbeszerzések során jelentkező problémákhoz hasonlóak voltak. Hiába törekedett rá a megrendelő, a minőség a hadseregellátás jellegéből adódóan szerződésileg nem volt rögzíthető. A főhadparancsnokság részéről – főként szükséghelyzetben – a minőség nem volt kemény korlátja a teljesítés elismerésének, a szállítók pedig a bizonytalanság miatt akarták lazítani a minőségi követelményeket – a tényleges fogyasztók, a katonák pedig nem voltak szereplői ennek a szerződésnek. A bizonytalanság alapvetően a helyettesíthetőség szűkösségéből fakadt. A csatákat, hadjáratokat, csapatösszevonásokat nem lehetett újra és újra lejátszani. Rövidre fogva: a bizonytalanság forrása a helyzetek egyedisége.

Perjés Géza logisztikai tipológiája

A farádi Vörös Ignác élettörténetében leírt tranzakciók még a vasúthálózat kiépülése előtti időszakban történtek meg, amikor a szárazföldi (szekereken, tehát tengelyen való) távolsági tömegáru-kereskedelem békeidőben versenyképtelenül költséges volt. A belkereskedelem főként folyókon zajlott. A következőkben – még mindig előkészítésként – a vezérkari tisztként szolgált történész, Perjés Géza logisztikai tipológiájának összefoglalásával a különböző ellátási rendszereket fogjuk bemutatni.

²⁷ Jó illusztráció erre az angol mondóka: „Egy szög miatt a patkó elveszett. / A patkó miatt a ló elveszett. / A ló miatt a lovas elveszett. / A lovas miatt a csata elveszett. / A csata miatt az ország elveszett. / Máskor verd be jól a patkószeget!” Károlyi Amy fordítása.

²⁸ Nelson 1970: 311, 312.

²⁹ Eső 1997: 597.

Perjés 1963-ban tette közzé – a vasúti szállítmányozás megjelenése előtti – hadseregellátásról szóló könyvét és két további tanulmányát.³⁰ A technokrata szemléletű szöveg – mint alább olvasható – többször is megemlítette a hivatalnokok hallatlan korrupsztását. Anélkül, hogy vitatnók Perjés megállapításait, vizsgáljuk az imént tárgyalt modellekre, hogy hangsúlyozzuk, a korrupció olvasatunkban nem szándékeltikai, hanem szokásokon és gyakorlatokon alapuló intézményi, ha ugyan nem antropológiai kérdés.

Perjés könyvében így fogalmazott:

„[A] hadsereg nemcsak harci gépezet volt, hanem hatalmas őrölő, sütő, takarmányozó és szállító üzem is, méghozzá olyan üzem, melynek sajátos törvényszerűségeken alapuló sajátos mechanizmusa volt. És ennek a mechanizmusnak az önmozgását igen nehéz volt beilleszteni a harci helyzetből folyó követelmények, a szűken vett stratégia keretei közé, épp ezért az ellátás és a stratégia szempontjainak összeegyeztetése csakis az utóbbi részéről tett kompromisszum által volt lehetséges.”³¹

Perjés Géza a 18. századi hadseregellátással kapcsolatos tézise a hadseregélelmezési rendszerek időbeli és térbeli osztályozására vonatkozik. Ez alapján a vonuló katonai alakulatok a 18. század elejéig az alacsony népsűrűség (*népritkaság*) és az azzal szoros összefüggésben levő mezőgazdasági termelés alacsony eltarthatósága miatt az ún. szűkebb hadszíntérről hosszabb távon, saját azonnali beszerzésben (kvártélyellátás, rekvirálás, kivetés) nem voltak képesek élelmezni magukat.³² Készletezniük kellett, vagyis a vonulási útvonalról elérhető távolságban (erődített) raktárak összefüggő rendszerével kellett rendelkezniük (pl. Elzász, Flandria vagy a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom határán kiépült erődrendszer). Ez volt az ún. *határok mentén vívott háborúk* kora. A raktárrendszer fegyelmezési okokból is előnyösebb volt a közvetlen beszerzésnél, és a saját költségen vagy vállalkozók által fenntartott raktárhálózat biztosíthatta az alakulatok átcsoportosításakor az ellátást. Az alakulatok mozgatása azonban erősen függött a vízen való szállítási lehetőségektől, ugyanis szárazföldön különböző korlátozó tényezők (pl. igaerő, útviszonyok és időjárási körülmények) miatt a hadseregek legfeljebb ötnapi élelmet tudtak magukkal szállítani.

A 18. század közepétől alakult ki az ún. *ötmenet-rendszer*. Erre azokban a régiókban volt szükség, ahol nem épült ki erődök összefüggő rendszere (pl. Cseh-,

³⁰ Perjés 1963a; Perjés 1963b; Perjés 1963c.

³¹ Perjés 1963a: 148. *Az üzem* ebben az esetben nem *gyárüzem*ként – ahol egy telephelyen nagy kapacitású gépek működnek –, hanem inkább a Coase által alkalmazott cég (*firm*) (Coase [1937] 2004), vagy pedig a Williamson által használt hierarchia fogalmaként értelmezhető, ahol az egy irányítás alá tartozás (alá- és fölrendeltség vagy az utasítás joga és ennek elismerése) a lényeg – szemben a piaci, horizontális vagy alkukapcsolatokkal. (Williamson 1975). A történelemtudományi diskurzusból alkalmazott fogalmakat használva az *üzem* magyarázható a kis kapacitásokról felépülő szórt *manufaktúra*val vagy a parasztgazdaságokon alapuló *Gutsherrschaft* jelenségével is.

³² Perjés 1963b: 256.

Morva-, Szászország, Szilézia vagy Kelet-Poroszország). Ebben a rendszerben a sütődéket a raktáraktól öt napi menetre állították fel, és egy-egy ún. *élelmezési vonat* szállította a lisztet és a kenyeret. A vasúthálózat kiépülése előtti utolsó logisztikai korszak az ún. *inváziós háborúk* kora volt, amely azonban a szárazföldi Európának csak arra a részére terjedt ki, ahol az eltartóképességgel arányosítható népsűrűség meghaladta a 40–50 fő/km²-es számított kritériumértéket.

Az élelembeszerzés főbb eljárásai 1. az állami (saját költségen történő) felvásárlás, 2. természetben kivetett élelmezési adó (*contributio*) és 3. a vállalkozó útján való beszerzés volt. Perjés Géza tipológiájában az első két eljárást a 17. századra (főként a harmincéves háború idejére), míg a harmadik eljárást már inkább a 18. század elejétől kezdődő időszakra vonatkoztatta. A némiképpen leegyszerűsítő tipológiával kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy az eljárások – mint ahogy Vörös Ignác élettörténetében is látható lesz az alábbiakban – egymással párhuzamosan és átfedésben is működtek.

Az állami felvásárlás „[...] lényege az volt, hogy az állam az adót pénzben vette ki, és azon saját hivatalnokai útján gabonát és takarmányt vásároltatott.”³³ Az eljárás azonban nem volt működtethető, egyrészt az egyre növekvő hadsereglétszámok miatt, másrészt „[...] a feladattal nem tudtak volna megbirkózni az üzleti életben járatlan, a piaci és hitelviszonyokat nem ismerő, nehézkes, valamint bürokratikus módszerekkel dolgozó és hallatlanul korrupt állami tisztviselők és ügynökök.”³⁴ A természetben kivetett élelmi adó sem volt jobb, mert nem „biztosíthatta a hadsereg élelmét, mivel [...] az „élelem nagy mennyiségű kivetésével, begyűjtésével és elszállításával járó feladatok jóval meghaladták a korabeli adminisztráció eszközeit és lehetőségeit.”³⁵

Ezek alapján a két eljárás nem volt képes biztosítani az egyre növekvő létszámmal működő hadseregek ellátását. A 18. századtól – a már említett eljárások működésképtelensége miatt – általánossá vált a vállalkozó útján való beszerzés. Mint Perjés írja,

„a vállalkozó, a hadseregszállító közreműködése a hadseregek nem új jelenség. Ami új, az ennek a közreműködésnek a formája. Eddig a vállalkozó rendszerint csak kölcsönöket folyósított a kormányok számára, most közvetlenül bekapcsolódott az ellátó apparátus működésébe, azt szinte bérleti alapon vezette.”³⁶

A vállalkozó idealizált karakterét a következőképpen jelenítette meg:

„A vállalkozó mindazokkal a tulajdonságokkal rendelkezett, amelyek az állami tisztviselőkből hiányoztak: fürge volt és rugalmas, ismerte a piaci viszonyokat és az üzleti

³³ Perjés 1963a: 175.

³⁴ Perjés 1963a: 176.

³⁵ Perjés 1963a: 177.

³⁶ Perjés 1963a: 178.

élet titkait, pénze volt, de ami még ennél is fontosabb volt, hogy sokszor egész Európa kiterjedő összeköttetései révén szinte korlátlan hitele volt.”³⁷

Másutt pedig:

„[...] nemcsak az élelem felvásárlását vállalta, hanem raktárolását, feldolgozását (a sütést és őrlést), szállítását, sőt a csapatoknál való kiosztását is. [...] [Ü]gynökei révén ellenőrzése alá vonta a gabonapiacot, a hadseregen belül pedig külön irányító, ellenőrző és végrehajtó apparátust épített ki és ennek szálai elnyúltak egészen a csapatokig. A vállalkozó közvetlenül a hadügyminiszter vagy a legfelső katonai szerv alá tartozott és az operáló hadsereg fővezérének csak korlátozott rendelkezési joga volt fellel. [...] Ismernie kellett az adminisztráció útvesztőit, a sütés, az őrlés és a szállítás technikai részleteit, jártasnak kellett lennie a könyvelésben, az írásbeli ügymenetben és üzletkötésekben, ismernie kellett az országot, a szomszéd államok, valamint a tekintetbe jövő hadszínterek erőforrásait, szállítási lehetőségeit, piacviszonyait, tájékozottnak kellett lennie az összes bel- és külföldi mértékegységekről és pénzekről, végül pedig rendelkeznie kellett bizonyos fokú katonai tapasztalattal is.”³⁸

Perjés Géza szerint az állam azért folyamodott az élelmezés *bérlet*-be adásához, mert az – minden *káros következménye* ellenére – kiszámíthatóvá tette a hadsereg ellátását. A káros következményekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy azok „[...] nem azok, amelyeket a kortársak és nyomukban a történetírók is oly gyakran emlegetnek, ti., hogy a vállalkozó becsapta az államot és óriási nyereségeket vágott zsebre [...]”³⁹, hanem hogy „[a] vállalkozó az államnak tett óriási szolgálatai révén jogot formált és nyert ahhoz, hogy befolyást gyakoroljon a hadvezetésre.”⁴⁰

A továbbiakban – a már többször említett – Vörös Ignác élettörténetében szereplő egyes részletes esetleírásokon keresztül vizsgáljuk az 1787–1792 között zajlott háborút megelőző és a hadműveletek során működtetett hadseregellátási rendszer néhány aspektusát.

FARÁDI VÖRÖS IGNÁC ESETEI MINT TANKÖNYVI PÉLDÁK

Hadseregellátás békeidőszakban

Vörös Ignác – a nagyszombati egyetem jogi képzésének elvégzése, a Királyi Táblán való joggyakornokság, majd az ügyvédi vizsga és eskü letétele után – 1778-ban a megszerveződő Temes vármegye szentandrásai járás főszolgabírói tisztségének

³⁷ Perjés 1963a: 178.

³⁸ Perjés 1963b: 226–227.

³⁹ Perjés 1963a: 178.

⁴⁰ Perjés 1963a: 180.

elfogadása miatt érkezett Temesvárra. Vörös Ignác számára feltehetően rokona, Vörös Antal járt közben a főszolgabírói tisztség megszerzéséért.⁴¹ Odakerülésükkel egyidőben a környéken kincstári birtokokat árvereztek. Élve az alkalommal Vörös, Aczél István főjegyzővel közösen, kölcsönt is igénybe véve, birtokot szerzett. Vörös valamivel a becstérték fölött, közel 19 000 forintért lett németség⁴² birtokának tulajdonosa.⁴³ Aczél Istvánnak főjegyzői tisztsége után évi 600, Vörös Ignácnak főszolgabírói tisztségéért pedig évi 400 forint jövedelme volt. Az ügylet elindításához a vételár első részletét kellett kifizetniük az Udvari Kamarának, amelyhez Lovász Zsigmondtól vettek fel – ismeretlen kondíciókkal – 6 000 forint kölcsönt. A második (7 000 forint) és harmadik (6 473 forint) vételárrész forrása ismeretlen, előbbit 10 év után, az utóbbit pedig 15 év után fizették ki.⁴⁴

Vörös Ignác főszolgabírói feladatkörei közé tartozott a vármegye által alkalmazott raktári biztos (*magazinalis commissarius*) tevékenységének ellenőrzése. Ezt ki kellett tanulnia. (Szívesen adnók át a szót magának Vörösnek, de ez területi korlátok miatt nem lehetséges. Mivel azonban Vörös Ignác emlékiratai immáron a világhálón is elérhetőek [a dokumentum világhálós azonosítója a forrásjegyzékben megtalálható], azt tanácsoljuk az olvasónak, most és a továbbiakban a megadott szöveghelyeket – már csak a kor hangulatának megsejtése érdekében is – olvassa el maga is.)⁴⁵

A vármegye szentandrászi járásában, annak északi határán levő Kisszentmiklóson állt a raktár és a kaszárnya. A raktári biztos feladata volt a járásban állomásozó és az azon átvonuló császári-királyi hadsereg alakulatainak és lovainak ellátását, illetve beszállásolását megszervezni. A vármegye kezelésében levő raktárba szállították a nem-nemes adózók – a vármegye általi felosztás (*repartitio*) szerint – hadiadóként (*contributio*) elszámolt naturáliákat. A községenként teljesített szállítmány átvétele után a biztos nyugtát (*quietantia*) állított ki, majd bevezette a szállítmányokat a beszolgáltató település adókönyvébe (*libellus*), illetve a raktár számadó- és nyilvántartókönyvébe (*diarium*). A biztos a raktárból adta ki a katonaságnak járó – az 1751-ben kiadott uralkodói rendelet alapján nyomtatásban megjelent ellátási szabályzatban⁴⁶ megállapított – ellátmányi adagot (*portio*), és elszámolással tartozott a vármegye felé.⁴⁷ A biztos a katonák és lovaik ellátására beszolgáltatók naturáliákra vonatkozólag az 1751-es katonaezállás szabályzatban

⁴¹ Szentkláray 1879: 345; Madzsar 1927: 19.

⁴² Segenthau, ma Şagu, Románia.

⁴³ Szentkláray 1879: 406–412.

⁴⁴ Farádi Vörös 1927: 160. A számadatok kerekítettek. Vörös Ignác élettörténetében – egy későbbi ügylet kapcsán – idézte az erre vonatkozó Aczél Istvánnal folytatott dialógusukat: „S kérdeztem tovább tőle: »Mid volt neked és nekem, amidőn Szegenthaut együtt meg vettük? Lovász adott kötsön 6000 fkat, 7000 fkat magunk szerzettünk ösze. Hála Isten Lovászt ki fizettük, a kamarának is meg adtuk a hátra maradt 2/3 részt. Ennek a jószágnak meg szerzése már nekünk creditumot is szerzett s boldogultunk.«” Vö. Farádi Vörös 1927: 120–121.

⁴⁵ Farádi Vörös 1927: 70–72.

⁴⁶ N. N. 1751a; N. N. 1751b. Vö. Rákóczy 1992; Lázár 2020: 556.

⁴⁷ Farádi Vörös 1927: 70; Rákóczy 1992: 107–109; Héjja 2009: 55–56.

megállapított elszámolási árat jegyezte fel, és nem pedig a beszállított termék mennyiségét. Ezáltal, ha az elszámolási ár alacsonyabb volt – a kérdéses paritáson számított – piaci árnál, akkor többet kellett beadni annál, mint amit akkor kellett volna, ha az adott piaci áron számoltak volna el. Ráadásul a katonaságot áraktól függetlenül fejadagokban szolgálták ki a raktárakból. Ezt a különbözetet (*deperdita*) a vármegye – a dikális összeírások alapján készített felosztás szerint – a házi pénztárából településenként jóváírta az adózóknak. (A különböző termékek ára nem feltétlenül egyformán változott, ezért valószínűsíthetően nem csak településenként, hanem terményfajtánként is bontva volt a vármegye leosztása.) Majd a vármegye elszámolt erről a Tartománybiztosság illetékes kerületi hadipénztárával.⁴⁸ Ez pedig lényegében a Perjés Géza által természetben kivetett élelmezési adó eljárásának feleltethető meg.

Vörös Ignác nem csupán a vármegye alkalmazásában lévő raktári biztos egyedi tudást igénylő feladatait írta le, hanem hogy azok ismeretének hiányában nem tudta felügyelni a biztos tevékenységét. Az alá-fölé rendeltségi viszonyban megjelenő aszimmetrikus informáltság az ellenőrizhetőség csökkenését vagy egyenesen hiányát okozta. Hiába a hierarchikus viszony a főszolgabíró és a raktári biztos között, a hatalom a biztos kezébe csúszott át. Vörös Ignác ellenlépése az információs aszimmetria megszüntetése volt.⁴⁹ Evvel fordultak a hatalmi viszonyok. Vörös ugyanis nem jelentést tett a felsőbb hatóságok felé, amely kivizsgáltatta volna az esetet, hanem egyszerűen megleckéztette a raktári biztost (ezzel kapcsolatban felmerül a helyettesíthetőség kérdése). Vörös Ignác célja tehát nem a biztos – az élettörténetben használt fogalmat használva – *imposztorságának* megszüntetése volt, hanem a hatalom visszaszerzése és a felügyelet lehetősége – végső soron pedig a hadseregellátás alsó szintű működésének biztosítása.

Hadseregellátás háborúban

1787 augusztusában az Oszmán Birodalom hadüzenetet küldött az Orosz Birodalomnak, a Habsburg és Orosz Birodalom közötti szövetség értelmében II. József császár szeptemberben elrendelte a császári-királyi hadsereg mozgósítását és összevonását a Magyar Királyság déli határai mentén. Még 1782-ben az uralkodó központosította a hadseregellátás hivatalsszervezetét, és elrendelte az Udvari Haditanácsnak közvetlenül alárendelten működő központi Katonai Ellátási Főhivatal megszervezését. A hivatal feladatkörét és az ellátási rendszer működését tartalmazó rendelet szerint békeidőben a Helytartótanácsnak alárendelten működő Tartománybiztosság (*Provinzial-Kommissariat*) illetékes kerületi biztosságain, háború során pedig a mozgósított hadseregek tábori ellátási igazgatóságain (*Feld-Verpflegsdirektion*) keresztül koordinálta a hadsereg ellátását.⁵⁰ A császár Lovász Zsigmondot 1787 novemberében nevezte ki a háború idejére létrehozott tartományi főbiztosi

⁴⁸ Lásd ehhez [Virozsil] 1861: 293; Farádi Vörös 1927: 70.

⁴⁹ Farádi Vörös 1927: 74–75. (Kiemelés – H. K. és T. M.)

⁵⁰ Lázár 2020: 551.

(*Oberlandeskommissär*) pozíció betöltésére, akit a három tartományi biztossal (*Landeskommissär*) és egyéb személyzettel együtt a főserceghez osztottak be – együttműködésre utasítva a Táborig Főhadbiztosságot (*Feldkriegs-Oberkommissariat*) vezető Geneyne tábornokkal. A három tartományi biztost, tehát Horányi Antalt, a Tartománybiztosság pesti kerületének tartományi biztos helyettesét, Boross Józsefet, Sopron vármegye másodalispánját és Vörös Ignácot, Temes vármegye főszolgabíróját Lovász jelölte ki.⁵¹

Az uralkodó 1786-ban megpróbált változtatni a természetben kivetett élelmezési adó eljárásán: elrendelte a készpénzben történő adózást, a katonaság ellátását pedig az állam vette át.⁵² Lényegében tehát megpróbált áttérni a Perjés Géza által leírt állami felvásárláson alapuló eljárásra. Marczali Henrik ezzel kapcsolatban a következő megjegyzéseket tette:

„Az árakat pedig igen magasra szabják, az 1778—87-iki árak átlagának csaknem kétszeresére. Igaz, hogy egyúttal az ár maximumát is megállapítják. A búza pozsonyi mérőjének ára 2 frt, a rozsé, vagy kétszeresé 1 frt 30, a zabé 40, az árpáé 46 kr.; a széna mázsája 30 krajczár. Igen bölcsen, úgy akarták, hogy senkinek ne legyen oka elrejtetni termését és ezért a túlságos lealkuvást el is tiltották. Először is gondoskodni kellett az 1788-iki táborozás készletének beszerzéséről, de már 1788. októberben, mielőtt az út megromlik, együtt kell lenni mindannak is, mire 1789 tavaszáig lesz szükség. Az egész szépen kieszelt tervnek csak egy hibája, de aztán szarvashibája volt: *a maximum*. Mert, mihelyt az meg van állapítva, az eladó azt az összeget mégis csak *minimumnak* tekinti, bármily magasra van is megszabva. Mert ha árúja nem volna különben nagyobb értékű, miért kell az államnak mesterségesen megakadályoznia a kereslet és kínálat szabad fejlődését?”⁵³

Marczali erre vonatkozóan saját korának gazdasági és logisztikai viszonyait vetítette vissza. (És 1915-ből 1788-ba visszavetíteni valamit nem ugyanaz, mint 2022-ből 1895-be.) A kellően atomizált adózó jobbágy-parasztok esetén – a 18. század végi információtranszfer csatornákat tekintve – a bő ársapka-szabályozás tulajdonképpen nem lett volna akadálya a versenynek. Még örülhettek is, hogy valaki pénzt ad a gabonájukért.⁵⁴ Ha mégis áruvisszatartás alakult ki a jobbágy-parasztok körében, annak nem az lehetett az oka, amit Marczali állított, hanem inkább az, hogy tisztában voltak a lehetőségekkel. A császár 1787. december 16-án adta ki rendeletét, a hatóságoknak kellő ideje volt felkészülni a beszerzésre. Ám a tényleges felvásárlás csak a júniusban kezdődő betakarítás után indulhatott meg. Ez a felvásárlási időablak kezdete, a vége pedig október, mert utána

⁵¹ Madzsar 1927: 27–28.

⁵² [Virozsil] 1861: 293; Farádi Vörös 1927: 70; Felhő – Vörös 1961: 232, 498.

⁵³ Marczali 1915: 6. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁴ Lásd ehhez Marczali 1915: 16. „Abban az országban pedig, mely közlekedés híján zsírjába szokott fűlni, gazdaságilag csakugyan haszonnal járt a háború. Mert jobb fél piaci áron is eladni a jószágot és gabonát és takarmányt, mint egyáltalában el sem adhatni.”

járhatatlanná váltak az utak. Ezalatt kellett a nagyjából 250 000 fő létszámú hadseregnek és állatainak a téli félévre szóló élelmét és takarmányát begyűjteni. A felvásárlók mozgolódása természetesen felverte az árakat, de ha nincs vége a felvásárlási időszaknak, akkor céltalanná vált a kivárás, idővel beindul a piac. Az a tudat azonban, hogy az esős idő beálltától a termény mozgathatatlan, a felvásárlás pedig ekként értelmetlenné válik, a kivárás felé tolt a racionális termelőt.⁵⁵

Vörös Ignác – a kisszentháromi raktár biztosával történt eset kapcsán leírtak szerint – főszolgabírói tisztségéből adódóan ismerte a régiót és megfelelő kapcsolatszerzővel rendelkezett, valamint rálátással bírt a hadseregellátás egyes szervezeti szintjeinek működésére. Ráadásul németsági birtokrészből következően bizonyos birtokgazdálkodói ismeretekkel is bírt, birtoklása pedig külön is motiválhatta a tartományi biztosi feladatok ellátásában. Mindezek nyilvánvalóan szerepet játszhattak Lovász Zsigmond döntésében is. És bár a tartományi biztosi pozícióra Lovász választotta Vörös Ignácot, amelyet nyilvánvalóan az uralkodó is jóváhagyott, az élettörténet szerint a megbízást már közvetlenül a császártól kapta:

„A felséges Joseff császártul azt a parantsolatot kaptam: Hören Sie; das Geld gehöret mein, die Ware kaufen Sie ein, kaufen Sie gute, brauchbare, ächte Ware ein, schonen Sie kein Geld, besonders für meine Spitäle, sonst nehme ich ihnen bei Copf.”⁵⁶

Ez lényegében a megbízó–ügynök viszonyt jeleníti meg. Ez a viszony a megbízót és ügynökét is próbára teszi.

Vörös emlékiratában jelentékeny helyet foglal el a rác kereskedők esete.⁵⁷ Az élettörténet szerint egy rác kereskedő feljelentette Vörös Ignácot egy ügylet kapcsán, a császár pedig úgy vizsgáltatta ki az ügylet, hogy arról senki más – a vizsgálatot lefolytatón kívül – ne szerezzen tudomást, beleértve a feljelentőt és a feljelentett is. Mindezt Vörös azzal indokolta, hogy ha a vizsgálat ténye kiderült volna, az az ő becsületében okozott volna kárt. Csakhogy az uralkodónak sem állhatott érdekében, hogy megbízottjáról (ha közvetetten is – bár az élettörténet szerint közvetlenül) kiderüljön, hogy nem bízik benne. Ezzel ugyanis

⁵⁵ Hasonló játék zajlott a gyors iparosításra (utolérésre és megelőzésre [dognaty i peregnaty, DiP]) törekvő Szovjetunióban, csak ott hadsereg helyett az iparvárosok munkásságát kellett eltartani. Az ottani chicken-game eredménye a kolhozosítás lett. A történet szépen kihámozható Sztálin beszédeiből.

⁵⁶ Farádi Vörös 1927: 58. Vö. Marczali 1915: 16. Marczali Henrik fordításában a következőképpen olvasható a német szövegrészlet (a „Copf” szót „Kopf”-ként idézte a lábjegyzetben): „Hallja, a pénz az enyém, az árúkat maga vásárolja. Vásároljon jó, használható, tiszta árút, ne kímélje a pénzt, különösen kórházaimtól nem, különben fejével felel.” (Megjegyzés a fordításhoz: „a fejével felel” kifejezést ma halállal való fenyegetésnek tartanók. A régi szótár enyhébben fogalmazott: „einem bei Kopf nehmen” mint ’valakit fülön fogni’, ’valakit fogságra vetni’ [Richter–Schuster 1838: Német–magyar 423.]). Farádi Vörös német nyelvtudásához lásd Farádi Vörös 1927: 133.

⁵⁷ Farádi Vörös 1927: 59–61.

megbízottja piaci helyzetét is rontotta – végső soron pedig saját érdekeit és az ügyletek sikerességét veszélyeztette volna.

Vörös Ignác tartományi biztosi feladatait a következőképpen kezdte el leírni:

„Az háború kezdetén Újvidéken quartéloztam, Sabacz, Gradiska megvétele után Esség, Gradiska, Szabats, Pétervár városoknak háborubéli provisioja és az ispatalok számára szükséges naturalék vétele s megszerzése reám bizattattak; én tehát nagy számú borokat, pálinkát, eczetet, olajt, szalonnát, bé sózott hust, dohánt, riskását, árpakását és egyebekett kellett bé vásárolnom és azokat annyi quantitasban, a mennyi mindenik várban és ispatalban ki volt szabva, nem megvásárlottam, hanem a hová mi szükség volt, vezen a hajósokkal meg alkudván el kellett küldenem, melyeknek specificatioját a pétervári general commandónak beadván, az ottan való hadi cassából érettek esendő ára mindgyárt kifizetődött. [...]”⁵⁸

Vörös feladata tehát a császári-királyi hadsereg különböző helyen (erődítményekben és tábori kórházakban) állomásozó alakulatainak naturáliákkal való ellátása (*provisio*). A *vétel* és a *megszerzés* fogalmakat megkülönböztetve alkalmazta: az előbbi feltehetően az árukeresést és az alku folyamatát, az utóbbi pedig az áru hatósági keresését és lefoglalását, rekvirálását jelenti. A vásárlás helyszínére csupán következtetni lehet, az ügylet folyamatát azonban leírta Vörös. Eszerint maga nem vásárolt, csupán megalkudott az árura – így maga a tranzakció csak később teljesült. Az ügyletről jegyzéket (*specificatio* – lényegét tekintve szállítólevelet) állítottak ki. Miután a hajósokkal külön megegyezett, rájuk bízta az árut, hogy juttassák el az árut rendeltetési helyszínére. A hajósok az áru leszállítása után a Péterváradon működő főhadparancsnokság hadi pénztárából juthattak fizetségükhöz.

A vásárlás feltételei a keresleti és kínálati oldal szempontjából egyenlőtlenek voltak. Ezt a keresleti oldalt tekintve egyszereplős, úgynevezett monopozónikus piaci helyzetet a következőképpen írta le Vörös az élettörténetében: „[...] sok kereskedők öszve jöttek s leginkább nékem árolták partékáikat, mert tsak én vehettem a császár erszényével egyszerre nagy quantitást és soktul minden nagyobb hajóin levő portékáikat megvettem.”⁵⁹

Az eladó szempontjából beszerzendő áruk közül – a tanulmány első részében tett fenntartásokkal – több is árérzékeny, homogén terméknek (pálinka, ecet, olaj, szalonna, sózott hús, dohány, rizs és árpa) minősíthető. A homogén termékek esetében az egyik eladó adott terméke tökéletesen helyettesíti a másikat, tehát ha valaki a többiekénél drágábban akarná eladni termékét, az a nyakán maradna. A borra alkalmazott kifejezés („nagyszámú borok”) alapján az inkább differenciált terméként írható le. A differenciált termék esetén a helyettesíthetőség korlátozott, azaz az ár megváltoztatása esetén sem hagyná ott minden vevője az eladót.

⁵⁸ Farádi Vörös 1927: 58.

⁵⁹ Farádi Vörös 1927: 58.

Az árutételek volumenére vonatkozóan a – fentebb említett – feljelentési ügy kapcsán is több minden megtudható. A rác kereskedő 1000 akó bort kínált eladásra Vörös Ignácnak, Tolna vármegyéből tutajon pedig körülbelül 500 akó bort szállítottak a helyszínre. A rác kereskedő akónként 3 forint 30 krajcárba alkudta le a Tolna vármegyéből szállított bort, Vörös Ignác azonban akónként 4 forint 30 krajcárban egyezett meg az árura. A feljelentés kapcsán Vörös leírta, hogy ebbe az árba már bekalkulálták a sodrással megegyező irányú szállítás költségét is. Ez lényegében a logisztikában használt „leszállítva rakparton történő átadással” (Delivered ex Quay – DEQ) fuvarparitásnak feleltethető meg. Eszerint az eladó köteles volt az árut saját költségére és kockázatára az érkezési pontra szállítani, a hajóról kirakodni, és a kikötő rakpartján a vevő rendelkezésére bocsátani.

A kínálati oldal szempontjából sajátos volt a helyzet: az eladók egy része távolról érkezett, számukra a helyben tartózkodás ugyanúgy költség volt, mint az úton levés. A Thüinen-féle modell szerint adott piaci ár mellett a szállítás a költséget növelő, a hasznot csökkentő tényező.⁶⁰ Ezért volt keresni valójuk a helybeli, adott esetben raktározási lehetőséggel is rendelkező kereskedőknek, akik tudhatták, hogy a fuvarozók hasznát előbb utóbb megeszi az idő. Ezt jeleníti meg Vörös Ignác a rác kereskedővel kapcsolatban: „[...] többnyire a Duna partján járkáltak és minden portékákat a hajókon megvizsgált, néha vásárolt is, rész szerint azért, hogy nekem valami kevés nyereséggel eladhassa [...]”⁶¹

Ez a fajta üzleti tevékenység lényegében a faktorálásnak feleltethető meg.⁶² A beszerzési megbízott számára akkor fordulhatott rosszra a helyzet, ha a köztes felvásárlók össze tudtak fogni, és a *de facto* monopozóniával szemben monopolisztikus szerepet betöltő úgymond árkartellt tudtak létrehozni.

Így válik értelmezhetővé Vörös Ignác eljárása a fuvarosokkal szemben árleszorító taktikát alkalmazó rác kereskedővel kapcsolatban. Vörös szerint ugyanis a kereskedő rosszul mérte fel a helyzetet, amikor nem fogadta el a tolnai szállítók kérte árat és tovább akart alkudni: „[...] boraikat annyira alkudta, hogy akóját a magyarok 3 f : 30 x-ra hagyták, de ez még ötszobban kívánta [...]”⁶³

A kereskedő arra számított, hogy a tolnaiak az idő múltával még engedni fognak az árból. Ekkor lépett színre Vörös Ignác és a bort akónként 4,5 forintért vette meg, azzal a feltétellel, hogy az árba beleszámíttatta a felhasználási helyre szállítás költségét és a biztosítást is. Ez pedig lényegét tekintve a „költség, biztosítás és fuvardíj fizetve” (Cost, Insurance, Freight – CIF) vagy a „fuvarozás, biztosítás fizetve valamедdig” (Carriage and Insurance Paid to – CIP) fuvarparitásként értelmezhető: „[...] ezen borokat a magyarok tartozzanak Eszékre magok

⁶⁰ Thüinen 1910 [1826]: 15–23. Thüinen leírását képszerűen megfogalmazva: mintha a gabonát fuvarozó szekerét az mozgatná, hogy a fuvaros a szekér rakományából eteti a vontató állatot. Vö. Dusek 2013.

⁶¹ Farádi Vörös 1927: 59.

⁶² A beszállítót az ellenértékek beszedésének terhétől díjfizetés fejében mentesítő tevékenység. Vö. Martinkó 2002.

⁶³ Farádi Vörös 1927: 59.

rizikójára vinni és ottan az oda való várbeli annonarius tisztségnek által adni [...]”.⁶⁴

Ez alapján a durván 100 kilométernyi, immáron sodrással szembeni többlet-szállítást tulajdonképpen Vörös Ignác akónként 1 forintért, az újvidéki fuvarparitáson vett piaci ár 30%-áért vette meg.

Az ügylet előnyeit a feljelentést kivizsgálónak Vörös Ignác a következőképpen magyarázta el:

„[...] nem kellett az aerarium költséggel az partra rakodni és más kibérlendő hajóra megint az aerarium költséggel berakatni, e mellet conductort diurnummal a hajóval küldeni, ottan megint az aerarium költséggel kirakodni és a várba vitetni, a borok tötögetése is az el-adóknak kötelessége volt, a történhető hajó sülledés vagy más kár sem illette az aerariumot: a magyarak elhozván a quietantiát, alku szerént kifizetődtek.”⁶⁵

Az élettörténetet közreadó Madzsar Imre jegyzete szerint a szállítási felügyelőknek (*conductor*) a vármegye területén történt szállítás esetén 45 krajcárt, a vármegye területén kívül pedig 1 forint napidíjat (*diurnum*) fizetett a vármegye a házipénztárból. Vörös Ignác azonban ezt a költséget is a kincstárhoz számolta – feltehetőleg mintegy társadalmi költségként. Ha óránként két kilométeres sebességgel és napi 12 óra vontatással számolunk, akkor megközelítőleg négy nap kellett a célbaérésig, ami alatt a szállítási felügyelők alkalmazásának költsége több mint egy akó bor árába került volna.

A keresleti és kínálati oldal aszimmetriái, a kereskedett áru jellege, de főként a szállítási és üzleti körülmények bizonytalanságai miatt az eladók egyik opciója a megvesztegetés volt. A nagy forgalom, kis haszon elve csak akkor követhető, ha az eladó bizvást számíthat arra, hogy gyakran lesznek vevői. Ha nem lehet biztos abban, hogy a teljesítés után lesz ismét megrendelése, sőt még abban sem, hogy egyáltalán ki fogják fizetni a szállítmányt, akkor jó üzleti stratégia megkísérelni egy üzlettel annyit keresni, amennyit csak lehet – függetlenül ennek a stratégiának morálisan romboló hatásától.

Az üzleti bizonytalanságnak tehát nagyon erős hatása volt a piaci szereplők magatartására. Már a lehetőség tudata is bizalmatlanságot okozott és erkölcsöt rombolt.⁶⁶

Az élettörténet szerint Vörös a vesztegetési kísérleteket ugyan elhárította magától, de ez nem akadályozta meg az uralkodót, hogy megkísérelje próbára tenni. Az 1000 arany 4500 konvenció forintra átszámítva az üzlet 65 000 – feltehetően – konvenció forintos teljesítési árát tekintve arányosnak tekinthető. Eszerint Vörös nem hagyta magát megvesztegetni, cselekedetének indoklása kettős volt:

⁶⁴ Farádi Vörös 1927: 59–60.

⁶⁵ Farádi Vörös 1927: 60.

⁶⁶ Farádi Vörös 1927: 58–59.

morális és racionális. A bizalmatlanság azonban nem abból következett, hogy a piaci szereplők ne ismerték volna egymást.

Az *imposztorság* (ismét Vörös fogalomhasználatával élve) az élettörténet egy másik szöveghelyén is megjelenik. Az egyik ilyen az élelmezési hivatal személyzetének kooperációját és működését. Terjedelmi okokból ezt csak megemlíteni tudjuk.⁶⁷

* * *

A játékelméletileg modellezett cselekvéseméleti alaphelyzetekben egy játék ismétlés nélküli és ismétléses változatában eltér a résztvevők optimális magatartása. Az első esetben a másik fél átverése a nyerő stratégia, míg a másodikban a bizalom jutalmazása. Farádi Vörös Ignác beszámolójából az derül ki, hogy az egymással kereskedő felek ugyan akár ismerhették is egymást, de attól még nem bíztak volna egymásban. A helyzet olyan volt, hogy a piaci szereplők nem tudhatták, lesz-e újabb forduló. Újra és újra ismétlés nélküli játékot kellett játszaniuk.⁶⁸ A bizalmatlanság tehát nem az egyének, hanem a szerepük sajátja (volt). Vörös Ignác élettörténete sem mentes a jó és rossz erkölcsű emberek dichotómiájától, viszont az erkölcstelennek tűnő eljárások és magatartásformák végső soron a hadseregellátás ügyleteinek velejárói (voltak). Ennek a ténynek, úgy véljük messzire vezető hatásai lehettek. A hadsereg ellátása, majd később az egyéb állami ügyletek nagy súlya bizonyos szerepeket evolúciósan megerősített, másokat nem jutalmazott. Ez a tény föltevésünk szerint szerepet játszott a kereskedelem intézményén alapuló társadalmi gazdasági forma, másként szólva a kapitalizmus hazai sajátosságainak (Marc Bloch szép kifejezésével „eredeti jellegzetességeinek”) kialakulásában.

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv (OeStA KA)
Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe (ZSt HKR HR).

- Farádi Vörös Ignác 1927: Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései. In: Madzsar Imre (szerk.): *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újbabkori történetének forrásai. Emlékiratok.) Budapest, 57–174. <http://real-eod.mtak.hu/7956/> – utolsó letöltés: 2022. május 9.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: A Helytartótanácsi Levéltár (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 3). Budapest.
- Héjja Julianna Erika 2009: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848*. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11.) Gyula.
- N. N. 1751a: *Uj hadi regulamentum, melly az 1751. esztendőben Magyar ország gyűlése alatt szereztetett, fels. Maria Theresia kegyelmes aszszonyunk tulajdon kegyes*

⁶⁷ Farádi Vörös 1927: 75–79, 88–92.

⁶⁸ Vö. Hardin 2002.

- parancsolatival megerősítettett, deák és német nyelveken ki-adattatott és annak magyar nyelvre lett fordítása f. királyi helytartó tanács által helyben hagyattatott.* Posony.
- N. N. 1751b: *Novum Regulamentum militare, sub Diaeta anni M. DCC. LI. concinnatum, ac per Sacratissimam Caesareo-Regiam Majestatem Benignissime approbatum.* Posonii.
- Richter, A[dolph] F[riedrich] – Schuster, T[raugott] J[loan] (Hg.) 1838: *Német–magyar és magyar–német kézsztár, melyet a többek között: Márton, Páriz-Pápai, a Magyar Tudós Társaság, Holczmann, Scheller és Kraft után kidolgozva, s a legújabb magyar helyesírás-mód szerint minden új magyar szókkal és kifejezésekkel gyarapítva mind a két nemzet hasznára kiadák. Második vagy német – magyar rész. I Deutsch – Ungarisches und Ungarisch – Deutsches Handwörterbuch, nach v. Márton, Páriz-Pápai, der königl. Academie der Wissenschaften zu Pesth, Holzmann, Scheller und Kraft bearbeitet, und sowohl mit Anwendung der neuesten ungarischen Orthographie, als auch mit Aufnahme aller in der ungarischen Sprache, bereits eingeführten neuen Wörter und Ausdrücke vermehrt, zum Gebrauche beider Nationen. Zweiter oder Deutsch – Ungarischer Theil.* Wien 1838.
- Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Fordította Károli Gáspár. Budapest 1995.
- Thim József 1888: Belgrád ostroma. (Vörös Antal feljegyzéseiből.). *Hazánk* (8.) 5. 321–334.
- [Virozil Antal] 1861: *Magyarország nyilván- vagy közjoga mint az alkotmánya eredetétől 1847/8-ig fennállott. Történelmi szempontból tekintve s röviden előadva.* Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akerlof, George A. 1970: The Market for „Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics* (84.) 3. 488–500. <https://doi.org/10.2307/1879431>
- Belitzky János 1932: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig.* (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 2.) Budapest.
- Buchanan, James M. 1992 [1985]: Egyéni választás magán, ügynöki és kollektív döntésekben. In: László Géza – Pápai Zoltán (szerk.): *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok.* (Ford. Szegő András.) Budapest, 272–283.
- Coase, Ronald H. 2004 [1937]: A vállalat természete. In: Coase, Ronald H.: *A vállalat, a piac és a jog.* Ford. Meszerics Tamás. (Közgazdasági kiskönyvtár.) Budapest, 53–83.
- Dusek Tamás 2013: Thüinen Elszigetelt állama: az eredeti munka. *Tér és Társadalom* (27.) 3. 28–56. <https://doi.org/10.17649/TET.27.3.2491>
- Eső Péter 1997: Árverés és verseny a közbeszerzésben. *Közgazdasági Szemle* (44.) 7–8. 597–611.
- Halmos Károly 2004: Földrajz és forgalom. *Budapesti Könyvszemle (BUKSz)* (16.) 3. 218–224. Helyreigazítás: *BUKSz* (16). 4. 398. <https://doi.org/10.1108/09555340410547008>
- Hardin, Russel 2002: Bizalom. *Szociológiai Figyelő* (6.) 1–2. 5–25.

- Lázár Balázs 2020: A császári-királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar Királyságban az 1751. évi szabályzattól 1815-ig. *Történelmi Szemle* (62.) 4. 549–564.
- Leland, Hayne 1979: Quacks, Lemons, and Licensing: A Theory of Minimum Quality Standards. *Journal of Political Economy* (87.) 6. 1328–1346. <https://doi.org/10.1086/260838>
- Madzsar Imre 1927: Bevezetés. In: Madzsar Imre (szerk.): *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újkorai történetének forrásai. Emlékiratok.) Budapest, 1–54.
- Marczali Henrik 1915: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* (49.) 1–33.
- Martinkó Károly 2002: *Factoring – A vállalatfinanszírozás hamupipőkéje*. Budapest.
- Nagy-L. István 2013: *A császári-királyi hadsereg, 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok*. Pápa.
- Nelson, Philip 1970: Information and Consumer Behavior. *Journal of Political Economy* (78.) 2. 311–329. <https://doi.org/10.1086/259630>
- Perjés Géza 1963a: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.) Budapest.
- Perjés Géza 1963b: Élelemellátás, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti két-száz esztendőben. (Hadtáptörténeti tanulmány.) *Hadtörténelmi Közlemények* (10.) 1. 216–281.
- Perjés Géza 1963c: Az élelemellátás kérdése Napóleon oroszországi hadjáratában. *Századok* (97.) 3. 528–564.
- Pintér Tamás 2020: Egy hadbiztos a 1788–1791. évi török háborúban. Farádi Vörös Ignác a fronton. In: Bíró Gyöngyvér – Mohai Aletta (szerk.): *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. (Szakkollégiumi Füzetek 8.) Szeged, 113–129.
- Pintér Tamás 2021: *Hadbiztos, politikus, gazda – avagy „a középsejben megmaradni”. Farádi Vörös Ignác életútja és személyisége a visszaemlékezései tükrében*. (MA-szakdolgozat). Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Rákóczy Rozália 1992: Bihar vármegye katonatartási rendelete, 1804. *Hadtörténelmi Közlemények* (105.) 2. 106–123.
- Simon, Herbert A. 1982: *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. (Ford. Csontos László.) Budapest.
- Szentkláray Jenő 1879: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. (1779-től napjainkig.) Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*. 1. kötet. Temesvár.
- Szentkláray Jenő 1914: Temes vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Temes vármegye története*. (Magyarország vármegyéi és városai.) Budapest, 225–392.
- Thünen, Johann Heinrich von 1910 [1826]: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. (Sammlung sozialwissenschaftlicher Meister 13.) Jena.
- Williamson, Oliver E. 1975: *Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organization*. New York.
- Williamson, Oliver E. 1979: Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. *Journal of Law and Economics* (22.) 2. 233–261. <https://doi.org/10.1086/466942>

Tinku-Szathmáry Balázs

Amikor a Duna nemzetközi áruforgalmi folyosóvá vált

Szállítmányozási körkép a Vaskapu-szabályozás után az első Dunagőzhajózási Társaság példáján keresztül

„...Kívánom, hogy teljesítményeid az eddigi eredményeket mind felülmúlják, mert te vagy hivatva a Vaskapu jól megfélekezett vad erejével megmérkőzni, hogy így a magyar zászlót mindig büszkén és magasan lobogtasd. A mindenható Isten áldása kísérije minden utadat!”¹

A dualizmus Magyarországnak külkereskedelméről, áruforgalmáról alapos feldolgozások állnak rendelkezésre, jóllehet ezen feldolgozások többnyire makrogazdasági szemléletűek. Az áruszállítás vizsgálata az ország külkereskedelmében legjobban Fiume forgalmi adatainak vizsgálata alapján mérhető, melynek eredményeiről a közelmúltban íródott doktori disszertáció.² Az Osztrák–Magyar Monarchia térképére pillantva azonban adja magát a kérdés, hogy a déli és keleti vámkülföldi áruszállítás vajon mekkora jelentőséggel bírt akár a magyar kormányzat, akár a magyar nemzetgazdaság, vagy akár egyes, szállítmányozással foglalkozó vállalatok számára. Az áruszállítási hálózat felől nézve az 1914-es állapot szerint az látszik, hogy Magyarország 28 vasúti határállomásából 23 vámbelföldi (21 állomás Ausztria, két állomás Bosznia) és csak öt biztosított vámkülföldi kapcsolatot. Az öt Monarchián kívüli vasúti csatlakozással bíró határállomás: Gyimesbükk, Predeal, Verestorony, Orsova–Verciorova és Zimony. Vagyis Szerbiába és Romániába együttesen öt, Boszniával együtt³ összesen hét déli és keleti irányú

¹ Báró Dániel Ernő kereskedelmi miniszter feleségének, Cséry Szerénának a szavai a férjéről elnevezett gőzhajó keresztelőjén a DDSG Óbudai hajógyárában. *Budapesti Napló* 1898. április 22. A gőzhajó egyik kabinjában helyezték el a miniszter képét a címerével díszített képkeretben. *Műszaki Hetilap* 1898. május 1. Egyazon időben a magyarországi Alsó-Duna szakasz (Zimony–Orsova) Orsova után második legnagyobb kikötőfejlesztése Pancsován zajlott, ahol téli kikötő, hajózó csatorna és két helyi érdekű vasút révén átrakodóállomás is épült. Báró Dániel Ernő 1884 és 1906 között a pancsovai választókerület országgyűlési képviselője volt.

² Pelles 2021.

³ A két boszniai vasúti határállomás Bosanski Brod és Doberlin voltak. A galíciai csatlakozásokat ezen szemléletben a magánvasúti díjszabások miatt sem tekintem relevánsnak. Az adatfelvételhez a MÁV 1914-es vasúti térképét használtam. <http://vasutallomasok.hu/terk/MAVterkep.jpg> – utolsó letöltés: 2022. június 17.

vasúti csatlakozása volt az országnak, így a MÁV mellett a Dunának mint nemzetközi vízi útnak érdemes figyelmet szentelni.⁴

A Monarchia és a Román Királyság közötti vasúti kapcsolatok elégtelen volta miatt az áruszállítás döntően közúton zajlott.⁵ A távolsági- és tranzitforgalom a szárazföldön és a Dunán egyaránt természeti akadályokba ütközött, jóllehet mind a vasúti kapcsolatok létesítése, mind a Duna zuhatagi szakaszának szabályozása a 19. század folyamán a politikai közbeszéd része volt. Különösen igaz ez a századforduló időszakára, mikorra a vasút a távolsági áruszállításban megkezdhetetlen, egyeduralkodó szerepben találta magát.⁶ Az erdélyi, délvidéki vasúti és közúti határforgalom mellett a Duna hajóforgalmáról született tanulmányok vagy a vámkülföldi áruforgalmat, vagy az Al-Dunán tengeri exportra szállított áruforgalmat vizsgálták.⁷

Az 1898-ban befejezett Vaskapu-szabályozás lehetőséget nyújt arra, hogy a makrogazdasági szemléletű vámkülföldi forgalom vizsgálata helyett a közlekedéstörténeti fókusz mellett egy hajózási társaság, nevezetesen az első Dunagőzhajózási Társaság (DGT/DDSG) tevékenységén keresztül értelmezzük, milyen lehetőségek nyíltak meg a szabályozási munkálatok elvégzése révén. A tanulmány tehát egy vállalat tevékenységének vizsgálata mentén kívánja bemutatni, milyen szállítványozási körülmények között milyen befektetések szükségeltettek ahhoz, hogy a DDSG a kínálkozó lehetőséget megragadva versenytársaival szemben megőrizze vezető pozícióját.

A VASKAPU-SZABÁLYOZÁS JELENTŐSÉGE A DDSG SZEMSZÖGÉBŐL

A Duna az 1857-ben elfogadott Duna-akta révén nemzetközi vízi úttá vált, a DDSG pedig a következő évtizedekben nagy lendülettel vetette bele magát a krími háború után fellendülő al-dunai áruszállításokba.⁸ 1858-ban

⁴ Hovatovább ez is aláhúzza Fiume városának, mint Magyarország áruforgalmi kijáratának kiemelt jelentőségét. A Duna áruforgalmi jelentőségét és a DDSG szerepét illetően Frisnyák 2005.

⁵ Erdély és Románia között leginkább helyi kishatármenti forgalom zajlott, míg távolságinak mondható szállítások általában vasúti átrakodás és többszöri mozdonycsere után jutottak az ország szívébe. A nevezett határállomások közül Verestorony és Nagyszeben között helyi érdekű vasútvonal épült, míg a szállítványok Predealon és Gyimesbükkön keresztül csak hatalmas kerülővel juthattak el Gyulafehérvárig, illetve Kolozsvárig. Lásd MÁV 1914-es térkép, illetve közúti és vasúti áruszállításról román-magyar viszonylatban Nagy 2021: 140–173, különös tekintettel a vasúti átrakodásra 160–166.

⁶ Frisnyák 2003. A Monarchia és Románia közötti szállításokat illetően Nagy 2021: 88–120. A vízi út kárára intézményesített vasúti szállítványozási dominancia korabeli kritikáját illetően Kovács Sebestény 1899. Jelentős fejlemény volt, hogy 1879-ben megépült az orsova–verciorovai magyar–román vasúti kapcsolat.

⁷ Ismereteim szerint az első világháború előtti évtizedek Magyarország-centrikus dunai hajóforgalmáról Jankó Béla műve óta nem született kutatáson alapuló írásmű. Jankó 1972.

⁸ A DDSG történetét illetően lásd Grössing et al. 1979, Huszár 2007.

Turnu-Severinben fiók-hajógyárat létesített, Orsován és Galați-ban pedig kisebb műhelyeket. Az 1871-es londoni egyezmény lehetővé tette, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom közösen vállalkozzon a Közép-Duna és az Al-Duna közötti közlekedést hátráltató természeti akadályok leküzdésére. Ez elsősorban a Monarchia érdekét szolgálta volna, míg az Oszmán Birodalom nem volt abban a helyzetben, hogy a vállalkozásban érdemben részt tudjon venni. A korábbi évtizedek során újra és újra felmerült az Ó-Moldova és Orsova közötti Zuhatagi-szakasz és Vaskapu-szoros szabályozása, több terv is készült, sőt 1871-ben a DDSG meghívására még az Egyesült Államokból is érkezett szakember, de a William J. McAlpine felméréséből született terv csak a korábbi, elfektetett dokumentumok sorát gyarapította.⁹ Az áttörést a berlini kongresszus hozta el 1878-ban, melynek révén az Osztrák–Magyar Monarchia kizárólagos jogot nyert a munkálatok végrehajtására, a Monarchia kormányzatai közötti megegyezés szerint pedig Magyarország kormánya vállalta magára a feladat elvégzését.¹⁰ A korábbi felmérések és tervek hosszabb átdolgozást igényeltek, így csak 1889-ben állt fel az Aldunai Vaskapu-szabályozási m. kir. Művezetőség Orsován.¹¹

A Vaskapu-csatornát 1896. szeptember 27-én adták át ünnepélyes keretek között a három uralkodó (Ferenc József császár és király, Károly román király, Sándor szerb király) jelenlétében, jóllehet a gőzhajók már február 29-től használhatták, a lehetőséggel pedig nemcsak az osztrák–magyar, hanem a román és szerb hajózási társaságok éltek is.¹² A saját felelősségre történő áthaladásért nem számítottak fel díjat. A Művezetőség az év folyamán a MÁV GRÓF SZAPÁRY GYULA (1890) nevű vontató gőzhajója és két uszály,¹³ 1897-ben pedig a DDSG CZERNA (1864) és BANHANS (1894) vontató gőzhajók és öt különböző uszály¹⁴ vontatási próbái alapján tesztelte mind a zuhatagi szakaszok, mind a csatorna hidrológiai tulajdonságait. A különböző nautikai tulajdonságokkal

⁹ A Donau-Verein a tervezeteket megjelentette egy két kötetes kiadványban: *Actenstücke* 1880, 1883. McAlpine tervezete 46–62. Bővebben Gonda 1896: 101–108.

¹⁰ Magyarországon ez az 1879:8. tc. 57. §. A Monarchiának jogában állt a munkálatok költségeinek megtérítése végett díjat szedni a szabályozott szakaszon áthaladó hajóktól. A tágabb kontextust illetően Palotás 1984.

¹¹ A Zuhatagi-szakasz rendezése alapvetően két, egymástól nagyon eltérő jellegű akadály leküzdését jelentette. Egyrészt a keresztirányú akadályok (sziklapadok, sellők) mentesítését, másrészt a mederszűkületeket okozó sziklák elhordását. Ezen változatos akadályok más-más módon hátráltatták a hajózást kis víz (pl. a sellők felsértették a hajótesteket, ezért el kellett kerülni őket) vagy nagy víz (pl. sziklapadok visszaduzzasztották a víztömeget) esetén, a mederszűkületek pedig más-más kormányzást (kormányzási rutint) igényeltek kis vagy nagy víz idején.

¹² Hoszpotzky 1899: 479.

¹³ MFTR 308. és 624. sz. uszályok. Gőzhajók neveinél az alábbi formátumot használom: TÁRSASÁG NEVÉNEK RÖVIDÍTÉSE (ha ismert volt és használták is) + HAJÓNÉV + (hajóegység elkészültének éve). Eszerint az első két változó mindig a hajó aktuális állapota szerinti tulajdonos hajózási társaságot, illetve az aktuális névalakot fogja jelölni, míg az évszám állandó marad. Átnevezés esetén a korábbi névalak feltüntethető a zárójelben. Nem gőzhajók esetében az évszám nem szerepel.

¹⁴ DDSG 161., 6578. és 8201. sz. uszályok, valamint MFTR 608. és 1006. sz. uszályok. Hoszpotzky 1899: 481.

Aldunai m. kir. hajózási hatóság.

ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZAT

A Vaskapu csatornán át lebonyolított hajóforgalomról.

az alduinai hajózás útján az 1900–1902. években lebonyolított forgalomról, szembeállítva a szabályozás befejezése utáni hajómerülési szabványt és a szabályozás előtti volt hajómerülési szabvánnyal.

Telmegyarázat:

I. A szabályozott zuhatagos Duna-szakaszra vonatkoztatva.

- + 1.40 m. fölötti orsovai vizállás mellett a 2.0 m. merülési járművek a Moldova–T.-Szeverin közti egész szakaszon akadálytalanul közlekedhetnek.
- + 1.40-tól + 1.00 m. orsovai vizállásig 2.0 m. merülési járművek Turn-Szeverin–Orsova közt és 1.90 m. merülésiűk Orsova–Moldova között közlekedhetnek akadálytalanul.
- + 1.00 m.-től 0.50 m. orsovai vizállásig 1.5 m. merülési járművek Turn-Szeverin–Orsova közt és 1.10 m. merülésiűk Orsova–Moldova közt közlekedhetnek akadálytalanul.
- + 0.50 m.-nél kisebb orsovai vizállásnál 1.5 m. csekélyebb merülési járművek Orsova–Turn-Szeverin közt, 1.10 m.-nél csekélyebb merülésiűk Orsova–Moldova között közlekedhetnek.

----- Hajózási évad kezdete. ----- Hajózási évad vége.

II. A zuhatagos Duna-szakasz szabályozás előtti állapotára vonatkoztatva.

- Szabályozás előtt: + 3.95 m. fölötti orsovai vizállás mellett 2.0 m. merülési járművek az egész szakaszon közlekedhettek.
- + 3.95 és 3.10 m. orsovai vizállások közt 2.0 m. merülési járművek Orsova–Moldova közt, 1.6 m. merülési járművek pedig Orsova–Turn-Szeverin között közlekedhettek.
- + 3.10 m.-től 2.55 m. orsovai vizállásig 1.5 m. merülési járművek Orsova–Moldova közt és 1.35 m. merülési járművek Orsova–Turn-Szeverin közt járhatnak.
- + 2.55 és 1.30 m. orsovai vizállások közt 1.5 m.-nél csekélyebb merülési hajók közlekedhettek Orsova felett és 1.35 m.-nél csekélyebb mélyjárati hajók közlekedhettek.
- + 1.30 és + 0.90 m. orsovai vizállások közt Orsova alatti szárazföldi közlekedés volt, Orsova felett 0.75 m.-nél csekélyebb mélyjárati hajók közlekedtek.
- + 0.90 m. alatti vizállás mellett szárazföldi közlekedés volt az egész szakaszon.

Év	Az idő, melyre a merülési szabvány vonatkozik	Január		Február		Március		Április		Május		Június		Július		Augusztus		Szeptember		Október		November		December	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1900	Szabályozás előtt	[Diagram showing shipping conditions for 1900 before regulation]																							
	„ után	[Diagram showing shipping conditions for 1900 after regulation]																							
1901	Szabályozás előtt	[Diagram showing shipping conditions for 1901 before regulation]																							
	„ után	[Diagram showing shipping conditions for 1901 after regulation]																							
1902	Szabályozás előtt	[Diagram showing shipping conditions for 1902 before regulation]																							
	„ után	[Diagram showing shipping conditions for 1902 after regulation]																							

1. kép. Összehasonlító táblázat a Vaskapu-szoros szabályozás előtti és utáni hajózhatóságáról

Forrás: Aldunai m. kir. Hajózási Hatóság, 1903.

rendelkező uszályok vontatásához különböző körülmények között szükséges vontatóerők felmérése alapján a Művezetőség mérési szakbizottsága két következtetésre jutott. A csatornában sodronyköteles vontató gőzhajó üzembe helyezése és sodronykötélpálya létesítése miatt egy párhuzammű építése szükséges, valamint a hajózási társaságoknak célszerű új típusú uszályok és nagyobb teljesítményű, mélyebb merülésiű, többnyire csavaros meghajtású vontató gőzhajók építésébe kezdeniük.¹⁵ Időközben felmerült az igény, hogy tekintettel a növekvő forgalomra és a már létező vasúti kapcsolatra, célszerű lenne Orsován egy hosszú rakodópart kiépítése vágánykapcsolattal a fővasúti vonalhoz.¹⁶ Az 1898-ra befejezett munkálatok révén a magyarországi Alsó-Duna Zimonytól Orsováig és a Vaskapu-szoros szinte egész évben hajózhatóvá vált. Alant közlöm az orsovai Hajózási

¹⁵ A DDSG-nél az első ilyen al-dunai vontató gőzhajó az igencsak formabontó megjelenésű DDSG RESSEL (1894) gőzhajó volt, melyet követett még három, az Al-Dunába torkolló folyókról elnevezett hajóegység (ALUTA, LOM és TIMOK) 1895-ben.

¹⁶ 1895. évi XVI. törvény cikk indoklása. A 750 m hosszú rakodópart végül csak 1900-ra készült el, kezelését a Hajózási Hatóság látta el. Ezzel egyidőben az MFTR a bázisai hajóépítő műhelyét Orsovára telepítette át. Jankó 1972: 102.

Hatóság által az első évek vízállásadatai és hajóforgalmi korlátozásai alapján összeállított összehasonlító táblázatot a Duna jobb hajózhatóságáról (1. kép).

Jól megfigyelhető, hogy a nagyobb merülésű hajókötelékeket érintő korábbi tavaszi-nyári hajózhatóság kiterjedt immár szinte az egész hajózási évadra. Ez azt is jelentette, hogy a hajózási társaságok csak ritkán kényszerültek rá a siftelésre vagy uszasztók használatára.¹⁷ A folyami szállítmányozás legnagyobb hátránya a változó vízállás, ami a legnagyobb költségnövelő tényező is egyben.¹⁸ Néhány szempont, miként tudja befolyásolni a vízállás a szállítási költségeket:

- a) magas vízállás erősebb sodrást eredményez, így a vontató gőzhajó hegymenetben több szenet fogsaszt,
- b) alacsony vízállás nemcsak megnehezítheti a kikötést és rakodást, hanem szűkületeket okozhat a hajózási útvonalon, így ezen szakaszokon torlódások alakulhatnak ki,
- c) alacsony vízállás esetén sekély vizű szakaszokon könnyíteni kell a hajóegységeken az alacsonyabb merülés elérése végett.

A Művezetőség 1890–1898 közti munkálatai számítanak a dualista Magyarország egyik legnagyobb közmunkaprogramjának. Kilenc év alatt Magyarország 31 101 553 korona 60 fillért fordított a munkálatokra, melynek több, mint felét (17 322 530 korona 98 fillér) a Duna medrében végzett sziklamentesítés tette ki.¹⁹ A budapesti Danubius-Schönischen-Hartmann Egyesült Hajó- és Gépgyárban 660 000 koronáért épített VASKAPU (1898) sodronyköteles vontató gőzhajó az Ada Kaleh szigetétől délre kiépített csatornában üzemelt, ahol még 10 csomós (18,52 km/h) sodrás ellenében is képes volt két, teljesen megrakott 650 tonnás uszályt felvontatni.²⁰ Szepepe magas vízállás esetén, vagyis tavasszal és nyáron vált kulcsfontosságúvá, mivel ilyenkor a sodrás miatt a legerősebb vontató gőzhajók sem voltak képesek hegymenetben teljesíteni a szakaszt. A Művezetőség 1899-ben a munkálatok tényleges befejezése után Al-dunai m. kir. Hajózási Hatóság néven intézményesült.²¹ A Hatóság ebben az évben eladta az újpesti építésű DRÁVA

¹⁷ Siftelés: hajóegység könnyítése az áru vagy teher át- vagy kirakodása révén. Könnyíteni lehetett még az uszályok részleges megrakásával, vagy több részlegesen megrakott uszály használatával is. Az uszasztók szerepéről lásd a 65. lábjegyzetet.

¹⁸ Kovács Sebestény Aladár ad egy hevenyészett becslést arról, hogy a Vaskapu-csatorna esetében ez mekkora drágulást jelentett. Kovács Sebestény 1899: 342–343.

¹⁹ A teljes Vaskapu-szabályozás 1898-as árfolyamról 2022-es árfolyamra átszámítva 68 174 604 176 Ft-ba, vagyis majdnem 70 milliárd forintba kerülne. (Az átszámításhoz Danyi Pál pénzértékindeket használtam: <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 22.) Mindehhez a későbbi években még további kiegészítő munkálatokat is elvégeztek. Adatok forrása Hozspotzky 1900: 27. A munkálatokat illetően Gonda 1896.

²⁰ A sodronyköteles vontatóhajó szolgálatba állítását az is indokolta, hogy a csatorna létesítésével a csatornán átfolyó Duna sodrása felerősödött, a Prigrada-szikla körül pedig változékonyabb lett a vízállás. A vontatóhajó és a sodronyköteles vontatórendszer kiépítésére 1897 októberében pályázatot írtak ki, melyen a végül győztes Danubius mellett elindult a DDSG Óbudai hajógyára is, valamint a Schlick-Nicholson gépgyár egy drezdai céggel közösen. Egan 1900: 139.

²¹ Vezetője radnai Wallandt Ernő (1845–1912) lett, aki a Művezetőség vezetője volt annak alapításától kezdve. 1908 januári nyugdíjba vonulásáig állt a Hajózási Hatóság élén. Vasúti és

(1882) lapátkerekes vontató gőzhajót a román NFR-nek, a MÁV pedig az óbudai építésű VASKAPU (ex-LOKALBOOT I., 1872)²² lapátkerekes személyszállító inga-gőzhajót a szerb SBD-nek,²³ ám átvették a m. kir. vasúti és hajózási főfelügyelőség től a SELLŐ (1899) csavaros szolgálati gőzhajót. Maradt tehát a VASKAPU sodronyköteles vontató gőzhajó és a SELLŐ szolgálati gőzhajó.

A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Térképgyűjteményében őrzött helyszínrajzon (2. kép) jól megfigyelhető, miért volt jelentős a Prigrada-szikla mellett a szerb és román partvonal között²⁴ kiépített Vaskapu- vagy Sibb-csatorna: mert minden hajóforgalom keresztülhaladt rajta. A vontatási szolgálatért a Hatóság 1899. szeptember 1-től díjat szedett,²⁵ az áthaladó hajóforgalomról pedig adatszolgáltatással tartozott a Központi Statisztikai Hivatal felé. A kereskedelmi minisztérium 1899. évi július 12-i 47081/IV. sz. rendelete szerint²⁶ díjmentességben részesültek a hadihajók, az egy tonnánál kisebb hordképességű vagy egy méternél kisebb merülésű evezőshajók és dereglyék, üresben járó vontatóhajók, üzembe helyezés céljából szállított úszóművek, valamint a hajózási társaságok saját üzeméhez használt felszerelési tárgyak, eszközök szállítása. Ez egyértelműen a Monarchia érdekeit szolgálta, különösen az utóbbi kitétel. Ó-Moldova és Turnu-Severin között hajózási díjat kellett fizetnie a hajózási társaságnak az áruszállító gőzhajók, uszályok, dereglyék után nominális, vagyis köbözés által megállapított hordképessége alapján, mégpedig tonnánként 20 fillért. Minden árucikk után – beleértve az élőállatot is – 100 kg-ként 18 fillért.²⁷ Ez egy vontató kötelék esetében már jelentős költséget jelenthetett a hajózási társaságnak a kötelék nagysága és a vontatott uszályok hordképessége szerint.

A rendelet 3. §-a kivételes kedvezményt állapított meg a kőszénre (fekete, barna, lignit), terméskőre, cementre, mészre, téglára, épület- és tűzifára, kőolaj- és olajszármazékokra, melyek esetében 100 kg után csupán 6 fillért kellett leróni. A 4. § szerint a Vaskapu-csatornában igénybe vett sodronyköteles hajóvontatás díja tonnánként 5 fillér volt minden hajóegységre (gőzhajó, uszály, dereglye), árucikk esetén további 100 kg-ként 4 fillér.

A mindennapi gyakorlat felől nézve egy áthaladás úgy történt, hogy Moldován vagy Turnu-Severinben a gőzhajó kapitányának le kell adnia egy bejelentőlapot a díjfizetésre vonatkozó adatokkal. A gőzhajó fedélzetére lépő kalauz

Közlekedési Közlöny 1899. július 16.

²² Ez a hajó nem azonos az 1898-as VASKAPU sodronyköteles vontatóhajóval.

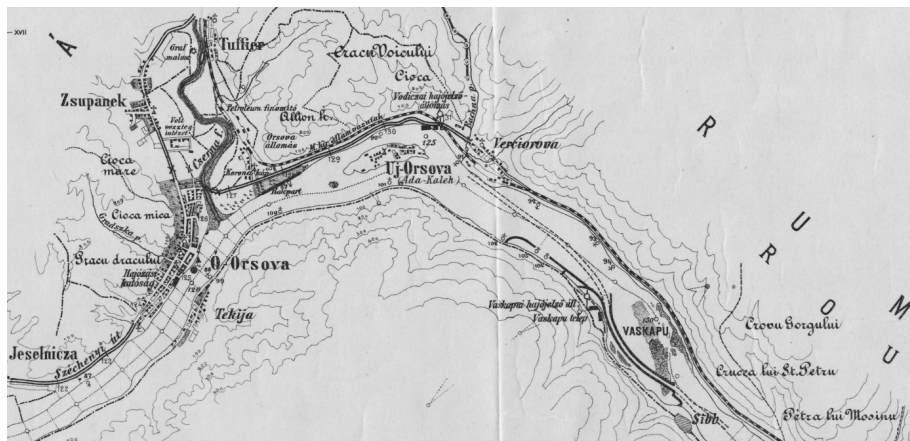
²³ A VASKAPU gőzhajót a Múvezetőség a MÁV-tól bérelte.

²⁴ Valamint a Duna mellett futó, a két ország vasútvonalát 1879-ben összekötő vasútvonal is.

²⁵ A vontatási szolgálatot az első évben, vagyis 1898. október 1-től 1899. augusztus 31-ig díjmentesen lehetett igénybe venni.

²⁶ A rendeletet Thaly Emil DDSG forgalmi igazgató körrendelet formájában köröztette a vállalat érintett szervei között. MNL OL Z 852. 7. csomó. DDSG Magyarországi Forgalmi Igazgatósága, igazgatósági iratok, 144. sz. körrendelet (1899. augusztus 12.). Természetesen a Vasúti és Közlekedési Közlönyben is megjelent. Vasúti és Közlekedési Közlöny 1899. július 19. és 1899. július 21.

²⁷ Darabállat esetén ló, öszvér, szarvasmarha 500 kg-nak számított, míg borjú, sertés, kecske, juh 50 kg-nak.

2. kép. A Művezetőség által készített helyszínrajz részlete a Vaskapu-csatornával

Forrás: MMKM TKGy 667b.

ellenőrizte ezt az áthaladás során, majd leadta a bejelentőlapot Orsován a Hajózási Hatóságnak, a Hatóság pedig kiértécsítette a hajózási társaságot a tartozásról. A kalauzolás a díjfizetés alá eső gőzhajók esetében ingyenes volt, azonban a kalauzkényszer alá nem tartozó hajóegységek az igénybe vett kalauzolásért minden megkezdett nap után 20 koronát voltak kötelesek fizetni. A Hatóság rendelkezett saját lobogóval,²⁸ hivatali nyelve a magyar volt, tisztviselői pedig Ó-Moldova és Turnu-Severin között a Duna román és szerb partjain is bármikor partra szállhattak és ott hatáskörükben eljárhattak, valamint a Hatóság ellátta a folyamrendőri felügyeletet is.²⁹

A DDSG ÉS RIVÁLISAINAK SZÁLLÍTÁSI EREDMÉNYEI

A századfordulóra a gőzhajó már több évtizede elvesztette az áruszállítási versenyt a vasúttal szemben, költséghatékonyabb üzeme miatt azonban egyes árucikkek és egyes régiók esetében megőrizte jelentős szerepét.³⁰ A Zuhatagi-szakasz és a Vaskapu-szoros munkálatai új horizontot nyitottak a régi és új hajózási társaságok előtt, így ezen társaságok szállítási teljesítményeit veszem vizsgálat alá. Kiválóan használható adatsorok alkották a Jekelfalussy József, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatójának kezdeményezésére 1898-ban elindított *Kormányjelentés és statisztikai évkönyv* sorozat Vaskapu-statisztikáját. Az Arcanum adatbázisában

²⁸ Hosszúkás háromszögű vörös-fehér-zöld félkockákból álló sávval szegélyezett fehér mezőben a magyar címer.

²⁹ A tisztviselők szolgálati jelvénye a lobogóval azonos összetételű és díszítésű, bal felkaron hordott karszalag volt.

³⁰ Kövér 1982: 82–85.

elérhető kormányjelentések statisztikai évkönyvében a III. Közgazdasági élet E) Közlekedés alfejezetében közölt táblázatok azonos módszertan szerint készültek, bár a táblázat egyes oszlopai között kisebb eltérések figyelhetők meg.³¹ Ugyan a táblázatok csak a DDSG-t és a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt-t nevesítik, ám a román, szerb, délnémet és egyéb hajózási társaságok valójában könnyen behelyettesíthetők konkrét hajózási társaságokkal.³² Ezek a Szerb Gőzhajózási Társaság (Srpsko Brodarstvo Društvo, SBD, alapítva: 1891),³³ a Román Folyamhajózási Szolgálat (Navigația Fluvială Română, NFR, alapítva: 1890), a Délnémet Gőzhajózási Társaság (Süddeutsche Donau-Dampfschiffahrts-Aktiengesellschaft, SDDG, alapítva 1882)³⁴ és az orosz, eredetileg Jurij Gagarin herceg nevével fémjelzett Orosz Dunagőzhajózási Társaság (Российско-Дунайское пароходство, RDP, alapítva: 1881; 1886-tól részvénytársaságként Fekete-tenger-Duna-Gőzhajózási Társaság néven, Черноморско-Дунайское пароходство, CsDP).³⁵ A Vaskapu-szabályozás előtt a hajózási társaságok alapvetően a „saját” vizeiken működtek – a DDSG kivételével, vagyis a Monarchia társaságai a Felső- és Közép-Dunán, illetve a Duna mellékfolyóin, míg az Al-Dunán működő rendkívül színes tulajdoni hátterű társaságok pedig nem, vagy csak kivételes esetekben jártak fel a Vaskapu-szoroson.

A statisztikai adatok elemzése előtt még érdemes röviden áttekinteni az 1890-es években megváltozó áruforgalmi helyzetet. 1893-ban az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia kereskedelmi egyezményben lehetővé tette, hogy egyes árucikkek (pl. juh és sertés) vámkedvezményben részesüljenek, bevezették a legnagyobb kedvezmény elvét tarifák lekötése nélkül, valamint kishatárforgalmi könnyítéseket létesítettek.³⁶ A megállapodást 1909-ben meghosszabbították.³⁷ Az egyezmények jelentős vámkedvezményt adtak a Monarchia ipari árucikkei részére, míg Románia számára a gabonaexport előtt nyílt meg az út. Az 1906 és 1910 közötti szerb vámháború tanulságaként a Monarchia törekedett a Romániával való megegyezésre, és Románia is piaci lehetőséget látott egy, a Monarchiával

³¹ *Kormányjelentés és statisztikai évkönyv.*

³² A nevezett hajózási társaságokról áttekintésre Vasúti és Közlekedési Közlöny 1902. április 6.

³³ Karovíc 2018. Főrészenyesei a királyi család és a kormányzati elit voltak.

³⁴ A müncheni székhelyű SDDG eredetileg a Pilsen-Priesen-Komotau Vasúttársaság hajózási fiók vállalata volt, melyet azért alapítottak, hogy vasúton Deggendorfgig szállítva és gőzhajóra átrakodva nyissanak piacot a szudétavidéki kőszénnek. A kudarc ellenére a hajózási társaság nem szűnt meg, hanem részt vett a dunai távolsági áruszállításban. 1910-ben az Österreichischer Postsparkasse felvásárolta a társaságot, így létrejött egy osztrák tulajdonú, német lobogó alatt hajózó, de Bajorországtól Romániáig aktív hajózási társaság. Az SDDG kizárólag vontatóhajókat használt. Pilz 1984.

³⁵ Szerbia és Oroszország között a dunai vízi út volt az egyetlen lehetséges kereskedelmi útvonal, így az államilag támogatott orosz hajózási társaságok közül 1883-tól az RDP volt az a kijelölt aktor, akinek a közvetlen áruforgalmi szerepkört be kellett töltenie. Új tulajdoni háttérrel a CsDP esetében ez az Batumból származó kőolaj szállítását jelentette, töltőállomásai voltak Reniben, Szisztovában és Kladvóban. 1903-ban állami tulajdonba került és régi-új néven működött tovább. Galkina 2016; Vasúti és Közlekedési Közlöny 1894. november 7.

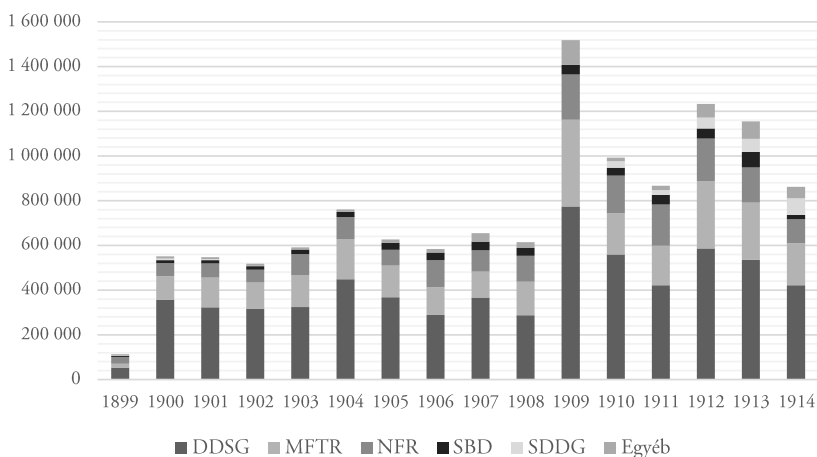
³⁶ Nagy 2021: 99.

³⁷ 1910: 5. tc.

kötött egyezményben. A megállapodás a Monarchia romániai élőállat-importját illetően adott jelentős könnyítéseket. Ennek megfelelően a Monarchia exportjának értéke 1909 és 1912 között több mint 20%-al nőtt, míg Románia exportja ugyan nőtt, de a külkereskedelmi mérleg passzív maradt.³⁸ A dunai vízi útnak a Szerbia és a Monarchia közötti áruforgalomban lokális jelentősége volt.

A *Kormányjelentés és statisztikai évkönyv* alapján feltérképezhető, hogy a megnyíló áruforgalmi lehetőségeket a startvonalon álló hajózási társaságok miként ragadták meg. A Hajózási Hatóság által kirótt díj éves összegét és annak eloszlását áttekintve egyértelmű, hogy a szerb vámháborúnak nem volt jelentősége a dunai áruforgalomban, ellenben 1909-ben mindegyik hajózási társaság abszolút értékben jelentősen növelte forgalmát (1. ábra).

1. ábra

Kirótt hajózási díj összege (K) hajózási társaságok szerint éves bontásban

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

Az 1909 utáni adatok hullámzóak, a legkevebb „kilengés” az NFR-nél volt. 1910-től újra megjelent a távolsági áruszállításban a délnémet SDDG – feltehetően az új tulajdonos szándékának megfelelően. A DDSG forgalmi jelentőségéről sokat elárul, hogy 1909-ben az általa befizetett díj egyedül elérte a korábbi évek közül legmagasabb éves össz-díjbefizetésnek, az 1904-esnek az összegét.³⁹ Az egyes hajózási társaságok éves díjbefizetéseinek aránya felől nézve válik egyértelművé, mekkora előnyt élvezett a DDSG (2. ábra).

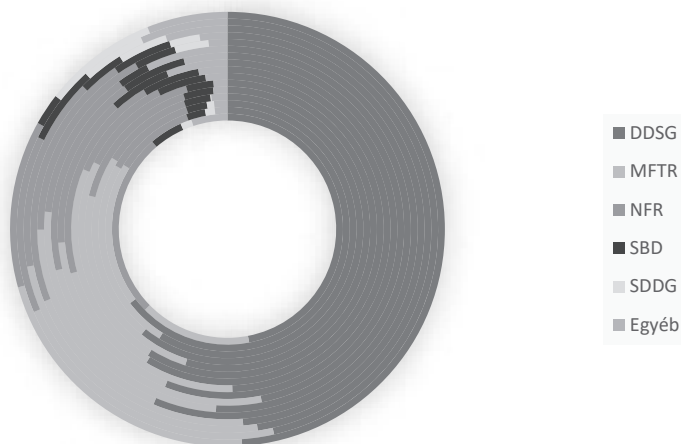
A DDSG-t, mint legnagyobb szállítványozót az első helyre téve látható, hogy az első évek kiugró arányai után hektikus visszaesés történt. Az 1899-es csonka év és az 1913-as balkáni háborús évben a DDSG részesedése ugyanakkora

³⁸ Nagy 2021: 111–112.

³⁹ 1904. évi összes díjbefizetés 761 059 K, míg 1909-ben a DDSG által befizetett összeg 774 356 K.

2. ábra

Kirótt összes hajózási díj aránya (%) hajózási társaságonként évente, a sávok belülről kifelé mutatják az 1899 és 1914 közötti éves arányokat

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

(1899-ben 47%, 1913-ban 46%), a köztes években pedig 50 és 65% között mozgott. A legstabilabb részesedés az SBD (3–6%) és az MFTR esetében figyelhető meg (18–26%). Az NFR 1899-es 26%-os repülőrajtja után 1905-ig 11–16%-ot ért el, utána pedig 15–21% közötti tartományban mozgott. A legérdekesebb talán az SDDG 1910 utáni részesedése: 3%-ról 1913-ban 7%-ra, majd 1914-ben 9%-ra ugrott fel. Hajózási díjat mind völgyemenetben, mind hegymenetben szedtek – külön a gőzhajókra és az uszályokra.⁴⁰ A statisztika készítői logikus módon külön kezelték a gőzhajókat és uszályokat, ugyanakkor az egyedül, illetve vontatmánnyal közlekedő gőzhajók esetében nem lehetünk biztosak abban, hogy közülük mennyi volt személyszállító, mennyi személy- és áruszállító és mennyi vontató gőzhajó,⁴¹ mely utóbbiak vagy üresjáratban haladtak át, vagy uszálykötéléket vontatva. Csak az biztos, hogy a vontatmánnyal járó gőzhajó vontató gőzhajó. Nem rendelkezünk adattal az uszálykötélékek méretét, sem az uszályok kihasznált hordképességét illetően,⁴² ugyanakkor az összesített adatok mind a gőzhajókat (vontatási képesség és forgalmi gyakoriság), mind az uszályokat (kötélékek lehetséges nagysága) tekintve alkalmasak tendenciák és a hajótársaságok közötti

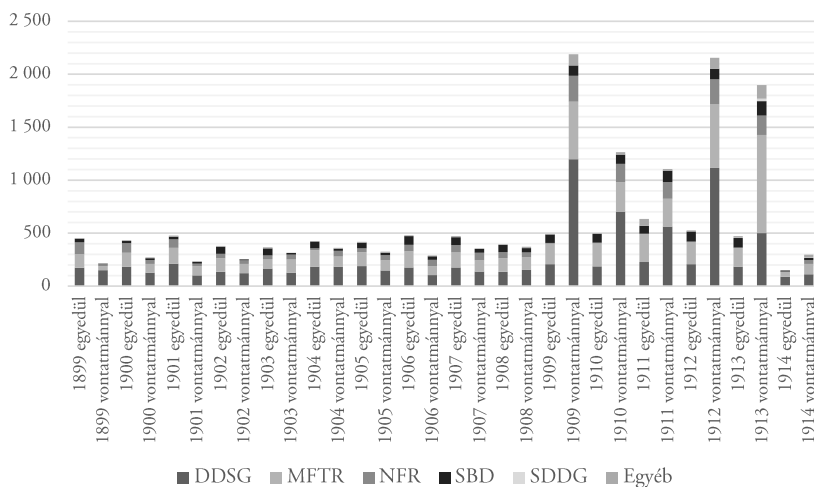
⁴⁰ Gőzhajónak nevezzük a meghajtással rendelkező kormányozható hajóegységet, uszálynak a meghajtással nem rendelkező, de kormányozható hajóegységet, és bárkának a sem meghajtással, sem kormányozhatósággal nem rendelkező hajóegységet.

⁴¹ Bár ekkorra már funkcionálisan tervezett hajótípusok jártak a folyamokon, kis számban szolgáltattak még személy- és áruszállító gőzhajók is. Jelentőségük csekély volt mind számukat, mind a szállított árut illetően.

⁴² Valószínűnek tartom, hogy vízállás és kötélék függvényében nem, vagy nem mindig rakodták tele az uszályokat.

3. ábra

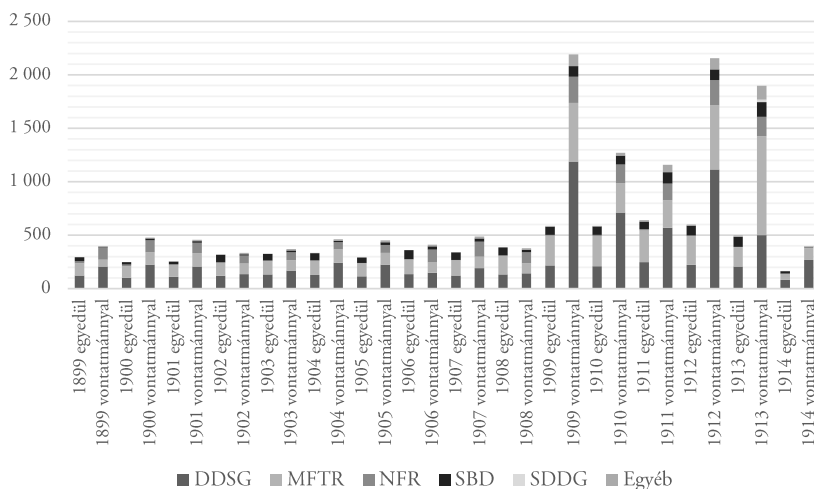
Gőzhajók száma (db) völgymentben hajózási társaságok szerint

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

4. ábra

Gőzhajók száma (db) hegymenetben hajózási társaságok szerint

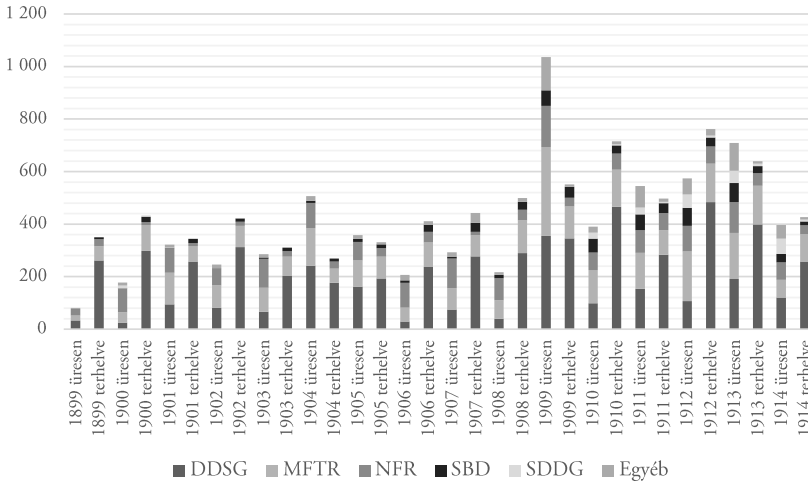

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

„erőviszonyok” felmérésére. A hegymenet–völgyment pedig iránymutató az áruforgalom irányát és a hajózási társaságok szállítmányozási profilját illetően (3–4. ábra).

5. ábra

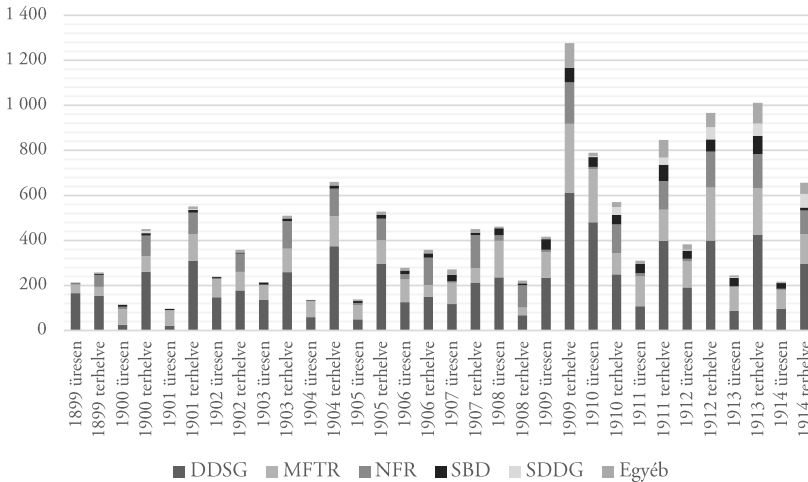
Uszályok száma (db) völgymentben hajózási társaságok szerint

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

6. ábra

Uszályok száma (db) hegymenetben hajózási társaságok szerint

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

Ugyanaz figyelhető meg, mint az 1. ábrán: az 1909-es év áttörést hozott, ám az áruforgalom volumene hullámzott. Ennél érdekesebb, hogy mindegyik társaság esetében jelentős a vontatmány nélkül közlekedő gőzhajók száma, és ez független az iránytól is. Az adatok rámutatnak arra, hogy a társaságok nagyjából

azonos járatforgalomban üzemeltették gőzhajóegységeiket. Vagyis a hajózási társaságok saját hajóállományuk egy bizonyos részét járatták ezeken a szakaszokon, ugyanakkor ez a rész képviselhetette a társasági hajóállományon belüli kisebb vagy nagyobb részt.⁴³ Ennek természetesen forgalomszervezési oka volt, ugyanis a szabályozás előtt a DDSG gyakran már a legelső kedvező alkalommal üresen átvontatta az uszályai egy részét, így a szállítások kezdetén jelentős hordképességgel rendelkezett a Vaskapu-szoroson túl. Mivel ezek az uszályok ezért a magyarországi folyamszakaszokról „hiányoztak”, a DDSG-nek kalkulálnia kellett, hogy azon évben mekkora forgalomra számíthat és mekkora hordképességet érdemes allokálnia. A szabályozás után a probléma enyhült, de az allokációs kényszer nem tűnt el, pusztán forgalomtechnikai értelemben egyszerűsödött. A hordképességet illetően nem, az uszályok számát illetően azonban készült külön adatsor. Mivel lényegében bármilyen uszályt használhattak, de értelemszerűen a nagy hordképességű uszályok alkothatták az allokált hajóegységek javát, így érdemes megvizsgálni, hogyan alakult a számuk (5–6. ábra).

Egyértelmű a mennyiségi többség a DDSG javára szemben a 4. és 5. ábra adataival, bár 1909 után jelentős csökkenés látható. Az uszályok esetében is megfigyelhető az üresen vontatott egységek magas száma függetlenül az iránytól. Az 1909 után tapasztalható áruforgalmi hullámzás azonban differenciálódott: a völgymenti uszályok körülbelül 55–60%-a terhelve, 40–45%-a üresen haladt, míg hegymenetben már körülbelül 70–80%-ban terhelt uszályokat regisztrált a Hatóság. Ha viszont az egyes társaságok felől nézzük, akkor a legköltséghatékonyabb társaságnak a DDSG tűnik: völgymenetben arányaiban jelentősen több terhelt uszályt vontattak, mint tették azt a riválisai. Ugyanez az arány hegymenetben már kiegyenlített. Adódik tehát a kérdés, hogy a völgymenet-hegymenet áruforgalmi részvételben a hajózási társaságok hogyan viszonyultak egymáshoz (7. ábra).

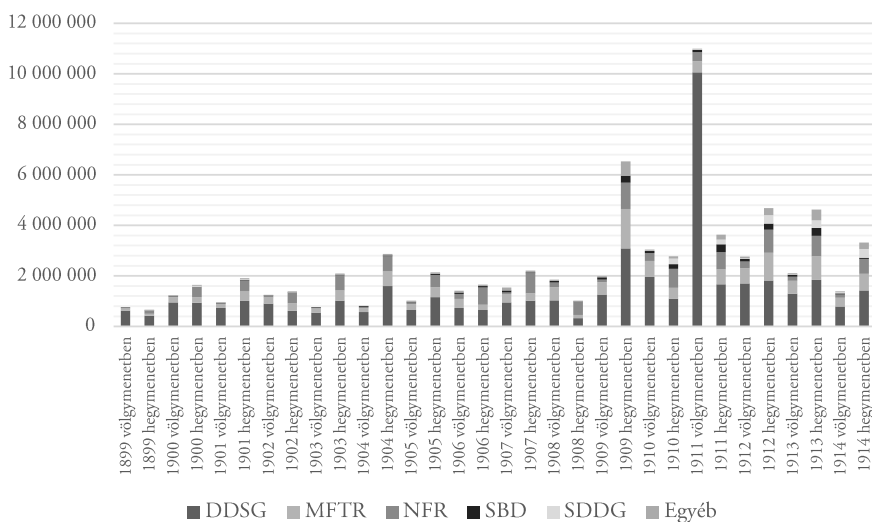
A 7. ábránál látszik igazán, mennyire előnyös, ha a dunai szállítványozást a külkereskedelmi adatsorok helyett a Hajózási Hatóság adatain keresztül vizsgáljuk. A DDSG ugyanis nemcsak a Hajózási Hatóság legnagyobb díjbefizetője volt, hanem a díjbefizetés arányaihoz képest áruszállítási volumene még annál is nagyobb volt. Hovatovább a 6. ábra adataival összevetve látható, hogy a hegymeneti uszályok száma 1908 után körülbelül kétszeresére nőtt, a szállítványozás volumene pedig lépést tartott ezzel – leszámítva az 1909-es évet. Adja magát a feltételezés, hogy az uszályok hordképessége alig növekedett, de nem ennyire egyszerű a dolog. A hajózási társaságok többé-kevésbé specializálódtak is, így uszályállományuk bővülése, hordképességük növekedése szállítványozási jellegük függvénye is volt.⁴⁴ A kérdésfeltevés messze vezet, így három árucikk (kőszén, kőolaj, gabona) adatain keresztül kívánom bemutatni a szállítványozásban felderíthető specializálódást.

⁴³ Nehéz erről becslést adni, ugyanakkor előbbire példa a DDSG, utóbbira pedig az SBD.

⁴⁴ Scott M. Eddie megfogalmazásában „a szállítási költségek erőteljesen függenek a termék méretétől, illetve terjedelmétől. Minél nagyobb a terjedelem/érték hánypadós, annál kevésbé érdemes egy adott terméket szállítani.” Eddie 1996: 105.

7. ábra

Völgymentet-hegymenet áruszállítás éves volumene (métermázs)

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

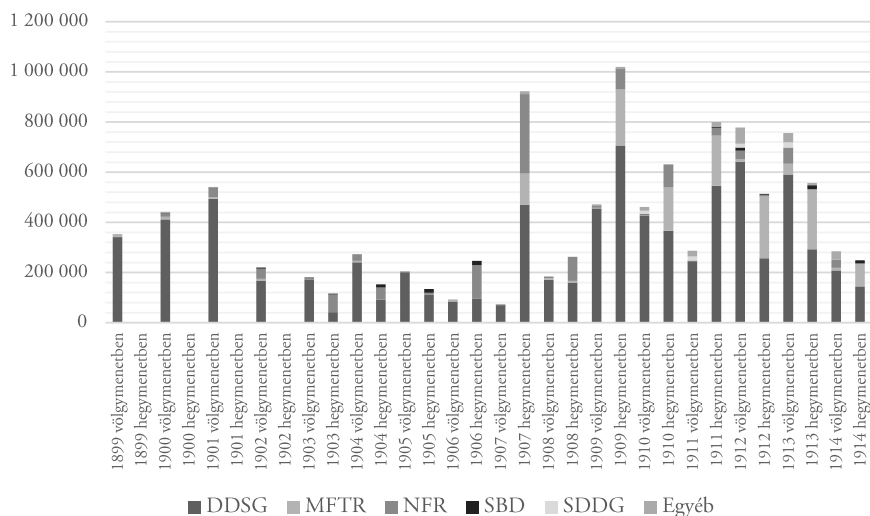
HAJÓZÁSI TÁRSASÁGOK SZÁLLÍTMÁNYOZÁSI SPECIALIZÁCIÓI

Az Al-Dunán már a gőzhajózás kezdetétől jelentős problémát okozott, hogy nehéz volt hozzájutni a gőzhajó üzemeltetéséhez szükséges szénhez. A Fekete-tenger partvidékén a donyecki és anatóliai kőszén mellett jelen volt a brit kőszén is, az al-dunai forgalomban azonban szerb és magyar szenet is használtak. Mindenekelőtt drenkovai, oravicai vagy a Timok-völgyi kőszéntelepek révén jutottak fűtőanyaghoz a gőzhajók. A DDSG versenytársaihoz képest e téren jelentős előnnyel rendelkezett, mivel a pécsvidéki kőszénbányáiból származó szenet a mohácsi kikötőjébe saját vasúton szállíthatta. A DDSG történetéről szóló szakirodalmak lényegében kivétel nélkül megemlékeznek arról, hogy a vállalat a pécsvidéki szénnek köszönhetően tudott monopol pozíciót elérni a dunai szállítmányozásban. Ennek jellegéről azonban nem született kutatás, ami véleményem szerint a fellelhető források hiányának tulajdonítható. A Hajózási Hatóság adatsorai segítségünkre lehetnek abban, hogy megállapítsuk mekkora volumenben, valamint mennyire egyenletesen fogyasztották a gőzhajók a szenet. A statisztikába felvett adatok azonban nem tesznek különbséget megbízás szerint szállított szén és rezsizsén között – éppen úgy, ahogy a Hajózási Hatóság tisztviselő sem tettek, mivel az 1899. évi július 12-i 47081/IV. sz. rendelet szerint a szállított kőszénre általában vonatkozott a kedvezményes díjszabás. Mivel mind az Alsó-Duna, mind a Vaskapu-szoroson túli Al-Duna térsége szénben szegény, így

a hajózási társaságok rákényszerültek, hogy szénkészleteiket külső forrásból szerezzék be. A völgyemeneti adatok a magyarországi szén al-dunai mennyiségét illetően adnak becslést, a hegymeneti adatok pedig a megbízásra szállított kőszén mennyiségéről árulkodnak (8. ábra).⁴⁵

8. ábra

Völgyemenet-hegymeneti kőszénzállítás éves volumene (métermázs)

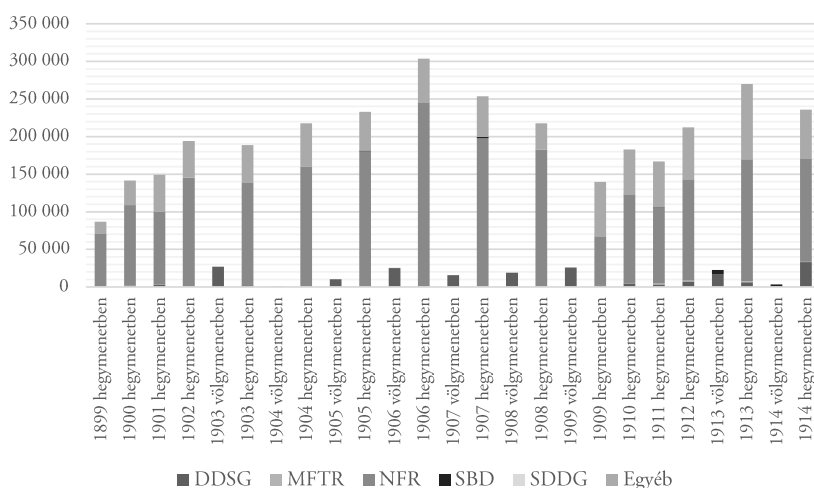
Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

A diagram készítése során egy különös módszertani problémába futottam bele. A hegymeneti adatsorokban csak 1903-tól szerepel a kőszén, ellenben ugyanitt a völgyemeneti fa kikerül az adatsorok közül. További gyanút kelt, hogy az 1903 előtti hegymeneti fa szinte pontosan ugyanakkora volument mutat, mint az 1903 utáni hegymeneti kőszén, és ez egyes társaságok esetében megfellelhető adatokat mutat. Adódik a feltételezés, hogy korábban is volt hegymeneti kőszénzállítás, de a fa rovatba vették fel.⁴⁶ Ám az is feltételezhető, hogy 1903-ban a faáru szállításokat egyszerűen felváltották a kőszénzállítások, mégpedig nagyjából ugyanolyan volumenben. Mindenesetre a völgyemeneti fa 1910-ben visszatér az adatsorok közé, a kőszénzállítások volumene pedig nagyot zuhan. Nehezen elképzelhető, hogy 1903 és 1909 között ne szállítottak volna hegymeneti fát, ugyanakkor az is különös lenne, hogy egyazon rovatba vezették volna a fa és kőszén adatokat. Végül úgy döntöttem, hogy csak az adatsorokat használom, ahol a kőszén megnevezés szerepel. Ha a csak völgyemeneti

⁴⁵ A DDSG Galați Főfelügyelősége nem volt felhatalmazva, hogy a vételezett és raktározott pécsvidéki szénnel kereskedjen.

⁴⁶ Ezt támasztja alá, hogy fát és szenet azonos típusú uszályokkal szállítottak.

9. ábra

Völgymenet-hegymenet kőolajszállítás éves volumene (métermázsa)

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

szénszállításokat nézzük, a DDSG egyeduralkodó e téren: legrosszabb részesedése is 78% 1913-ban. A DDSG-t illetően két trend látszik felsejleni az adatok alapján. A DDSG a kezdeti években arányaiban több szenet szállított völgymenetben, mint 1902 után. Lehetséges, hogy kezdetben törekedtek a balkáni szénértékesítésre. Mindenesetre 1907 után megfordult a trend, ugyanis hegymenetben hatalmas mennyiségben szállítottak szenet az MFTR-rel és az NFR-rel párhuzamosan. Sőt, a völgymeneti szállítások volumene is nőtt, ami feltehetően a növekvő és sűrűn közlekedő gőzhajók fogyasztására vezethető vissza. Egy harmadik, nem DDSG-specifikus trend szintén figyelmet érdemel, ugyanis az MFTR és az NFR érzékelhetően favorizálta a hegymeneti kőszénzállításokban való részvételt. Feltételezhető, hogy Szerbiába tartó orosz, török vagy angol szén áll a háttérben, azonban ennek igazolására további kutatások szükségesek.

A kőszén mellett a kőolajszállítások jelezték az energiahordozók ipari felhasználása során lassan bekövetkező strukturális változást, jöllehet bányászatuk szabályozása meglehetősen későn történt meg.⁴⁷ Magyarországon a Duna mellett Pozsonyban, Budapesten és Orsován jöttek létre olajfinomítók, melyek romániai kőolajat is felhasználtak.⁴⁸ A dunai kőolajszállítások tehát – hasonlóan a kőszénhez – sokat elárulnak az ipari igényekről és azok kiszolgálásáról (9. ábra).

⁴⁷ 1911: 6. tc.

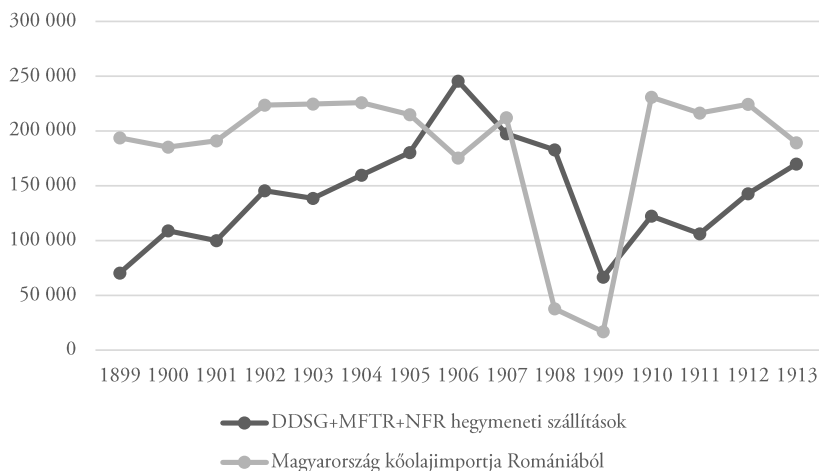
⁴⁸ Cseh 2104: 23–25.

A DDSG 1903-tól völgymenetben a szurok, egyben az al-dunai szurok egyedüli szállítmányozója is. 1910 és 1912 között a völgymeneti szurok nem szerepel az adatsorok között. Könnyen lehet, hogy ezen években az egyéb rovatba kerültek az adatok. NFR-dominancia mellett az Egyéb hajózási társaságok rovatban szereplő kőolaj és benzin volumene nagyon magas. Ez erősíti a gyanút, hogy az Egyéb rovat valójában itt az RDP-t jelenti és esetleg még egy-két másik hajózási társaság egy-egy szállítmányát. Az NFR hegymeneti szállítások döntően a Monarchiát célozták meg,⁴⁹ míg az Egyéb feltételezésem szerint szerb importot az RDP révén.

A DDSG a kezdeti években rendszertelenül kisebb mennyiségben szállított hegymeneti kőolajat, de 1904 után több évben sem szerepel kőolajszállítás. 1908-tól kisebb mennyiségben, 1910-ben már 4740 mázsa, 1912-ben 7226 mázsa, 1914-ben pedig a korábbi évekhez képest kiugró 33 078 mázsa mennyiséget szállítottak.⁵⁰ Ez utóbbi azért is jelentős, mivel a világháború miatt valójában csak fél évet jelent. Sőt, 1913-ban és 1914-ben az SBD révén megjelent a völgymeneti kőolajszállítás is. Ha azon könnyen kritizálható feltételezéssel élünk, hogy a DDSG, az MFTR és az NFR hegymeneti kőolajszállításai kizárólag Magyarországra tartottak, akkor lehetőségünk nyílik egy nagyjából elfogadható becslést tenni, hogy a román kőolajexport mekkora része tette meg a vízi utat a Vaskapu-szoroson át (10. ábra).

10. ábra

A dunai kőolajszállítások és Magyarország kőolajimportjának aránya métermázsában

Forrás: Kormányjelentés 1898–1913 és MSÉ 1923.

⁴⁹ Pearton 1971: 41. Feltehetően a magyarországi finomítók miatt.

⁵⁰ Persze ezek a mennyiségek eltörpülnek az NFR 100 000 mázsa feletti éves szállításaihoz képest.

Sajnos becslés nem, inkább csak sejtés fogalmazható meg a feltett kérdésre, ugyanis a két érték hiába mozog többé-kevésbé együtt, a dunai kőolajszállítások nyilvánvalóan nem csak Magyarországra tartottak, hanem az NFR szállítások egy része biztosan Szerbiába és Bajorországba ment. Mindenesetre ebből következik, hogy a szerbiai kőolajszállításban az NFR bizony az RDP vetélytársa volt.

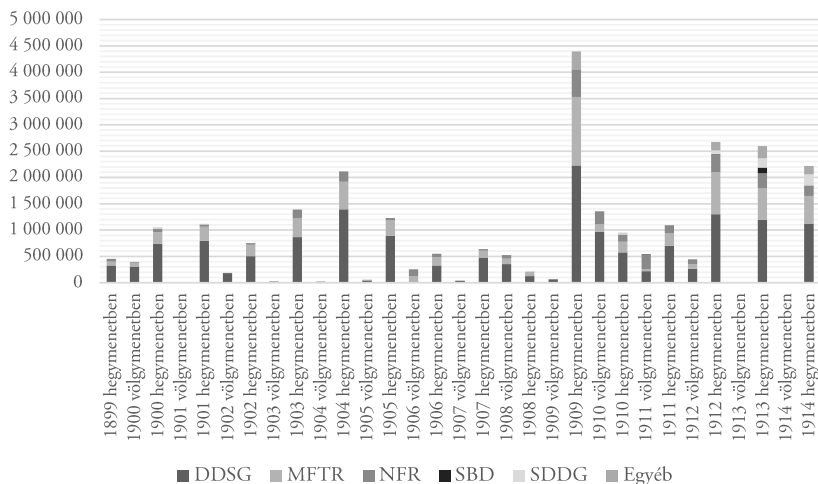
A harmadik árucikknek választott gabona háttere még ennél is komplikáltabb volt. Az 1885-ben bevezetett őrlési forgalmat először 1896-ban korlátozták, majd 1900-ban megszüntették. A századfordulón a budapesti malomipar a megváltozott piaci viszonyokra a vidéki városokban létrehozott gőzmalmokkal válaszolt, hovatovább például az Első Budapesti Gőzmalom 1907-ben Galati-ban létesített saját malmot.⁵¹ Már Baross Károly felhívta a figyelmet arra, hogy a „kikészítési eljárás” címén vámkedvezményvel behozott gabona útja liszt alakot öltve melyik gabonaneműre vonatkoztatva milyen arányban „esik vissza”.⁵² A Hajózási Hatóság szállítmányozási adatai ugyan nem feltétlenül segítenek eldönteni azt a kérdést, miszerint a vámkülföldi eredetű gabona lisztként mennyiben járult hozzá a magyar exporthoz, ám annak megismerésében jelentős segítséget nyújtanak, miként érintette a Vaskapu-szabályozás a dunai gabonaszállításokat hajózási társaságokra lebontva. A kérdést másként feltéve: ki húzott hasznot a fellendülő gabonaszállításokból (11. ábra)?

Völgymenetben búza, hegymenetben eleinte búza, tengeri, rozs, valamint köles és repce szerepelt, 1903-tól azonban rozs helyett árpa, 1910-től pedig völgy- és hegymenetben egyaránt tengeri és zab. Mivel a fő kérdés a gabonaszállítások volumene és iránya, így a szeparált adatsorok adatait összeadva szerepeltetem. Nem meglepő módon a hegymeneti gabonaszállítások jelentősen felülmúlják a völgymeneti szállításokat, utóbbiak pedig 1909 és 1912 közötti már látható volument értek el. Az 1912 és 1914 közötti évek hegymeneti szállításai meglepően magasak, ráadásul hajózási társaságok szerint nézve arányosabb eloszlás figyelhető meg. A társaságok közötti hegymeneti szállítások eloszlását illetően átlag 70%-os (62–74% közötti) szeletet hasított ki magának a DDSG 1908 előtt. 1909-ben a kiugró volumen ellenére a DDSG csak 50,75%-ban részesült a szállításokból és ez az arány a későbbi években mindössze néhány %-ot mozgott. Vagyis az MFTR, az NFR, az SBD, de még az SDDG is egyre nagyobb mennyiségben szállított gabonát. Vajon a dunai gabonaszállítás mekkora részt tett ki Magyarország romániai vagy szerbiai importjából? A kérdés hosszabb vizsgálatot igényelne, hiszen Baross Károly szerint „román és más idegen búzáat ők [a budapesti gőzmalmok] nem azért hoznak be, hogy az abból készült lisztet kivigyék,

⁵¹ Az őrlési forgalomról és a malomipar századfordulós helyzetéről Klement 2010: 44–50. Nem melleleg Kovács Sebestény Aladár szerint az uszályok „[...] valóságos vándorló magtárak, a melyeket elindultuk után irányíthatunk és elmehetünk velük azon piacra, hol a portéka éppen legjobban értékesíthető; ezenközben másnemű raktározásról gondoskodni nem kell, az ára pedig ezen raktározásnak az idézett fuvartételekben már benne foglaltatik.” Kovács Sebestény 1899: 338–339.

⁵² Baross 1894: 10–12.

11. ábra

Völgymenet-hegymenet gabonanemű-szállítás éves volumene (métermázsza)

Forrás: Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1899–1914.

[...] hanem azért, hogy az olcsó romániai búzából készült liszttel a hazai vidéki malomiparnak csináljanak konkurenciát [...].⁵³ A gyakorlatról ugyan nem árulkoznak a Hatóság által felvett adatsorok, ugyanakkor ekkora mennyiségű al-dunai gabona még kedvezményes vám híján is jelentős éves lisztforgalmat tudott generálni a magyarországi gőzmalmokban.⁵⁴

A kormányjelentés statisztikája nem tért ki külön a VASKAPU sodronyköteles vontatóhajó teljesítményére, azonban a Hajózási Hatóságnak köszönhetően az első három évet illetően rendelkezünk erre vonatkozó adatsorokkal.⁵⁵ Előbb azonban egy kis kitérő szükséges e téren is. A VASKAPU vontatóhajó igénybevétele két fejlemény vizsgálatára nyújt lehetőséget: a vontatóhajót tipikusan nagy méretű hajókötelékek vették igénybe, melyek nem tudtak megbirkózni az erős sodrással, valamint képes volt szinte egész évben biztosítani az áthaladást, ezáltal megkönnyítette a nagy hajózási társaságoknak az egész éves forgalomszervezést. Ez ráadásul egyszerre igaz az áru- és személyszállításra, mivel a merülés és az egész éves forgalomszervezés mindkét üzleti forma hajóegységeit érintette. McAlpine szavait idézve „amikor ilyen nagyméretű személyszállító hajók épülnek, bizonyára a hajóknak a nyugat-amerikai folyókon alkalmazott rendszerét fogják

⁵³ Baross 1894: 21.

⁵⁴ Különösen úgy, amint Baross Károly írta, vagyis a vámkülföldi gabonát saját raktárakban tárolták, maximalizálva a rajta elérhető hasznot. Hasonló véleményen volt Kovács Sebestény is: „Az azonban egész határozottan követelnem kell, hogy minden kényszereszkővel biztosítsuk, hogy az idegen gabona tényleg csak mint tranzit áru szerepeljen s ne nyomja a mi piacunkat, vagyis ne szolgálhasson oly visszaélésekre, melyekről a múlt évek elég ékesen szóló példával szolgálhatnak.” Kovács Sebestény 1899: 352.

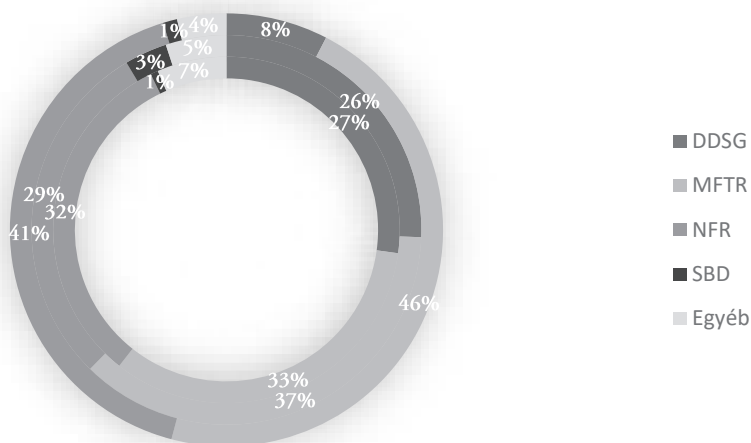
⁵⁵ Az 1903-ban kiadott füzetet a „Zoltán Gőzös” Közhasznú Alapítvány gyűjteményében találtam.

felvenni, melyek olyan kényelmet kínálnak oly sok utasnak [egyszerre – a ford.], hogy a vasúti konkurenciának sikerrel állnak ellent, miközben a jelenlegi dunai rend alapján a vasutak nagyon könnyen vonják el a folyamhajózás utasait.”⁵⁶ McAlpine jelentésében Murray Jacksonra, az Óbudai hajógyár főmérnökére mint adatszolgáltatójára hivatkozik, aki a vasút-hajó forgalmi reláció mellett ismertette McAlpine-nal a DDSG lánchajózásban szerzett tapasztalatait is. A VASKAPU sodronyköteles vontatóhajó ideája tehát részben McAlpine saját amerikai, részben a DDSG Bécs és Dévény közötti lánchajózási tapasztalatai alapján született meg, jóllehet a vontatócsatorna megvalósítása és 1898-as befejezése eltért az általa papírra vetett tervjavaslatban foglaltaktól.⁵⁷

A három év adataiból tendenciákra aligha, ellenben a hajózási társaságok forgalmának jellegzetességeire annál inkább lehet következtetni. Másképp feltéve a kérdést: mely hajózási társaságok voltak a legnagyobb igénybe vevői eme vontatási szolgáltatásnak mind a hajókötelékek mérete, mind az egész éves forgalom-szervezés szerint (12. ábra)?

12. ábra

Kirótt összes vontatási díj aránya (%) hajózási társaságonként az első években

Forrás: Aldunai m. kir. Hajózási Hatóság 1903.

⁵⁶ *Actenstücke* 1880: 54. Saját fordítás.

⁵⁷ A Bécs és Dévény közötti lánchajózási járat 1870 októberében épült ki, melyet később további járatok követtek. A lánchajózásról, avagy korabeli megnevezéssel kapaszkodó hajózás különböző módjairól Kenessey 1872. A lánchajózás módjának alkalmazhatatlanságát a Művezetőség mérnöke, Rupčić György bizonyította be, egyszersmind javasolta a sodronyköteles, vagyis drótköteles módot (Rupčić 1896). Az elkészült, francia tapasztalatok alapján tervezett vontatórendszerről lásd Egan 1900. Az alkalmazott sodrony egyedi, S pászmás kialakítású gyártmány volt, melyet csak itt használtak. A sodronyszáלבól néhány vágat fennmaradt.

Az első három teljes év adatai alapján jól látszik, hogy a kirótt vontatási díjak nemcsak összegükben csekélyek,⁵⁸ hanem a Hajózási Hatóság által kirótt éves díjak arányában is azok.⁵⁹ Vagyis a szolgálat árazása lehetővé tette, hogy a legkisebb hajózási vállalkozások is igénybe vehessék, ezért a vontatási szolgálat hatékonyan tudta segíteni a dunai áruszállítást és azon belül is a Monarchia hajózási társaságait. Az első évek adatai alapján látható, hogy három társaság (DDSG, MFTR, NFR) egyenként a kirótt díjak harmadát fizette. Mivel a vontatási szolgálat mögött a hajókötelek méretét és az egész éves forgalomszervezést feltételezem, ezért a kirótt díjakból részesülő arány rávilágít arra, hogy az al-dunai szállítmányozásban mely társaságok nevezhetők egymás erős versenytársainak. Ebből adódik a kérdés, hogy a hajózási társaságok teljes áruszállításuk arányában nézve mennyire kényszerültek használni a csatornavontatási szolgálatot.

1. táblázat

A sodronyköteles vontató gőzhajó igénybevétele (%) hajózási társaságonként 1900–1902

Csatornavontatást igénybe vevő hajózási társaságok	Összes árunak a VASKAPU gőzhajó által felvontatott része 1900-ban (%)	Összes árunak a VASKAPU gőzhajó által felvontatott része 1901-ben (%)	Összes árunak a VASKAPU gőzhajó által felvontatott része 1902-ben (%)
DDSG	14,86	27,50	9,09
MFTR	69,69	73,12	66,06
NFR	41,94	78,10	80,23
SBD	22,21	44,16	0
Egyéb*	44,52	70,26	8
Összes	30,18	30,18	58,55

* A DDSG adatai is ide lettek elbújítva. Ennek oka a csekély volumen mellett feltehetően az, hogy szállításait bérvontatásban végezte

Forrás: Aldunai m. kir. Hajózási Hatóság 1903.

Feltűnő a különbség a DDSG, az NFR és az MFTR között. Előbbi jelentősen nagyobb árumennyiséget szállított, vontatóhajói mégis alig vették igénybe a sodronyköteles vontatószolgálatot, míg az NFR és az MFTR sokkal kisebb szállított mennyiség mellett szemmel láthatóan jobban függött a sodronyköteles vontatószolgálattól. Ennek okát lehetne az árucikkekben keresni, ám a kormányjelentés havi bontásban közölt adatait összevetve az 1. kép hajózhathóságát mutató grafikájával kiviláglik ennek téves volta. Mivel a Vaskapu szinte egész évben hajózható lett, ezért egy másik magyarázat adódik: a DDSG vontató gőzhajó-állománya lóerőben erősebb, hajóegységeiben pedig összességében alkalmasabb volt az Al-Duna és Közép-Duna közötti szállítások olcsóbb lebonyolítására. Vessünk tehát egy pillantást a hajózási társaságok hajóegységeire!

⁵⁸ 1900-ban a DDSG, az MFTR és az NFR egyaránt 2 000 K körüli összeget fizetett be, míg 1901-ben DDSG 3 304 K, az MFTR 4 742 K és az NFR 3 753 K-t. 1902-ben a nagyságrend megmaradt, miközben a DDSG mindössze 722 K díjat fizetett be.

⁵⁹ Saját számítás alapján 1900-ban 1,12%, 1901-ben 2,3% és 1902-ben 1,8%.

VERSENYELŐNYÖK A DDSG JAVÁRA

Az áruforgalmi dinamika mellett érdemes egy időmetszetben, mint egy kimerevített képben felmérni, mekkora szállítási kapacitásokkal rendelkeztek ezek a hajózási társaságok. Ehhez a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum archívumában fellelt 1908-as *Hajó-jegyzék* mellékletét használtam, melyben rendkívül részletes adatok találhatók az Osztrák–Magyar Monarchia hajózási társaságai mellett más hajózási társaságokról is.⁶⁰ Itt azonban érdemes egy kis kitérőt tenni. A Vaskapu-szabályozás előtt nagyobb méretű gőzhajók csak korlátozott időszakokban tudtak járni, márpedig az uszálykötelékek vontatásához szükség volt lóerőre, vagyis nagyobb méretű vontató gőzhajókra.⁶¹ Az 1. kép alapján jól látható, hogy a szabályozási munkák révén elérhetővé vált a szinte egész évben tartható hajózható vízmélység, vagyis a hajóegységek merülése már nem volt kizáró tényező az áthaladás során. Bár nem rendelkezem pontos listaadatokkal, hogy mely gőzhajók jártak ezen a szakaszokon a szabályozási munkálatok előtt, McAlpine szerencsére ad egy támpontot.

2. táblázat

A dunai folyamszakaszokon alkalmazott gőzhajók tonnatartalma az 1870-es években

Folyamszakasz	Gőzhajók tonnatartalma (t)
Donauwörth–Linz	80–100
Linz–Bécs	100–150
Bécs–Pest	150–200
Pest–Orsova–Turnu-Severin	200–250
Turnu-Severin–Galați	280–300
Galați–Odessza	400–500

Forrás: Actenstücke 1880: 53.

Hiába jártak kisebb gőzhajók az osztrák és magyar folyamszakaszokon, ha hegymenetben nem tudtak megbirkózni az al-dunai akadályokkal, ha pedig egyes időszakokban mégis képesek voltak erre, akkor azt a vízállás és más tényezők miatt gazdaságtalan módon érthették el. Az 1908-as jegyzék alapján készített táblázat adatai a társaságok teljes hajóállományát mutatják, a fentiek miatt pedig az adatok alapján nem dönthető el, mely egységek jártak a Vaskapu-csatornán és a Zuhatagi szakaszon át.⁶² A táblázatba felvettem azon kisebb vállalatok

⁶⁰ A nevezett melléklet a Monarchia esetében teljesnek mondható, vagyis a mellékfolyók és a Balaton is szerepel benne, valamint a bögőshajó-vállalkozók fauszályai is. Sajnos az RDP nem szerepel benne, ellenben kiderül belőle, hogy a Hajózási Hatóságnak volt egy 450 tonnás vasuszálya. *Hajó-jegyzék 1908.*

⁶¹ Nem beszélve arról, hogy a szűkületek és örvények tovább korlátozták a vízen egyszerre szállítható áru mennyiségét.

⁶² Vagyis egy nagy lóerejű gőzhajóról önmagában csak feltételezni lehet, hogy al-dunai szolgálatra építették, ám nem biztos, hogy kizárólag ott teljesített szolgálatot. A Vaskapu-szabályozás elviekben lehetővé tette, hogy bármilyen méretű hajóegység szinte egész évben áthaladhasson, így kisebb hajózási vállalkozások előtt is nyitva állt a lehetőség. Más kérdés, hogy ezzel a lehetőséggel mennyiben tudtak élni. Emiatt nem differenciálok a nagyobb társaságok (DDSG, MFTR,

3. táblázat

Az al-dunai áruforgalomban érintett hajózási társaságok szállítási kapacitása (1908)

Hajózási társaságok neve	Vontató gőzhajók száma (db)	Vasuszályok száma (db)	Vasuszályok összesített hordképessége (t)
DDSG	96 ^a	776 ^b	418 650
MFTR	31 ^c	238	136 049
MÁV ^d	5 ^e	31	6071
NFR	11	80	24 747
SBD	3	35	16 215
SDDG	10	79 ^f	50 126
Magyar Belhajózási Rt.	6	2	1513
Apolló Kőolajfinomító Rt.	0	3 ^g	1240
Beocsini Cementgyári Unio Rt.	1	5	951
Drenkovai Szénbányák (Gutmann testvérek)	1	10 ^h	2210

a) Ebből 10 db csavarhajtású, a többi lapátkerekes gőzhajó.

b) További 28 db Lichterboot (magyarul uszasztó, angolul lighter), vagyis olyan bárka, ami kötve vagy más hajóegységhez hozzákötve ideiglenes raktárként használható. Hajókötelék esetében uszasztók használatával lehet könnyíteni az uszályok terhein, csökkentve azok merülését. Kenessey 1865: 58–59. A DDSG ráadásul „zuhatagi díjpótlék” cím alatt rendszertelenül további díjat számított fel az akkor már szabályozás alatt álló folyamszakaszon szállított árucikkek után, melybe beleszámította a siftelés költségeit is. Természetesen a kiemelt jelentőségű árucikkek (gabona, szén, fa) kivételével. Ez is jelzi, hogy csekély értékük dacára jelentős szerepük volt az uszasztóknak. Vasúti és Közlekedési Közlöny 1893. július 2.

c) Ebből 7 db csavarhajtású, a többi lapátkerekes gőzhajó.

d) Hajóegységei kivétel nélkül MFTR bérleményben.

e) Ebből 1 db csavarhajtású, a többi lapátkerekes gőzhajó.

f) További 12 db 650 tonnás uszály építés alatt állt.

g) Mindhárom tankuszály volt.

h) További 10 db fauszállyal (1490 t összesített hordképességgel) rendelkezett. 1916-ban az MFTR megvásárolta a Gutmann testvérek drenkovai szénbányáit és a teljes hajóparkot. Jankó 1972: 107.

Forrás: Hajó-jegyzék 1908.

hajóállományát is, melyekről feltételezhető, hogy kivételes esetekben bár, de jártak ezeken a szakaszokon (3. táblázat).

Az RDP esetében megbízható forrás hiányában csak becslésre vállalkozhatok. Julija Galkina szerint 1904 után 11 gőzhajója és 35 uszálya volt a társaságnak,⁶³ a Black Sea Research Project adatbázisa szerint pedig 12 gőzhajója és 27 uszálya volt 10 301 t összesített hordképességgel.⁶⁴ Sajnos mindkét helyen

NFR) és a kisebb vállalkozások hajóegységei között, hiszen elvben bármelyik hajójuk áthaladhatott a Vaskapun.

⁶³ Galkina 2016: 89.

⁶⁴ Black Sea Research Project, <https://cities.blacksea.gr/en/galatz/4-2-4-1/> – utolsó letöltés: 2022. június 12. Az adatok feltehetően 1910 körüli állapotot mutatnak.

gőzhajó megnevezés szerepel, így nem állapítható meg, hogy mennyi volt a vontató gőzhajók aránya. A Vaskapun áthaladó hajózási társaságok közül tehát ki-magaslott a DDSG, a második helyen tőle alaposan lemaradva állt az MFTR, illetve nagyjából hasonló méretűnek vehetjük az NFR, RDP, SBD és SDDG al-kotta csoportot. Az 1908-as év több szempontól is szerencsés. A hajógyártásban már megjelent az igény a bizonyos szempontból költséghatékonyabb, az Al-Dunán pedig praktikusabb csavarhajtású gőzhajók építésére, de a motorizáció első dunai képviselője, az 1910-ben épített DDSG MOTOR I. még nem szerepel a táblázatban. A boszniai annexiós válság és a balkáni háborúk közötti időszak⁶⁵ dunai áruforgalmában egyre nagyobb jelentőségre tett szert a magyar cementexport, a kőszén- és kőolajimport, így egyes ipari vállalatok is nyitottak a vízi úton történő szállítás felé. A fentebb ismertetett adatok mellett jelzi ezt például az is, hogy az orsovai rakparton hajóról vasútra átrakodott import-kőszén valójában csak Tuffásig szállított az Orsovai Petrőleumgyár részére.⁶⁶

4. táblázat

A DDSG ingó- és ingatlanvagyon (1890), valamint ügynökségei a magyar Alsó-Dunán

DDSG állomásai	DDSG Gebäude Conto értéke (ft)	DDSG Inventár értéke (ft)	DDSG ügynökség létrehozásának időpontja	Állomás területi hovatartozása 1908-ban
Belgrád	2030	12 551	–	Szerbia
Pancsova	7455	7765	1838	Magyarország
Szendrő	0	3925	1858	Szerbia
Temeskubin	1070	2270	1845	Magyarország
Dubravica	151	2723	1859	Szerbia
Báziás	14 434	5035	1836	Magyarország
Gradistye	0	2583	1859	Szerbia
Ó-Moldova	1602	4381	1836	Magyarország
Alibeg	582	0	–	Magyarország
Drenkova	9363	12 818	1836	Magyarország
Izlas	510	0	–	Magyarország
Greben	123	0	–	Magyarország
Szvinica	1007	0	–	Magyarország
Milanovac	317	772	1865	Szerbia
Orsova	46 727	43 897	1836	Magyarország
Összesen	85 371	98 720	–	–

A DDSG esetén megfigyelhető egy hajóállomány-szerkezeti átalakulás is. 1894-ben 114 vontató gőzhajó (ebből 17 csavarhajtású) mellett 766 db vasúszálya 288 567 t hordképességet adott ki, vagyis hordképességben közel 15 év alatt 83,16%-os növekedést regisztrálhatunk.⁶⁷ A gőzhajók, különösen a csavarhajtású gőzhajók csökkenő száma alapvetően az előregedett al-dunai propellerhajók

⁶⁵ Továbbá 1908-ban nyerte el függetlenségét Bulgária.

⁶⁶ *Közgazdasági Értesítő* 1909. február 11. A szén részben Szerbiából, részben Anatóliából érkezett.

⁶⁷ DDSG Almanach 1894: 161–166.

5. táblázat

A DDSG ingó- és ingatlanvagyon (1890), valamint ügynökségei az Al-Dunán

DDSG állomásai	DDSG befektetés értéke (ft)	DDSG Inventár értéke (ft)	DDSG ügynökség létrehozásának időpontja	Állomás területi hovatartozása 1908-ban
Kladova	331	477	–	Szerbia
Turnu-Severin	34 368	31 199	1852	Románia
Brza-Palanka	0	1010	–	Szerbia
Radujevac	148	5660	1853	Szerbia
Kalafat	2597	2283	1839	Románia
Vidin	368	2847	1836	Bulgária
Lom-Palanka	0	4249	1839	Bulgária
Bechet	0	5478	1855	Románia
Orjahovo	0	3854	1855	Bulgária
Korabia	0	3424	1875	Románia
Turnu- Măgurele	0	4254	1857	Románia
Nikápoly	440	5266	1836	Bulgária
Zimnicea	0	2118	1871	Románia
Szisztova	0	3392	1839	Bulgária
Ruszcsubuk	15 070	8205	1836	Bulgária
Gyurgyevó	3910	10 159	1836	Románia
Tutrakan	0	1141	–	Bulgária
Oltencia	378	3500	1858	Románia
Szilisztra	85	4836	1836	Bulgária
Kalarasi	0	4461	1875	Románia
Osztrov	202	2414	1880	Románia
Csernavoda	0	4325	1840	Románia
Hirsova	65	2872	1871	Románia
Gyura Jalomica	112	2468	1877	Románia
Brăila	3340	6951	1836	Románia
Galați	46 435	30 455	1836	Románia
Reni	0	1964	1879	Oroszország
Tulcsa	0	3469	1836	Románia
Iszmail	0	1567	1858	Oroszország
Szulina	5780	1912	1857	Románia
Odessza	126	0	1838	Oroszország
Összesen	113 755	166 210	–	–

Forrás: a 3. és 4. táblázatban a Gebäude-Conto és az Inventar adatai az 1890. évi DDSG üzleti jelentés B és C mellékleteiből, míg az ügynökségi adatok az 1884. évi DDSG Almanachból származnak.

selejtezésére vezethető vissza, ami pedig egy további indikátora annak, hogy a DDSG az al-dunai, tengeri hajójáratok visszafejlesztése mellett egyre nagyobb figyelmet szentelt a Vaskapu-szoroson átmenő szállításnak.

Erről a figyelemről tanúskodik, hogy Turnu-Severinben fiókhajógyár⁶⁸ és 16 ágyas egészségügyi kórterem, Galați-ban saját javítóműhely és 12 ágyas kórterem tartozott a DDSG-hez.⁶⁹ Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen befektetési és ügynökhálózata volt a DDSG-nek ekkoriban. Az éves üzleti jelentések 1890-ig közölték a társaság állomásain található ingó- és ingatlanvagyon, azonban ezek amortizációs rátával kalkulált befektetésként voltak nyilvántartva.

Mivel kikötői forgalmi adatokkal nem rendelkezünk, ezért kénytelen vagyok ezen adatokhoz nyúlni, bemutatandó az egyes hajóállomások, kikötők jelentőségét a DDSG szemszögéből. Az ügynökségek történeti háttérét illetően a DDSG 1880 és 1884 között kiadott évfolyamai közölnek adatokat a szervezeti háttér és az ügynökök, ügynökségi alkalmazottak személyi adatain túl. Egyes ügynökségeket többször bezártak, illetve újranyitottak, ám az általam összeállított táblázatban a létező ügynökségeket vettem számításba, függetlenül attól, hogy működésükben volt-e megszakítottság (4–5. táblázat).

A fenti adatok alapján kirajzolódó kép rétegzett módon mutatja be, hogy a DDSG mennyire mélyen integrálódott nagyvállalat volt a Duna mentén. Ingó- és ingatlanbefektetési, valamint több évtizedes múltra visszatekintő ügynökhálózata révén mindenhol jelen volt, jóllehet a befektetési értékek alapján a raktárak és egyes telephelyek mellett ezen jelenlétnek inkább üzemszervezési és információszerzési jelentőségét emelném ki. A DDSG prioritizálását jelzi, hogy például Belgrádban nem volt ügynöksége, sem jelentős befektetése – ellentétben Zimonnal. Mindemellett nem meglepő módon a már, vagy hamarosan vasúti kapcsolattal rendelkező kikötőhelyeket preferálta.⁷⁰ A DDSG vezetésének a hajóállomány növekedése és átalakulása miatt nemcsak az egyes telephelyek fenntartására kellett figyelmet fordítania, hanem a helyben alkalmazott tisztviselők és hajós személyzet egészségügyi ellátására is. Ez utóbbit a hajózási társaságok velük szerződött helyi orvosok révén érték el, azonban a DDSG-nek méreténél fogva ennél többet kellett nyújtania.

A REZSISZÉN SZEREPE

A szakirodalom szerint a DDSG egyik versenylőnye a saját bányászatból származó pécsvidéki feketeköszén volt, melyet saját és bérelt szénraktárakból vételezhettek a gőzhajói. Minőségbiztosítási és költségsökkentési céllal az al-dunai járatait is pécsvidéki rezsiszénnel üzemeltették.⁷¹ A minőségbiztosítás a karbantartás miatt volt lényeges, így a hajógyári kazánjavítók biztosak lehettek abban, hogy a kazánokat mindig pontosan ugyanolyan minőségi tulajdonságokkal rendelkező szénnel fűtötték. Ám mennyiben reális ez a kép az ismertetett al-dunai

⁶⁸ 1893-ben a DDSG eladta a román államnak. Vasúti és Közlekedési Közlöny 1893. július 30.

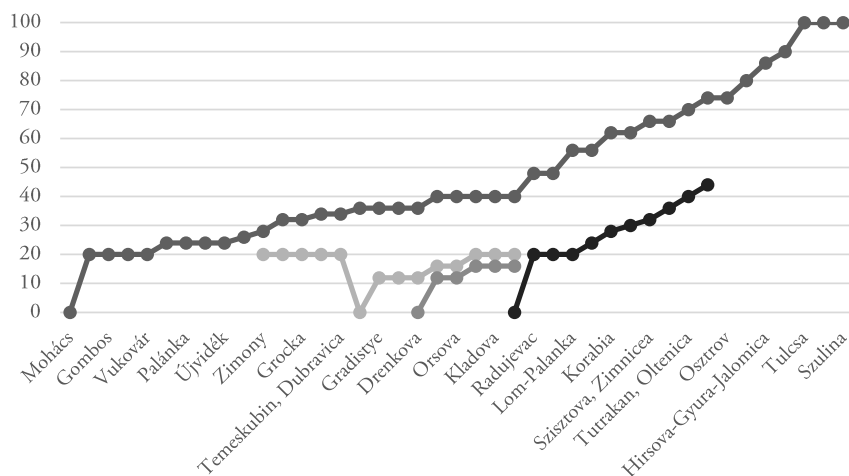
⁶⁹ DDSG Almanach 1894: 235.

⁷⁰ Előbbire példa Báziás, Turnu-Severin vagy Ruszcsuk, utóbbira említhető Pancsova.

⁷¹ Rezsiszén: a vállalat saját üzemi fogyasztására használt szén.

13. ábra

A DDSG 1000 q feletti, vagyis egész uszályos szénzállítási tarifája fillérben (1900)

Forrás: MNL OL Z 1361 3. doboz 32. tétel. Ausnahme-Tarif 1900.

viszonyok tekintetében? A DDSG 1868-ban szervezeti reformot hajtott végre, mely során létrehozták a Galati Főfelügyelőséget (Agentien-Inspektorat in Galatz). 1890 után a vállalat Budapesti Forgalmi Igazgatóságával egy szervezeti szinten lévő Főfelügyelőség felelt az al-dunai és fekete-tengeri forgalmi tevékenységeikért, így hozzá tartoztak a helyben végzett javítási munkák, a szénraktárak kezelése és a szénvételezés is. A romániai és bulgáriai DDSG-szerveknek kötelező volt a rezsizén használata a közlekedési szolgálat helyzetétől függetlenül, a rezsizén-szállításokat Pécsről az al-dunai szénraktárakba pedig a Főfelügyelőség kezdeményezte mennyiségi megkötés nélkül.⁷² A szénzállításokat Mohácsról indították, a Kormányjelentés havi bontásban közölt adatai alapján kora tavasszal. A mohácsi kikötő részére 1900-ban összeállított tarifatáblázat kétféle díjszabást alkalmazott: az 1000 q alatti részes szállítmányok néhány fillérrel drágábbra voltak beállítva, mint az egész uszályos (illetve 1000 q feletti) szállítmányok. A Mohács–Szulina irányt felvéve a 13. ábrán látható tarifagörbét kapjuk.⁷³

A Mohácson rakodott szén mellett a DDSG használt Báziaison és Drenkován rakodott szenet is. A tarifatáblázat szerint a báziaisi szén hegymenetben Zimonyig,⁷⁴ völgymenetben Turnu-Severinig szállított, míg a drenkovai szénre csak

⁷² MNL OL Z 1361 3. doboz 32. tétel. Bestimmungen für den Verschleiss der gesellschaftlichen Bergwerksprodukte in Rumänien und Bulgarien. Wien, 1904. márc. 1.

⁷³ MNL OL Z 1361 3. doboz 32. tétel. Ausnahme-Tarif 1900.

⁷⁴ Az Ausnahme-Tarif szerint a báziaisi szén Titelig is eljuthatott 28 fillér/q költség mellett, ami pedig összhangban volt a Gutmann testvérek hajó-vasút átrakodóállomásokra építő üzletpolitikájával. *Kazán- és Gépujság*, 1905. április 23.

3. kép. Az Aldunai m. kir. Hajózási Hatóság épülete Orsován

Forrás: képeslap a szerző saját gyűjteményéből.

ez utóbbi irány vonatkozott. Ehhez járult még hozzá a Turnu-Severin-i szénraktárból kizárólag völgyemenetben szállított szén, melyet feltehetően külső forrásból szereztek. Erre utal, hogy a tarifagörbe igazodik a báziási és drenkovai görbéhez.⁷⁵ Vagyis a pécsvidéki szén mellett éppen az Alsó-Duna szakaszain (mindenekelőtt a Zuhatagi-szakasz és a Vaskapu-szoros környéke) és részben az Al-Dunán használt a DDSG külső forrásból származó szenet. Mivel az ezen a szakaszokon hegymenetben közlekedő gőzhajók szénigénye jelentősen megnövekedett a nagyobb igénybevétel miatt, így a DDSG a báziási és drenkovai szén használatáról kézenfekvő közelségük miatt nem mondott le. Érdemes összevetni a 13. ábra diagramját a 8. ábrán lévővel, mivel ott a völgyemeneti szénzállítások éves sorozata egyfajta emelkedő-csökkenő trendhullámzást ad ki, amiként 1908 után a hegymeneti szállítások is, csak nagyobb volumenben. A völgymenti szállítások trendje mögött feltételezésem szerint forgalomszervezési „félre”-kalkuláció állhat. A DDSG budapesti forgalmi igazgatóságán és galati-i főfelügyelőségén alulbecsülhették a helyben szükséges rezsizsén mennyiségét, melyet az év közbeni szénfogyasztásnak megfelelően kipótolhattak oravicai vagy drenkovai szénrel. Ez a „félre”-kalkuláció lehetett tudatos forgalomszervezési rutin is azonban rendelkezésre álló források hiányában nem állapítható meg biztosan. Feltételezésem szerint ez okozhatja a nevezett trendhullámzást a völgyemeneti szállításokban.

⁷⁵ Valamint az árazás is: a mohácsi széntarifa Turnu-Severinből Orjahovoig 16 fillérrel drágább, míg a Turnu-Severin-i ugyanaddig 24 fillérrel. Mindenesetre a DDSG a Turnu-Severin-i szénrel nem a Vaskapu-csatornát célozta meg.

A magyar kőszénimport 1900 után meredeken emelkedett, így feltételezésem szerint a hegymeneti szénzállítások trendhullámvázása mögött a magyar piaci igények konjunktúrája sejthető.⁷⁶ Mint látható, a rezsizsén és szénzállítások esetében a források elégtelensége miatt inkább az irányok, trendek és volumen megajzolására vállalkoztam, összekapcsolva ezeket a hajóforgalom általános fejlődésével, valamint rámutatva egyes forgalomszervezési, forgalomtechnikai szempontokra. A 13. ábráról leolvasható, hogy a DDSG rezsizsénhasználatát illető korábbi szakirodalmi állítások revízióra szorulnak, ugyanis a kötelező rezsizsén-használat mellett ismeretlen mennyiségben minden bizonyosan használtak nem pécsvidéki szenet is. Erre a rugalmasságra pedig szükségük lehetett az egyre költségesebb módon kitermelhető pécsvidéki szén és az 1909 után ugrásszerűen megnőtt al-dunai szállítmányozás miatt.

* * *

A DDSG már 1834-től tartott fenn járatokat az Al-Dunán és egyes időszakokban a Fekete-tengeren is. A századfordulóra megkerülhetetlen szereplője lett a dunai hajóforgalomnak, befektetései, ügynökhálózata és nem utolsósorban hajóállománya miatt. A Vaskapu-szabályozással kapcsolatos terveket nagy figyelemmel követte, hovatovább az azt megvalósító Aldunai m. kir. Művezetőség munkáját hajóegységeivel segítette. A közel egész évben hajózhatóvá alakított folyamszakasz kínálta lehetőségek megragadására azonban több más érdekelt hajózási társaság is készen állt. A DDSG kezdetben jelentős fölénye lassan csökkenésnek indult, ám a hajóforgalomban elfoglalt első helyét egyetlen versenytársa sem tudta veszélyeztetni. Egyes árucikkek szállításában bizonyos hajózási társaságok azonban kiemelt jelentőségre tudtak szert tenni.

A tanulmányban bemutatott három árucikk (kőszén, kőolaj és gabonaneműk) szállítási adatai alapvetően az egyes államok külkereskedelmi érdekeit tükrözik, mely érdekek végül vállalati üzletpolitika formájában öltöttek testet. Meglepő az üresen vontatott uszályok nagy száma, ugyanakkor a szállítási adatok utalnak arra, hogy ha nem is látványos módon, de fejlődött a DDSG hajóállománya mind a vontatóhajók számát, jellegét, mind az uszályok hordképességét illetően. A DDSG 1908 után veszített forgalmi jelentőségéből, ám egyik konkurens hajózási társaság sem tudta veszélyeztetni első helyét. Ez elsősorban a völgymeneti és később hegymeneti kőszénzállításainak, valamint a gabonaneműek szállításának köszönhető. Ebből következik, hogy az áruforgalom növekvő volumene, a hajózási társaságok specializálódása egy-egy árucikkre és az ennek megfelelő hajóparkok kialakítása végül nem ösztönözték a DDSG-t sem arra, hogy nyisson új árucikkek szállítása felé, sem pedig arra, hogy modernizálja hajóparkját.

A magyar állam szemszögéből nézve a Vaskapu-szabályozás és az al-dunai nemzetközi vízi út komplikáltabb áruforgalmi folyosó volt, mint a fiúmei ki-kötő fejlesztése révén történő bekapcsolódás a nemzetközi áruforgalomba. Igaz,

⁷⁶ A magyar kőszénimportról összesített adatok alapján: Fülöp 1984. V. melléklet.

a flumei kikötői infrastruktúrafejlesztés a többszörösébe került a Vaskapu-szabályozásának, ugyanis a magyar állam 1871-től 1914-ig csak kikötőfejlesztésre 57 166 546 K-t, partmenti területfeltöltésre pedig körülbelül még egyszer ugyanennyit fordított.⁷⁷ A Hajózási Hatóság 1914-ig 12,2 millió K bevételt termelt a hajózási társaságoktól beszedett díjakból, ami a Vaskapu-szabályozási munkálatokra kilenc év alatt elköltött összeg 39,2%-a. Ki nyert tehát az állami érdek és vállalati üzletpolitika versenyében az egész évben járhatóvá tett Vaskapu-szorossal? Amit a magyar állam elveszített a szabályozási munkálatokon, azt feltehetően megnyerte a beszedett díjakból és vámokból.⁷⁸ A Vaskapu-szabályozás egyszerre találta kedvező és kedvezőtlen helyzetben a DDSG-t. Hajóparkjának méreténél és hordképességénél fogva éppen a legkedvezőbbben és legnagyobb volumenben szállítható árucikkek szállítványozásában első helye megkérdőjelezhetetlen volt, míg a szabályozási munkálatok és a nemzeti hátterű hajózási társaságok miatt komoly szállítványozási priorizálásra kényszerült. Mindez kihatással volt a hajótervezésre és -gyártásra is. Vajon a hajózási társaságok vezetői a szállítványozási „hierarchiában” a balkáni háborúk idejére elfoglalt pozícióikat sikerként vagy kényszerpályaként értékelték? Pontos választ erre talán csak a Rudolf rakparton tudtak volna adni.⁷⁹

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.e 120. doboz. Első Dunagőzhajózási Társaság cégbírószági iratai.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Gazdasági Levéltára (MNL OL)

Z 852 7. csomó.

Z 1361 3. doboz 32. tétel.

Budapesti Napló, 1898.

Kazán- és Gépűjság, 1905.

Közgazdasági Értesítő, 1909.

Műszaki Hetilap, 1898.

Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1893–1914.

Actenstücke zur Regulierung der Stromschnellen der Donau zwischen Moldova und Turn-Severin. 1880, 1883, Wien.

Almanach für die Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft. 1884, Wien.

⁷⁷ Pelles 2021: 59. A flumei beruházások az épített infrastruktúra magas kihasználtsága miatt gyorsan megtérültek.

⁷⁸ Miközben a nem osztrák–magyar hajózási társaságoktól beszedett díjak is a magyar költségvetést gyarapították akkor is, ha sem a küldő-, sem a célállomás nem érintett magyar kikötőt. Példa erre Szerbia orosz olajimportja orosz hajózási társaságon keresztül.

⁷⁹ A DDSG Magyarországi Forgalmi Igazgatóságának címe volt a Rudolf rakpart 3.

- Almanach für die Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft.* 1894, Wien.
- A Magyar Szent Korona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma.* Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, 1923.
- Hajó-jegyzék.* Melléklet a Magyar Hajós Naptár 1908. VIII. évfolyamához. Budapest.
- Kenessey Albert 1865: Német–magyar és magyar–német hajózási műszótár. Pest.
- Kenessey Albert 1872: *A kapaszkodó hajózásról.* Pest.
- Kormányjelentés és statisztikai évkönyv. Statisztikai Évkönyvek,* 1899–1914. <https://adt.arcanum.com/hu/collection/KormanyjelStatEvkonyv/> – utolsó letöltés: 2022. október 25.

Black Sea Research Project, <https://blacksea.gr/> utolsó letöltés: 2022. augusztus 22.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aldunai m. kir. Hajózási Hatóság 1903: *A Vaskapu-csatornán 1900–1902 években lebonyolított hajóforgalomról.* , Budapest.
- Baross Károly 1894: *A román búza és a malmok.* Budapest.
- Cseh Valentin 2014: *A Petróleum-kikötő. A csepeli olajipari társaságok története 1945-ig.* Zalaegerszeg.
- Eddie, Scott M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába.* Debrecen.
- Egan Ede 1900: A Vaskapu-csatorna hajóvontató berendezése. *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye* (34.) 6. 137–150.
- Frisnyák Zsuzsa 2003: *A magyarországi vasútállomások áruforgalmi jellemzői a 19. század végén.* (Közlekedési Múzeum Évkönyve 13.) Budapest, 305–320.
- Frisnyák Zsuzsa 2005: *Magyarország Európa közlekedési térszerkezetében a 19. század végén.* (Közlekedési Múzeum Évkönyve 14.) Budapest, 125–141.
- Fülöp József 1984: *Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon.* Budapest.
- Galkina, Julija 2016: *Русско-Дунайское пароходство как инструмент внешней политики Российской империи в 1903–1913 гг.* 85–95. <https://elar.urfu.ru/handle/10995/43616> – utolsó letöltés: 2022. október 25.
- Gonda Béla 1896: *Az aldunai Vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest.
- Grössing, Helmuth – Funk, Ernst-Ulrich – Sauer, Manfred – Binder, Johannes 1979: *Rot-Weiss-Rot auf blauen Wellen. 150 Jahre DDSG.* Wien.
- Hoszpótzky Alajos 1899: A Vaskapu-csatornában végrehajtott hajóvontatási kísérletekről. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (33.) 477–501.
- Hoszpótzky Alajos 1900: *A Vaskapuszabályozási munkák ismertetése.* Budapest.
- Huszár Zoltán 2007: *Integrációs kísérlet a Duna-medencében a 19. század végétől a második világháború kezdetéig. Az Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT/DDSG) története, pécsi bányászata, különös tekintettel a Társaság pécsi szociális és oktatási infrastruktúrájára.* (PhD-disszertáció) Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs.
- Jankó Béla 1972: *A magyar állami hajózás 75 éves története 1895–1970.* Budapest.

- Karović, Gordana 2018: The First Ships of the First Royal Serbian Privileged Shipping Company. In: Jelena Jovanović Simić – Zorica Civrić (eds): *The Danube in Serbia. A Journey Through Technical Museums*. Belgrade, 31–36.
- Klement Judit 2010: *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Budapest.
- Kovács Sebestény Aladár 1899: A Vaskapu szabályozás jelentősége és a vaskapui illeték közgazdasági szempontból. *Magyar Gazdák Szemléje* (4.) 334–359.
- Kövér György 1982: *Iparosodás agrárországban*. Budapest.
- Nagy Botond 2021: *Mercur a keleti végeken*. I. kötet. Kolozsvár.
- Palotás Emil 1984: *A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-monarchia diplomáciájában 1856–1883*. Budapest.
- Pearson, Maurice 1971: *Oil and the Romanian State*. Oxford.
- Pelles Márton 2021: *A fumei kikötő és a magyar kereskedelmi tengerészet fejlődése (1868–1914)*. (PhD-disszertáció) Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
- Pilz, Hans 1984: Die Süddeutsche Donau-Dampfschiffahrts-Aktiengesellschaft. Zur Geschichte einer fast vergessenen Donaureederei. In: *Donau-Schiffahrt*. Band 2. Regensburg. 33–48.
- Rupčić György 1896: Drótkötélvontatás az Aldunán. *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye* (30.) 11. 477–481.

Eöry Gabriella

„Borpaloták – arany milliók”

Kísérlet a magyar borkivitel élénkítésére az 1920-as évek végén

„Új alapon szervezik meg az egész borértékesítést” – írta a jobboldali, radikális *Új Nemzedék* 1925 augusztusában.¹ A cikk röviden bemutatta a Bethlen-kormány földművelési minisztere, Mayer János nevével fémjelzett programot, melynek célja a trianoni határok között megtermelt bor értékesítése és „a külföldön terjesztett ál-tokajiak és ál-bikavérek kiküszöbölése”² volt. A trianoni béke teljesen új helyzetet teremtett a borértékesítésben, állította a bor előállításának, kezelésének és forgalmának szabályozásáról és a borhamisítás tilalmáról szóló 1924. évi IX. törvénycikk általános indoklása. E szerint a monarchia belső piacán, hála az egységes vámterületnek minden csepp megtermelt magyar bor gazdára talált. Annak felbomlása után azonban a kivitelt nem csak a behozatali vámok, de az utódállamok gazdaságpolitikája is megnehezítette. Ráadásul a trianoni béke következtében a belső piac felvevőképessége is jelentősen csökkent, hiszen a lakosság nagyobb része veszett el, mint a bortermő vidéké. Míg a termőterületeknek csak egynegyede, addig a lakosságnak a kétharmada maradt az új határokon kívül, vagyis kevesebb borivó maradt a trianoni ország területén. Végeredményben, állította az indoklás a statisztikákra hivatkozva, a megtermelt bormennyiségnek csak a felét tudták a belső piacon értékesíteni. Így a Mayer János földművelésügyi miniszter neve alatt megvalósuló, a magyar bor külkereskedelmének élénkítését célzó kormányzati program a külföldi kivitel nehézségeinek elhárítását és az értékesítési lehetőségek kibővítését jelölte meg célként.³ Ennek érdekében a „budafoki kiválóan működő borpincén”,⁴ vagyis a Magyar Állami Pincegazdaságon kívül, a külföldi vezérképviseltek fejlesztését⁵ és úgynevezett borpaloták létrehozását tartották elengedhetetlenek. Előbbiek a magyar bor nagykereskedelmi értékesítését bonyolították az adott helyen, míg a kiskereskedelmi borértékesítés az utóbbiak feladata volt.

A tervezett új értékesítési szisztéma alapköve tehát a Magyar Királyi Állami Pincegazdaság lett. „A kereskedelmi és gyakorlati oktatási célt szolgáló Magyar Királyi Állami Pincegazdaság 1923-ban kezdte meg működését a budafoki

¹ Új alapon szervezik meg az egész borértékesítést. *Új Nemzedék* 1925. augusztus 8. 4.

² *Új Nemzedék* 1925. augusztus 8. 4.

³ *Új Nemzedék* 1925. augusztus 8. 4.

⁴ *Új Nemzedék* 1925. augusztus 8. 4.

⁵ Bécsben, Hamburgban, Koppenhágában, Zürichben, Varsóban, Prágában voltak ekkor már vezérképviseltek.

Magyar Királyi Pincemesteri Tanfolyam tanpincészetében.”⁶ A cégbírószági iratok tanúsága szerint a Pincegazdaságot a pestvidéki törvényszéknél 1926. október 6-án vették fel az egyéni cégek jegyzékébe úgy, hogy a tulajdonos továbbra is a magyar állam maradt.⁷ A *Statisztikai Évkönyv* tanúsága szerint ugyanakkor a Pincegazdaság csak két évvel később került be „az önálló kereskedelmi cégek lajstromába”⁸ tevékenysége intenzívebbé tétele érdekében. A következő évek kimutatásai alapján a Pincegazdaság és az általa létesített vezérképviseltek és borházak ügye továbbra is a minisztérium szőlészeti és borászati osztályának ügyköre alatt szerepelt. Funkcióját tekintve az állami szőlők borait kezelte, egyes termelőktől jó minőségű borokat vásárolt fel és borokkal látta el a vezérképviseltek és „a külföldi magyar propaganda borházakat”.⁹ Az állami Pincegazdaság tulajdonviszonyai valószínűleg a kortársak számára sem voltak világosak, hiszen 1929-ben egy per kapcsán maga a bíróság kért tájékoztatást arról, hogy a vállalat állami intézmény-e vagy sem.¹⁰

A kormányzati koncepció szerint tehát a Pincegazdaság lett a fő borexportőr, ami a külföldön létesített borértékesítő vezérképviselteken keresztül látta el ezt a feladatot. A képviseltek mellett több esetben borházak¹¹ is létesültek, ezeket a Pincegazdaság látta el borral, a minisztérium biztosította az épületet és be is rendezte azt, valamint a minisztérium ítélte oda az üzemeltetésre jogosító koncessziót is. Így teremtettek lehetőséget a megmaradt országrészen megtermelt borok kivitelének élénkítésére és a magyar bor népszerűsítésére.

A Mayer által megálmodott program dinamikus rajtot vett, hiszen 1925 végén már a Bécsben, Zürichben és Hamburgban felállítandó vezérképviseltek és borpalaták terveiről tudósítottak az újságok. A tervek szerint ezeket egy magasabb rangú minisztériumi tisztviselő és két-három borszakértő vezette volna, és ott „minden magyar bortermelő összes borterményeit díjmentesen”¹² értékesítették volna. Az 1926/27. évi költségvetésen kívüli beruházások között 320 ezer pengőt költöttek a programra, a borházak épületeinek megvásárlására, átalakításra, a pincészetek üzemi berendezéseire és a borházak berendezésére. Egész pontosan kezdetben három létesítményről volt szó: a bécsi borházra 120 ezer,

⁶ Ganczaughné 1999: 673.

⁷ A Pincegazdaság nevéből 1946 augusztusában kérték a királyi szó törlését, de továbbra is állami tulajdonban maradt. 1971 júniusában kérvényezték a vállalat törlését az egyéni cégek jegyzékéből. BFL VII.2.e Cg. 01592.

⁸ *A magyar kormány kir. kormány 1928. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*: 89.

⁹ *A magyar kormány kir. kormány 1926. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*: 83.

¹⁰ Állami intézmény-e a Budafoki Magyar Királyi Pincegazdaság? *Magyar Országos Tudósító* 1929. március 23. 255–256.

¹¹ A fenti listában szereplők közül Varsóban, Prágában és Mainzban csak a vezérképviseltek, pincészet jött létre és nem létesült mellé borház.

¹² Bécsben, Zürichben és Hamburgban állami borértékesítő irodákat állít fel a kormány. *Az Est* 1925. december 16. 16.

a koppenhágaira közel 94 ezer, a zürichre pedig valamivel több mint 100 ezer pengőt fordítottak.¹³

A folyamatban Mayer János miniszter mellett Balácsi Ferenc államtitkár, a minisztérium szőlészeti és borászati osztályának a vezetője játszott kulcsszerepet. A borházakat egységes tervek szerint képzelték megvalósítani, és a minisztérium erre a feladatra Dengler Lajos építőmestert¹⁴ és Wannemacher Fábián építész-mérnököt tartotta alkalmasnak.¹⁵ A két szakember Balácsival együtt választotta ki a megfelelőnek tűnő külföldi épületeket, a költségeket pedig az állam állta (ezek mértéke, ahogy fent is látható, változó volt). Üzemeltetésükre a minisztérium koncessziót kívánt adni cégeknek vagy magánszemélyeknek feltehetően személyes ismeretségek, ajánlások alapján.

A bécsi magyar borpalota, „a földművelési minisztériumnak egy megelőző bécsi borértékesítési kísérlete”¹⁶ volt az első ilyen intézmény, melynek üzemeltetési koncesszióját Pataki Aladár, a Hungária Szálló volt főpincére kapta meg.¹⁷ A második ilyen intézményt, a koppenhágai borházat 1926. december 3-án nyitották meg, bérlője Wimmer Lajos volt, a vendéglőt Koch Sándor vezette.¹⁸

1927 januárjában az országgyűlés felsőháza a bortermelés és kereskedelem előmozdítására, az állami közpincék fejlesztésére és a „külföldi propaganda-borházak hálózatának további 3 borházzal való kiterjesztésére 200 ezer pengőt különített el.”¹⁹ Az irat megfogalmazta, hogy a hiányzó borkészletek miatt akadozik a kereskedelem, ezért szükség van az állami közpincék rendszerének bővítésére és az ott tárolt borok értékesítésére, a „részben már létesített és még ezután létesítendő külföldi propaganda-borházak” felállítására.²⁰ Ugyanekkor, 1927 januárjában a minisztertanács ülésén a földművelésügyi miniszter a Zürichben létesítendő borházra 2 milliárd koronát (160 ezer pengőt) és egyben a borházakat (a létesítendő zürichit és a korábban létrejött bécsit, koppenhágait) ellátó budafoki Magyar Királyi Állami Pincegazdaság részére 8 milliárd koronát (640 ezer pen-

¹³ MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. Külföldi borházak céljaira szolgáló helyiségek megszerzése, berendezése, 1928. október 5. 28.

¹⁴ Dengler Lajos 1913. január 31-e óta rendelkezett iparendeléssel, de önálló céget csak 1928 márciusában (feltehetően pont e fent említett állami megrendelés okán) alapított, melyet feleségével, Klug Fridával vezetett. BFL VII.2.e Cg. 28895, 1928.

¹⁵ Wannemacher Fábián 1921-ben kapott iparendélyt és ő is 1928-ban alapított saját céget (szintén feltehetjük, hogy ebben szerepe volt az állami megrendelésnek), melyet 1932-ben már meg is szüntetett. BFL VII.2.e Cg. 28932, 1928.

¹⁶ Fontos tanácskozássok folynak a borválság megoldása ügyében. *Nemzeti Újság* 1926. április 18. 22.

¹⁷ Vásárhelyi 1927.

¹⁸ A koppenhágai borháznak helyet adó épületet, 1927 tavaszán, 150 ezer dán koronáért a kormány megvette, majd 1934 nyarán eladta, Wimmer Lajosnak, az addigi bérlőnek. MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. M. Kir. Állami Pincegazdaság által propaganda borház céljára megvásárolt koppenhágai ház eladása Wimmer Lajos koppenhágai lakosnak, 1934. augusztus 31. 18.

¹⁹ *Az 1927. évi január hó 25-re összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai.* 2. kötet, 35–66. sz. 337.

²⁰ *Az 1927. évi január hó 25-re összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai.* 2. kötet, 35–66. sz. 337.

gőt) kért. Az említett összeget a pénzügyminiszter a kislakásépítésre szánt 10 milliárd korona átcsoportosításával kívánta biztosítani (megígérve, hogy ezt majd a következő évben pótolják), a miniszterek tanácsa a javaslatot elfogadta.²¹

1927 áprilisában Zürichben Franck Gusztáv (majd Henrich Maier) vezetésével meg is nyílt a borpalota, Restaurant Hungária néven, a Beatengasse 11. szám alatt, egy állami tulajdonú házban.²² A Pincegazdaság így 1927-re háromra növelte a borpaloták számát, és Bécsben, Varsóban, Zürichben, Mainzban, Koppenhágában, valamint Prágában rendelkezett külföldi borértékesítő vezérképviseletekkel, amelyek nagykereskedelmi értékesítéssel foglalkoztak.

A júniusban elfogadott, 1928-as költségvetésben 2 millió pengőt különítettek el a bortermelés és -értékesítés élénkítésére, majd az augusztusi minisztertanácsi ülésen a földművelési államtitkár „a külföldi propaganda borház akció magántőke bevonásával”²³ való fejlesztéséről beszélt, aminek keretében Svájcban és Lengyelországban terveztek beruházásokat. Az alpesi ország esetében 400 ezer svájci franknyi banktőke mellé az állam 150 ezer frankkal szállt be a megalkotandó Hungária AG nevű cégbe. Lengyelországban pedig a Magyar Tőgazdaságok Rt.-vel állapodtak meg, aminek keretében a kormány 8 ezer dollárnyi részesedést vállalt a részvénytársaságban, melynek a magyar bor lengyelországi forgalmazása volt a feladata. Ezen felül a földművelési minisztérium Varsóban is készült borházat alakítani, 150 ezer pengős költségvetéssel.²⁴

Ezt követően a borházak ötletét továbbfejlesztve, felmerült, hogy azokat nem csak a magyar bor, de a magyar mezőgazdaság „propagandamúzeumai”²⁵-vá is tesszik. 1927 novemberében már ennek szellemében kötöttek megállapodást a londoni borház koncessziójának tulajdonosával. Hivatalos programmal azonban csak egy év múlva érett a gondolat, amikor 1928 májusában a tárca bejelentette, hogy a borházakat más termények propagandahelyeivé is fejleszti. A lapok a május elsejei képviselőházi ülésen felszólaló Mayer minisztert idézték, aki kijelentette, hogy „[a] külföldi borházakat értékesítési kirendeltségekké akarja átfeljeszteni az összes mezőgazdasági termények szempontjából.”²⁶

A borházak a következő években egyre szaporodtak. 1928-ban Hamburgban jött létre egy, aminek Gábor József pesti kávéház-tulajdonos lett a vezetője.²⁷

²¹ MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A zürichi magyar borház létesítésének költségeire 2 milliárd korona, a budafoki M. Kir. Állami Pincegazdaság részére 8 milliárd korona forgótőke engedélyezése, 1927. január 07. 38.

²² Új külföldi magyar borház nyílik. *Pesti Napló* 1927. április 15. 21; Magyar Ház Zürichben. *Az Újság* 1927. április 28. 16.

²³ MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A külföldi propaganda-borházak további fejlesztése, 1927. augusztus 4. 21.

²⁴ A varsói borház felállítását 1927 őszére tervezte a kormány magántőke bevonásával. MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A külföldi propaganda-borházak további fejlesztése, 1927. augusztus 4. 21.

²⁵ Európai propagandaturára indul a magyar bor. *Pest Napló* 1927. április 21. 4.

²⁶ A földművelésügyi miniszter programja. *Pesti Hírlap* 1928. május 3. 6.

²⁷ *A magyar kir. kormány 1928. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv* 90.

Októberben nyílt meg a londoni Hungaria Restaurant, amely mellett ugyanekkor vezérképviselet is létesült. 1929-ben Berlinben a Haus Vaterlandban alakult borház, vagyis magyar csárda. S még ebben az évben hozta létre a fent említett Hungaria AG Bázelen, Luzernben, Schaffhausenbe, Oltenben, Montreaux-ben és Soloturnban is magyar borházait.²⁸

A fentiekben vázolt, sok üzleti tranzakcióval tarkított folyamat jobb áttekinthetősége kedvéért a továbbiakban a londoni borpalota létrejöttének részletes történetét igyekszem felfejteni.

A LONDONI MAGYAR BORHÁZ

1927. november 16-án Schandl Károly földművelésügyi államtitkár angol üzletemberekkel tárgyalt a Londonban felállítandó borház koncessziójáról, majd együtt ellátogattak Budafokra a Magyar Királyi Állami Pincegazdaság pincéjébe. „Egy angol érdekltség is jelentkezett a földművelésügyi minisztériumban és azt az ajánlatot tette, hogy Londonban és esetleg más angol városokban létesítsen a kormány borházat”²⁹, írta a találkozó másnapján *Az Est*. A tárgyalás sikeres volt, hiszen a november 25-i minisztertanács már napirendjére is tűzte a megállapodás részleteit. E szerint a földművelésügyi miniszter egy Henry Horsfield Charnock nevű angol állampolgárral kötött szerződést a magyar bor angol piacon való forgalmazásáról. Charnock a megállapodásban 50 ezer font alaptőkéjű részvénytársaság alapítását ígérte (amiből, ahogy látni fogjuk, végül csak 25 ezer fontos alaptőke lett), mely nem csak a magyar bor, hanem egyéb mezőgazdasági termények nagykereskedelmét is ellátja majd Londonban, esetleg egész Nagy-Britannia területén. A szerződés szerint az üzletben résztvevő magyar cégeket a minisztérium jelöli ki, a bort pedig természetesen a budafoki Magyar Királyi Állami Pincegazdaság szállítja a londoni pincébe és töltőállomásra. „Ezen pincészetten kívül külön borházat is szándékozik előadó miniszter úr Londonban felállítani [...] ugyanolyan concessziós alapon, mint a zürichi és a koppenhágai.”³⁰ Az itt említett borház működtetésére vonatkozó koncessziót szintén Charnock kapta, de annak létrehozását és berendezését, melyre az első évi bérrel együtt 260 ezer pengő irányoztak elő, a földművelésügyi minisztérium vállalta. Mindezekon felül a kormány teljes körű bankgaranciát adott a felállítandó részvénytársaság kötelezettségeinek teljesítésére, és az első három évben propaganda célokra felhasználandó 5 ezer fontnyi támogatást is juttatott H. H. Charnocknak. Cserébe Charnock

²⁸ A luzerni és a bázeli borházak igen hamar tönkrementek, egyesek szerint azért, mert túl közel voltak a francia határhoz. Ki a felelős a svájci borházakon eltékozolt magyar adómilliókért? *Magyarország* 1932. november 20. 11.

²⁹ A kormány magyar borházakat létesít Angliában. *Az Est* 1927. november 17. 4.

³⁰ MNL OL W 12. 1927. november 25. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. H. H. Charnock londoni lakossal boraink és mezőgazdasági termékeinknek értékesítése iránt kötendő megállapodások, 1927. november 25. 39.

vállalta, hogy ez idő alatt 15 ezer (!) hektoliter bort fog eladni, ha pedig vállalását nem teljesíti, akkor a maradékot a harmadik év végén megveszi.³¹ A minisztérium rendkívül derűlátóan úgy számolt, hogy literenkénti 20 fillér felár mellett három, de legfeljebb öt év alatt megtérülhet a propagandára költött összeg.

A megállapodásnak volt némi visszhangja az itthoni lapokban, találgatták, hogy ki is az a Henry Horsfield Charnock. A *Pesti Napló* 1928 tavaszán például a City egyik előkelő bankárának nevezte az angol üzletembert.³² De nevét korábban a frankhamisítás gazdasági hatásairól nyilatkozva is olvashatták a *Budapesti Hírlap*ban, akit akkor az egyik legnagyobb textilipari cég elnökeként, volt vezérkari ezredesként mutattak be.³³ Egyik hír sem volt igaz, de a találgatások mögött egy valóban színes életutat magáénak tudó ember állt.

Harry Horsfield Charnock 1870-ben született a Lancashire-i Chorleyban, amely elsősorban textiliparáról volt híres. Charnock apja is a városban működő egyik gyárban dolgozott, aki fiainak szintén ezt a foglalkozást választotta. Az apa valamikor az 1880-as években Oroszországba ment (sok más Lancashire-ből származó társával együtt), hogy ott egy pamutgyár vezetője legyen. Fia, Harry 1893-ban követte őt, és a Moszkvától 50 kilométerre³⁴ fekvő Morozow Textilgyár helyettes menedzsere lett. Itt élt, dolgozott, házasodott meg, és ismertette meg orosz munkásaival a labdarúgást.³⁵ A forradalom után 1919-ben tért vissza Angliába, és feltehetőleg oroszországi kapcsolatai és litván felesége révén elsősorban Kelet-Európára koncentrálnó kereskedelmi tevékenységbe kezdett. Többek között magyarországi kapcsolatokra is szert tett és 1926-ban már a Perényi Zsigmond vezette Közalkalmazottak Országos Gazdasági Szövetkezetének³⁶ londoni képviselője volt. Az év folyamán többször szerepelt a neve a magyar lapokban a frankhamisítási botrány és a szövetség ügyei kapcsán. Nem sokkal később pedig elnyerte a fent említett két koncessziót, ennek köszönhetően a londoni Hungaria

³¹ Ez azt jelentette volna, hogy egy év alatt 5 ezer hektoliter, havonta pedig több mint 400 hektoliter borra kellett volna vevőt találniuk. A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy a borpalotában még a havi 33,5 hektoliter bor eladása sem volt biztosított.

³² 100 000 font tőkével magyar borpalotát épít Londonban egy angol csoport. *Pesti Napló* 1928. március 17. 4.

³³ Angol vélemény a frankhamisítás gazdasági hatásairól. H. H. Charnock ezredes az angol-magyar gazdasági viszonyról. *Budapesti Hírlap* 1926. február 4. 2.

³⁴ Orekhovo-Zuevo Oroszország legnagyobb textilgyári központja volt, 1890-ben 17 gyár működött ott, ahol 30 ezer munkást foglalkoztattak. <https://www.britannica.com/place/Orekhovo-Zuevo> – utolsó letöltés: 2021. szeptember 10.

³⁵ A Charnock fivérek focitörténetben elfoglalt helyére vonatkozóan: Baker 2015: 53–68.

³⁶ A szervezetet 1923-ban Perényi Zsigmond a Nemzeti Szövetség elnöke és Térfi Béla nyugalmazott miniszter hozta létre a Nyugalmazott Közalkalmazottak Közgazdasági Szövetkezetének átalakításával. Az állam 30 ezer aranykoronával szállt be a szövetkezetbe, a tagok pedig három aranykoronás üzletrészeket vehettek. A köztisztviselők ellen-szövetkezete ötszáz milliót kapott az államtól. *Magyarország* 1924. december 14. 8. és A közalkalmazottak országos Gazdasági Szövetsége Schiffer Miksával társul. *Szózat* 1925. október 11. 15.

Restaurant egyik igazgatója, majd a British-Hungarian Trading Corporation Limited alapító elnöke és fő részvényese lett.³⁷

Az 1927. novemberi megállapodással tehát megkezdődött a londoni magyar borház felállítása. A magyar lapok többé-kevésbé rendszeresen tudósítottak a szervezés lépéseiről. A *Pesti Napló* 1927 decemberében megjelent cikke³⁸ szerint egy angol–magyar kereskedelmi vállalatot fognak alapítani az angol–magyar kereskedelmi kamara segítségével a magyar borok és egyéb élelmiszerek forgalmazására. A tudósítás szerint az említett cégben csak angol tőke lesz és ez a vállalkozás kapja majd meg kezelésre a londoni borpalotát.³⁹ Az *Új Nemzedék* ugyanekkor Shandl Károly államtitkárt megszólaltatva a külkereskedelmi mérleg javításának tervei között a londoni tervekről is írt. E szerint a kormány a Piccadilly egyik saroképületében egy propaganda házat akart létrehozni, amelyben a borházon kívül exportirodát és egy állandó mezőgazdasági kiállítást is terveztek.⁴⁰ 1928 januárjában a *Borászati Lapok* Balázi Ferenc miniszteri tanácsos, a szőlészeti és borászati osztály vezetőjének tervezett útjáról számolt be, melynek során a tanácsos Londonban is meglátogatni készült a (még nem létező) borházat.⁴¹ A lap szerint Balázi március 3-án érkezett haza, és útja sikeres volt, amennyiben „úgy Londonban mint Hamburgban a legforgalmasabb helyeken állította fel az új borházakat.”⁴² Ami valójában azt jelenthette, hogy Balázi látogatása során körvonalazódtak a részvénytársaság és a minisztérium közötti üzlet részletei. Feltehetően ekkor intézték a kiválasztott épület bérletét is. Választásuk a London frekventált helyén álló Regent Street 14–16. szám alatti Doorland House-ra esett. Ennek tulajdonosa, egy bizonyos George William Kettle nem a minisztériumnak, hanem a Pincegazdaságnak adta bérbe az egész épületet 21 évre, évi 5000 fontért.⁴³

A borház munkálatai még júliusban is javában folytak. A tárcá 1928. július 27-én terjesztette a minisztertanács elé a Londonban létesítendő borház berendezéseinek költségeire felveendő hitelkérelmét.⁴⁴ Az előterjesztés szerint mivel a borpince egy másik épületben működött, valamint a 460 fős étterem berendezése és az angol munkabérek kifizetése többletköltséget jelentett, további 140 ezer pengőre volna szükség a korábban odaítélt és ekkor már vélhetően el is költött 260 ezer pengőn túl.

³⁷ NATARCH BT 31/32970/232406. The British Hungarian Trading Corporation Limited. Memorandum of Association.

³⁸ Vásárhelyi 1927: 5. A cikk címének első fele, *Borpaloták – arany milliók* került be jelen a tanulmány címébe.

³⁹ Vásárhelyi 1927: 5.

⁴⁰ A földművelésügyi minisztériumi Londonban a Piccadillyn magyar propagandaházat létesít. *Új Nemzedék* 1927. december 25. 24.

⁴¹ A borkrizis megoldása. *Borászati Lapok* 1928. január 28. 49.

⁴² *Borászati Lapok* 1928. március 3. 101.

⁴³ NATARCH J 13/13298 High Court of Justice, Companies Court. File of Proceedings in a Matter of the Hungarian Restaurant Limited.

⁴⁴ MNL OL W 12. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Hitel a földművelési tárcánál a Londonban létesítendő borház berendezéseinek költségeire, 1928. július 27. 91.

Mindeközben a másik oldalon is folyt a készülődés. Charnock számba vette, ki is vezethetné a borházat. A választásában talán szerepet játszott a jelölt oroszországi tapasztalata is, amikor felkérte Joseph Vecchit a londoni Hungaria Restaurant vezetésére. Az olasz származású Vecchi ugyanis 1913 és 1917 között négy évet töltött Oroszországban, és többek között Nizzában, Párizsban, Londonban és Berlinben is dolgozott nagy nevű éttermekben. A háború után 1920-ban Londonban kezdett új életet, felkérése idején a Green Park Hotel éttermét vezette.

Vecchi visszaemlékezése szerint később ő már nem Charnockkal, hanem egy Hans Augustus Fischer⁴⁵ nevű úriemberrel tárgyalta a készülő étteremről.⁴⁶ Nem véletlenül, hiszen Fischer az 1928. április 25-én, végül csak 25 ezer font alaptőkével megalakult Hungarian Restaurant Limited nevű cég egyik igazgatója lett Joseph Benini⁴⁷ mellett. A Hungaria Restaurant Ltd. – alapítólevele⁴⁸ szerint – a Charnock és a British and Continental Development Corporation Limited⁴⁹ között 1928. március 15-én létrejött szerződés szerint kívánt működni, azzal a céllal, hogy a magyar kormány által létrehozott londoni borházat üzemeltesse. Az igazgatótanács május 12-én kiegészült Joseph Vecchivel, majd szeptemberben tovább bővült, amikor a magyar Fazekas Salamon, a Hungarian Wholesale Cooperative Society igazgatója, és Joseph Baneth (magyar állampolgárként londoni címmel) kereskedő mellett maga Harry Horsfield Charnock (önmagát kereskedőként definiálva) is csatlakozott ahhoz.⁵⁰

1928 végén a társaság 25 ezer font névértékű részvényét 53 részvényes (1 fontos részvényekben) jegyezte, a legnagyobb részvényes a fent említett igazgatótanács tag, Fazekas Salamon volt 4375 részvénnyel, mögötte Frederick Howard Hamilton újságíró és üzletember 3000, illetve Charnock 2925 részvénnyel állt. A másik magyar állampolgárként szereplő igazgató, Joseph Baneth 1563 részvényt tulajdonolt, a testvére ugyanennyit. 1931 végén már hatvan ember kezén oszlottak meg a részvények, de a legnagyobb csomagot akkor is Fazekas birto-
kolta, bár már csak 3145 részvénye volt, ahogy Hamilton és Charnock is megtartotta a helyét, a Baneth fivérek pedig együttesen 3025 részvénnyel képviseltették magukat. Láthatóan jól ment az étterem, mert a borház vezetésével megbízott két vendéglős, Joseph Benini és Joseph Vecchi is növelte részvénytulajdonlását, amennyiben előbbi 142, utóbbi 927 részvénnyel lett gazdagabb három év alatt.

⁴⁵ Hans Augustus Fischer a londoni magyar borházban viselt igazgatói pozíciója előtt a Caerphilly Virginia Park Greyhound Racecourse Ltd. igazgatója volt. A korabeli telefonkönyvek tanúsága szerint foglalkozását tekintve, kutyatenyésztő s ebben a minőségében a borház Regent street 14. szám alatt álló épületében található irodájába volt bejegyezve. NATARCH BT 31/29995/225144 Virginia Park (Caerphilly) Greyhound Racecourse Ltd.

⁴⁶ Vecchi 1948: 181.

⁴⁷ Joseph Bennini barátja és munkatársa volt a magyar borház vezetésére felkért Joseph Vecchinek. Vecchi 1948: 181.

⁴⁸ NATARCH BT 31/32935/230118. Hungarian Restaurant Limited Certificate of Incorporation.

⁴⁹ A cég nem szerepel sem az angol, sem a magyar cégnyilvántartásban.

⁵⁰ NATARCH BT 31/32935/230118. Hungarian Restaurant Limited. Particulars respecting Directors of the Hungarian Restaurant Limited.

Ezúttal a Midland Bank (úgy tűnik a cég számlavezető bankja volt) is beszállt az üzletbe, 627 részvénnel.⁵¹

Charnock a minisztériumi megállapodás szerint két koncessziót kapott, az egyik a borra, a másik minden egyéb mezőgazdasági terményre vonatkozott. 1928. július 31-én ennek a két koncessziónak az átruházására alakítottak egy másik céget, British Hungarian Trading Corporation Limited néven, 100 ezer font alaptőkével. A társaság elsődleges célja papíron ennek a két koncessziónak a megszerzése volt a magyar kormánytól:

„acquire, develop and work to concessions granted by the Royal Hungarian Government for introducing and marketing in the whole of the British Empire, wines of the Royal Hungarian Wine Cellars, and all kinds of Hungarian agricultural produce [...]”⁵²

Mivel a koncessziók valójában ekkor már Charnock birtokában voltak, a társaság az óhajtott cél elérése érdekében vele kívánt megállapodást kötni: „with that object to enter into an agreement with Mr. H. H. Charnock.”⁵³ Azzal a Charnockkal, aki magát az alapító okiratot is ellenjegyezte és az igazgatóság első számú tagja volt. A megállapodás Charnock és a részvénytársaság között azonban csak 1929. május 27-én jött létre, amiben nevezett eladta a kormánytól kapott a koncessziókat, valamint átadta az étterem emeletén található irodák bérletét is az újonnan alakult cégnek. Charnock ezért 33 ezer fontot és részvényeket kapott cserébe, így ő lett a cég legnagyobb részvényese, közel 40 ezer font értékű részvény tulajdonosa.⁵⁴

A British Hungarian Trading Corporation Limited részvényesei között helyet foglalt még Sztáray Sándor és Csáky Elemér gróf, a borházból már ismert Fazekas Salamon és Alexander Baneth, aki magyar állampolgárként szerepel ebben a jegyzékben, ugyanúgy ahogy testvére, Joseph a borház igazgatóságában. 1929 januárjában, feltehetőleg Charnock jó orosz kapcsolatainak köszönhetően, két orosz és egy román állampolgárságú tag is csatlakozott a vezetőséghez.⁵⁵ Mindhárman a Nassatisin Limited igazgatói voltak: Michael Nassatisin, John Machover és Emanuel Kalmanovszky. A *Magyarország* 1929. decemberi cikkében tudni vélte, hogy a British Hungarian Trading Corporation Limited az 5000

⁵¹ NATARCH BT 31/32935/230118. Hungarian Restaurant Limited. Form of Annual Return of a Company Having a Share Capital.

⁵² NATARCH BT 31/32970/232406. British Hungarian Trading Corporation Limited. An Agreement.

⁵³ NATARCH BT 31/32970/232406. British Hungarian Trading Corporation Limited. An Agreement.

⁵⁴ NATARCH BT 31/32970/232406. British Hungarian Trading Corporation Limited. An Agreement.

⁵⁵ NATARCH BT 31/32970/232406. British Hungarian Trading Corporation Limited. Particulars respecting Directors of the British Hungarian Trading Corporation Limited.

fontos állami szubvenció hetvenötszörösét volt köteles forgalmazni.⁵⁶ Tevékenységükről a fennmaradt cégbírószági iratok nem tudósítanak, viszont fontos megjegyezni, hogy 1930. június 4-én létrehozták a fenti cég ikervállalatát Magyarországon Brit–magyar Kereskedelmi Rt. néven. Ez utóbbi mezőgazdasági termékek Nagy Britanniába való kivitelére alakult, mindezek mellett „a The British Hungarian Trading Corporation Limiteddel való összeköttetés folytatása” is a céljai között szerepelt, ami azonban a következő évben már kimaradt a Compassból.⁵⁷ A Brit–magyar Kereskedelmi Részvénytársaság igazgatóságának összetétele mutatott némi egybeesést a brit testvércégével: Sztáray és Csáky grófok, valamint Charnock mindkét társaságban jelen voltak. A londoni részvénytársaság azonban bő egy évvel később, 1931 novemberében felmondta a kormánnyal kötött szubvenciók megállapodást és 1932. január 12-én ön maga ellen felszámolási eljárást kezdeményezett.⁵⁸

Térjünk azonban vissza a londoni borház létrejöttéhez, amelynek vezetését végül Joseph Vecchi barátjával, Joseph Benninivel karöltve vállalta el. A borházat, ahogyan azt fent említettem, a Regent Street 14–16. szám alatti Doorland House földszintjén alakították ki a minisztérium költségén. Az alkalmazott építész és belsőépítész a korábbi borházaknál már jól bevált Dengler–Wagenmacher páros volt, a kivitelező pedig a londoni Waring and Gillow nevű cég. A tudósítás szerint a berakott burkolatú falakon magyar címerek, Nagy-Magyarország megyéinek címerai és magyar ornamentika díszelgett, a szobák magyar stílusú berendezést kaptak.⁵⁹

A Pincegazdaság, vagyis a minisztérium tehát egy teljesen felszerelt borházat adott bérbe a koncessziót birtokló részvénytársaságnak, melynek csak bizonyos helyiségeket kellett felszerelnie, úgy mint az alkalmazottak öltözőit és a kamrát, illetve bizonyos eszközöket kellett beszereznie, többek között konyhai gépeket, szőnyeget, konyharuhákat, valamint asztalterítőket. A Pincegazdaság azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a különleges díszítésű poharakat és az evőeszközöket ő maga bocsássa a borház rendelkezésére. Vecchi emlékei szerint a fentiekben felsorolt beszerzésekre körülbelül 10 ezer fontot kellett költeniük.⁶⁰

1928. szeptember 29-én azt írta a *Borászati Lapok*, hogy Balácsi Ferenc államtitkár október 3-án utazik Londonba a Hungaria Restaurant megnyitójára,⁶¹ amire október 8-án került sor. A megnyitón 400 vendég előtt Rubidó-Zichy Iván nagykövet mondott beszédet. A résztvevőknek kecségét, kaviárt, fogast, modori borjút, foglyot és tordai körtét kínáltak. A borlapon az ürmös mellett debrői

⁵⁶ Állami szubvenció egy angol–magyar társaságnak. *Magyarország* 1929. december 8. 5.

⁵⁷ *Nagy Magyar Compass* 1929–1930: 365.

⁵⁸ NATARCH BT 31/32970/232406. British Hungarian Trading Corporation Limited. Members Voluntary Winding Up.

⁵⁹ *Borászati Lapok* 1928. október 13. 429.

⁶⁰ Vecchi 1948: 182.

⁶¹ *Borászati Lapok* 1928. szeptember 29. 405.

rizling, villányi muskotály és tokaji aszú szerepelt, a kétféle francia pezsgőn kívül pedig magyar száraz pezsgőt is felszolgáltak.

A brit sajtó az étterem megnyitásával kapcsolatban annak kormányzati támogatottságát emelte ki. A hír a vidéki brit lapokba is bekerült, kiemelve a fenti jellemzőt: „I think the Hungaria as the new Magyar restaurant will be called, is the first one in which a foreign government has been directly interested.”⁶² A készülődésről egy rövid cikkben számolt be a *Times* és itt is a fenti mozzanat volt a leghangsúlyosabb: „The Hungarian Government being interested in the restaurant [...]”.⁶³ Majd a megnyitóról így tudósítottak: „The Hungarian Minister received the guest at the opening of the Hungaria Restaurant last night.”⁶⁴ A megnyitó másnapján a BBC rádió magyar műsort sugárzott az étteremből: „Hungarian National Programme, from the new Hungarian Restaurant.”⁶⁵

A megnyitó kiváltotta jelentős sajtóvisszhang után viszont később csak néhány társasági lapban lehetett elvéte olvasni a borpalotáról, de annak magyar borait egyetlen egy sem emelte ki, az étterem leginkább a cigányzenekaráról volt híres. Minden bizonnyal jól ment az üzlet, ahogyan az egyik londoni hetilap 1929 februárjában írta: „I understand it is advisable to book tables at the Hungaria in advance, as often diners out are unable to obtain tables without previous reservations.”⁶⁶ Később egy vidéki angol lap társasági rovata azt is fontosnak tartotta megosztani az olvasóival, hogy a londoni magyar borpalota nem egy szokványos étterem, hanem a magyar országpropaganda része: „I should explain that the Hungaria is no ordinary commercial position. It is part of the 500 000 publicity scheme of the Hungarian Government. That sum is allotted yearly to boost Hungary in this country.”⁶⁷ Kérdéses azonban, hogy az itt kínált magyar borokon és a berendezés egyes elemein kívül volt-e bármilyen magyar sajtóssága a londoni Hungaria Restaurant nevű étteremnek egy olyan olasz származású vendég-lőssel az élén, aki orosz barátságáról volt híres.⁶⁸

A magyar sajtó sem foglalkozott sokat a londoni borpalotával, ami az egyik tudósító szerint olyan, mint minden más előkelő étterem, csak van benne egy kis magyaros díszítés, „amit az angol azonban kevésbé vesz észre.”⁶⁹ A sajtóvisszhang hiánya valószínűleg annak volt köszönhető, hogy működése során nagy botrányok nem jellemezték ezt a borházat, ellentétben például a berlini vagy a svájci borházakkal, amelyeknek jelentősebb nyomát találni a korabeli sajtóban (ahogy erről a későbbiekben még lesz szó).

⁶² *Sheffield Daily Telegraph* 1928. szeptember 19.

⁶³ *The Times* 1928. szeptember 18. 17.

⁶⁴ *The Times* 1928. október 9. 19.

⁶⁵ Többek között lásd: *Western Daily Press* 1928. október 11.

⁶⁶ *The Bystander* 1929. február 27. viii.

⁶⁷ Novel Memorial to Rugger's Grand Old Man. *Derby Daily Telegraph* 1929. október 5. 8.

⁶⁸ Vecchi 1913 és 1920 között élt Oroszországban mint vendégglős, ahol saját bevallása szerint rengeteg barátot szerzett és a kultúra igen nagy befolyást tett rá. Ez abból is kitűnt, hogy 1933-ban például nagy sikerű orosz új évet szervezett az étteremben. Vecchi 1948: 193.

⁶⁹ Bálint 1929: 9.

A Hungaria Restaurant Londonban a jelek szerint prosperált ugyan, de mivel a hétfvégeken visszaesés volt érezhető, a cég megalapítása után egy évvel, az étterem megnyitása után pedig alig három hónappal egy újabb beruházásba kezdtek. 1929. január 18-án, a fent említett Fischer, az étterem igazgatóságának tagja szerződést kötött a Magyar Királyi Állami Pincegazdasággal. E szerint a Pincegazdaság bérbe vette Fischertől (aki szintén bérelte az ingatlant) a Murray Club épületét és a hozzá tartozó területet évi 2 ezer fontért 21 évre, és ezt aztán a Fischer vezetésével frissen létrejött cég visszabérelte évi 12 shillingért, 5 évre. A megállapodás szerint a Pincegazdaság ezen kívül 5 ezer fontot bocsájtott Fischer rendelkezésére a felújításra és berendezésre.

A Hungaria Restaurant River Club néven megnyitott étteremnek⁷⁰ a korban nagyon népszerű, Londonhoz közeli, a Temze partján fekvő Maidenhead adott otthont. Az e cél érdekében megalakult cég Hungaria Restaurant River Club Limited néven, 1929. április 13-án, 15 ezer fontos alaptőkével jött létre. Az étterem vezetője, Joseph Vecchi úgy emlékezett vissza, hogy sok vendég is beszállt a vállalkozásba, sőt a magyar kormány angol pénzügyi szakértője, Sir William Goode is támogatta azt.⁷¹ A megalakult cég elfogadta és magára érvényesnek tekintette a Pincegazdaság és Fischer között létrejött szerződést. Utóbbi pedig a minden neki rendelt jog átadása fejében megkapta a részvények felét (7500 darabot), plusz 3 ezer fontot, és 21 évre a cég ügyvezetője lett. Mellette, ahogy a londoni anyacégben, úgy itt is Benini és Vecchi voltak még az igazgatótanács tagjai, de az aktuális ügyeket az igazgatótanács elnöke, Fischer vitte.⁷²

A megnyitóra 1929. május 17-én hatszáz vendég részvételével került sor. Az épületben „amerikai bár”, étterem és társalgó várta a közönséget, teraszán üvegpaddós táncparkett, kertjében medence volt. Az ünnepi megnyitón természetesen megint Rubidó-Zichy Iván mondta a beszédet és a vendégek teljesen ingyen szórakozhattak Géczy Balázs cigánybandája muzsikájára. A hétfogásos menüt és a borokat (a magyar kormány által felajánlott 250 üveg boron és pezsgőn kívül) a British Hungarian Trading Corporation állta.⁷³ Az étterem többször szerepelt az újságok társasági rovataiban, a megnyitó után alig egy hónappal például ételkínálatát dicsérték: „In the new Hungaria Restaurant at Maidenhead you will find unusual but delicious foods [...]”.⁷⁴ Természetesen a londoni borházban megismert és szeretett cigány banda itt is nagy elismerést váltott ki, a hely népszerű volt, a trónörökös és a művész körök tagjai egyaránt szerették.

⁷⁰ „The River Club, run on the same lines with much the same staff and clientele.” Vecchi 1948: 187.

⁷¹ Vecchi 1948: 187.

⁷² 1929 júniusában feltűnt az igazgatótanácsban a Hungarian Restaurant legnagyobb részvényese, Fazekas Salamon is, de 1930 szeptemberére visszavonult a tisztségből. NATARCH BT 31/33075/238680. Form of Annual Return of a Company Having a Share Capital.

⁷³ A Hungaria River Club nagy vendéglátása Londonban. *Nemzeti Újság* 1929. május 22. 9.

⁷⁴ London Restaurants. Notes on Where to Deal with the Inner Man and Woman. *The Graphic* 1929. június 1. 16.

Ezt támasztja alá, hogy mind az írott, mind a mozgóképes emlékezet megőrizte⁷⁵ (nagy szenzációnak számított üveg táncparkettje), sőt manapság egy emléktábla hirdeti, hogy egykor azon a helyen egy Hungaria Restaurant River Club nevű szórakozóhely működött.

Mindazonáltal a cég ellen 1930. november 24-én saját részvényesei kezdeményeztek felszámolási eljárást.⁷⁶ A felszámolás feltehetően csak az adósságok rendezését célozta, mert a mulató Hungaria River Club néven tovább működött.⁷⁷ A tényre az új cégben is igazgatóként szereplő Hans Augustus Fischer hívta fel a figyelmet többek között 1931 decemberében, a *Times* hasábjain. E szerint utóbbi felvásárolta az előbbi és a klub működése zavartalan az új név, de a régi igazgató vezetése alatt: „The last mentioned company is not in voluntary liquidation and that business is carried on by Us as usual. H. A. Fischer Managing Director.”⁷⁸

Mindeközben a londoni borház mint üzlet továbbra is zavartalanul működött, Vecchi emlékiratát olvasva az a benyomásunk, hogy a meglehetősen magas társadalmi rangú vendégkörrel sikeresen teltek a mindennapok. Az étteremvezető emlékeiben a magyar borok eladásával kapcsolatos problémák nem ragadtak meg, vagy egyszerűen emiatt nem neki, hanem az igazgatói székben ülő Fischernek kellett, hogy fájjon a feje. Amit az emlékirat nem őrzött meg, azt a felszámolás során keletkezett bírósági iratok rögzítették.⁷⁹ Charnock a koncesszióval eredetileg havi 50 hektoliter bor értékesítését vállalta (amit később 33 és fél hektoliterre szállítottak le), amely kötelezettség a koncesszió eladásával a továbbiakban a Hungaria Restaurant Limitedet terhelte. A cég azonban ezt sosem tudta teljesíteni, így a Pincegazdaság felé meglevő kintlevőségei egyre nőttek. 1931 végén több mint 10 ezer font tartozásuk halmozódott fel az elmaradt bérleti díjak és a borok ellenértékéért. Ekkor a magyar fél felszámolást akart kezdeményezni ellenük, de végül arra a megegyezésre jutottak, hogy a cég önmaga ellen kezdeményezi inkább a felszámolást.

Az 1932. január 14-én kezdődött eljárás⁸⁰ idején a cég nevében eljáró megbízott felügyelete alatt tovább működött a borház. A menedzsment éléről távozott Fischer⁸¹ igazgató, de a két étteremvezető, Bennini és Vecchi tovább vitték

⁷⁵ [https://www.britishpathe.com/video/outer-london-clubs-and-cabarets-the-hungaria-river – utolsó letöltés: 2022. szeptember 23., illetve: *Bystander* 1929. július 3. 25.](https://www.britishpathe.com/video/outer-london-clubs-and-cabarets-the-hungaria-river-utolsó-letöltés:2022.szeptember23.,illette:Bystander1929.július3.25)

⁷⁶ NATARCH BT 31/33075/238680. Hungarian Restaurant River Club Ltd. Members Voluntary Winding Up.

⁷⁷ A hitelezők között az anyavállalatot, a londoni magyar éttermet és az állami borpincéket is megtaláljuk.

⁷⁸ *The Times*, 1931. december 17. 1.

⁷⁹ NATARCH J 13/12800 High Court of Justice, Companies Court. File of Proceedings in a Matter of the Hungarian Restaurant River Club Ltd.

⁸⁰ Szinte napra pontosan egyidőben a British Hungarian Trading Company Limited felszámolásával. NATARCH J 13/12800 High Court of Justice, Companies Court. File of Proceedings in a Matter of the Hungarian Restaurant River Club Ltd.

⁸¹ Fischer ekkor már amúgy is a Hungaria River Club vezetésével volt elfoglalva. NATARCH BT 31/32935/230118. Hungarian Restaurant Limited. Particulars respecting Directors of the Hungarian Restaurant Limited.

az üzletet.⁸² Április 29-én George William Kettle a borház épületének (Regent Street 14–16.) tulajdonosa megállapodott a felszámolás alatt levő cég megvételéről: „sale of the goodwill of the business and other assets”.⁸³ Majd május 23-án a Pincegazdaság képviselőivel is megállapodtak, aminek értelmében a magyar borpalota már új üzemeltetővel, de a régi menedzsmenst égisze alatt folytatta működését.⁸⁴ Ott továbbra is csak magyar borokat adhattak el, Kettle pedig a következő év áprilisától öt évig tíz részletben közel 40 ezer dollár kifizetését vállalta a Pincegazdaságnak, amely pedig elkötelezte magát, hogy a „Picadilly Circus Eros szobrától” számított 500 yardon belül nem ad el bort más étteremnek.⁸⁵ Így tehát a londoni borház is eladásra került további történetéről annyi ismert, amit Joseph Vecchi 1948-ban írt emlékirata még tartalmaz. E szerint 1943-ban ismét tulajdonost váltott az étterem, melyet ezúttal egy, a törzsvendégekből alakult csoport vett meg Kettle-től.

Mindezzel egyidőben Magyarországon egyre egyértelműbbé váltak a program működése során felmerülő hibák. A források 1928 végén még arról tanúskodtak, hogy jól alakult a borkivitel, sőt a „borházak által felhajtott forgalom”⁸⁶ miatt szükségessé vált fejlesztésekre a Pincegazdaságnak négy millió hitelt kellett felvennie a Magyar–Olasz Banktól.⁸⁷ Azonban a következő zárszámadásból már jól látszik, hogy csak átmeneti növekedésről beszélhetünk, a kormányzati remények nem teljesültek. A borházak és a vezérképviseltek nem tudtak annyi bort eladni, mint amennyit előzetesen vállaltak. A beszerzett bormennyiségből jócskán maradt a raktárakban (közel 28 ezer hektoliter), és a borházakkal kapcsolatban is veszteségek merültek fel.

1929 végére a Pincegazdaság hét borházat és vezérképviselertet látott el: Bécsben, Koppenhágában, Hamburgban, Berlinben, Varsóban, Münchenben és Londonban, s az év végén újabb tőkeinjekciót kért. A minisztertanács ülésén azonban a külügyminiszter egyet nem értésének adott hangot, szerinte ugyanis

⁸² Vecchi „hallgatása” az ügyről annál is inkább érdekes, mert ez idő alatt csökkentették mind az ő, mind Benini fizetését. NATARCH BT 31/32935/230118. Hungarian Restaurant Limited. Particulars respecting Directors of the Hungarian Restaurant Limited.

⁸³ NATARCH J 107/88/332, Registrars’ Notes, 1933. május 13. Hungarian Restaurant Ltd. Companies Court.

⁸⁴ A megállapodás tényéről a későbbi vita kapcsán tudunk. MNL OL K27. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A M. Kir. Állami Pincegazdaság valamint G. W. Kettle londoni lakos és a Hungarian Restaurant Ltd. londoni cég közötti szerződés alapján keletkezett vitatott követelés törlése, 1938. április 01. 5.

⁸⁵ A kért összeget Kettle a vonatkozó adók és egy letéti összeg levonása után teljesítette, így a Pincegazdaság több mint 10 ezer dollárral kevesebb pénzhez jutott. Kezdetben perelni akarták ezért az angol felet, de 1938 áprilisában, belátva a levonások jogosságát, törölték ezt a tartozást. MNL OL K27. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A M. Kir. Állami Pincegazdaság valamint G. W. Kettle londoni lakos és a Hungarian Restaurant Ltd. londoni cég közötti szerződés alapján keletkezett vitatott követelés törlése, 1938. április 01. 5.

⁸⁶ MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A Magyar–Olasz Bank hitelnyújtása a M. Kir. Állami Pincegazdaság részére, 1928. december 07. 40.

⁸⁷ MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A Magyar–Olasz Bank hitelnyújtása a M. Kir. Állami Pincegazdaság részére, 1928. december 07. 40.

„a külföldi borházak borexportunkra nem gyakorolják azt a befolyást, amely az azok fenntartásra fordított kiadást egyensúlyozná.”⁸⁸ Ellenzéki oldalon elvesztetett milliókról beszéltek, amelyek nemhogy segítették a magyar bor jó hírét, de inkább ártottak neki. Igen nagy összegű bukásokról is beszéltek az épületberletekkel kapcsolatban és felpanaszolták, hogy ezek az intézmények leginkább csak nevükben magyarok, esetleg még berendezésükben, de semmi egyéb nem utal nemzeti mivoltukra. Felmerült még néhol a rejtélyes protekciók folytán kiadott koncessziók kérdése, a minden borház megtervezésénél alkalmazott tervezőpáros túlszámolásai, vagy a hozzá nem értők kinevezése a vezérképviseletek élére.⁸⁹

Persze ezt megelőzően is voltak a programnak kritikussai. Még a londoni borház megnyitása előtt a *Pesti Napló* cikkírója abban látta a koncepció hibáját, hogy ezek a borházak igazából előkelő vendéglők, amelyek „csak a magas minőséget, nem a tömeges fogyasztást célozzák.”⁹⁰ A „tömegborok” elhanyagolása, az a vád, hogy a kormány ezekkel a koncessziókkal és borházakkal nem általában a magyar bornak keresett piacot, hanem csak azoknak, melyeket a Pincegazdaság felvásárolt, többször szerepelt a borházak hibájaként, a program pénzügyi bukásának okaként. Mayer János miniszter 1930 júniusában a felsőházban még cáfolta Hadik János gróf állításait a borházak sikertelenségéről: „Az áldozat, amelyet hoztam a bor propagandájáért, kifizette magát. Ez cáfolhatatlan eredmény, amellyel nem lehet vitatkozni.”⁹¹ – mondta Mayer. A következő év őszén azonban (ekkor már tárca nélküli kiszagda miniszterként) elismerte, hogy „a borházaknál történtek hibák, egyesek részéről... néhol nagyszerűen beváltak, néhol nem. Ez utóbbiak leépítését már magam megkezdtem. [...] És most jön majd a többinek a megszüntetése. Alig marad kettő-három.”⁹² S valóban, a 33-as bizottság által kiküldött 6-os bizottság⁹³ szerint a szanalás óta a földművelési tárca 9 millió pengőt költött a borházakra és a Pincegazdaságra, amiből a Budafoki Állami Pincegazdaság 1,23 milliót vett igénybe, a fennmaradó összeg a borházakra és szőlőtermelőknek adott költségekre fordítódott.⁹⁴ Állásfoglalásuk szerint a borházakat „amint a bérleti szerződések lejárnak, vagy azok nagyobb veszteség nélkül felmondhatók, fokozatosan szüntessék meg.”⁹⁵ Így történt, hogy 1932-ben

⁸⁸ MNL OL W 12. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. A svájci magyar propaganda borházak létesítésére és fenntartására alakult Hungaria A. G. zürichi cég kölcsöne; a társaság borkóstoló napjainak állami támogatása; a Budafoki Állami Pincegazdaság forgótókéjének biztosítása. 1929. február 08. 17.

⁸⁹ *Az országgyűlés felsőházának naplója* 1930. június 24. 269–270.

⁹⁰ Bernátsky 1928: 27.

⁹¹ *Az országgyűlés felsőházának naplója* 1930. június 27. 335–336.

⁹² *Az Est* 1931. szeptember 5. 2.

⁹³ Az 1931-ben létrehozott 33-as bizottságba az országgyűlés mindkét házából delegáltak tagokat, akiknek véleményező, tanácsadó, javaslattevő és ellenőrző szerepe volt a rossz gazdasági helyzetre való hivatkozással bevezetett rendeleti kormányzás idején.

⁹⁴ Hol van a földművelésügyi tárca 260 milliós kölcsönpénze és beruházása? *Az Est* 1931. szeptember 19. 3.

⁹⁵ *Budapesti Hírlap* 1931. szeptember 17. 3.

a londoni borházat az épület tulajdonosának, 1934-ben a koppenhágai borházat, és 1935-ben a bécsi magyar borházat addigi bérlőjének adták el.

A program megítélését tovább rontotta a svájci borpalaták koncesszióját elnyerő Laskay Dénes ügye, ami a zürichi és más városokban létrehozott borházak kapcsán nagy port vert fel. *Az Est* 1933 márciusában egész cikksorozatot szánt a Laskay-féle svájci ügyeskedésnek és részletesen feltárta a zürichi, a montreaux-i, a genfi borházak történetét, és abban a fent nevezett, felettébb tehetséges szélhámos szerepét.⁹⁶ Laskay a svájci–magyar kereskedelmi kamara vezetőjeként, később kormányfőtanácsosi rangban, rendszeresen több pénzt vett fel a borházak üzemeltetőitől mint amennyivel a minisztérium felé elszámolt. Az általa, állami segítséggel alakított Hungaria AG nevű részvénytársaság hitelének megtérítését pedig a borházak sikertelenségét követően a magyar államra hagyta, ami „az értékesítési propaganda költségeihez való hozzájárulás címén” készült azt megtéríteni.

A történet végére érve felmerül a kérdés, hogy vajon a fentiekben említett intézmények pozitívan hatottak-e Magyarország borkivitelére. A külföldön értékesített bor mennyisége a program megkezdése előtti 1920-as 972 ezer hektoliteres volumenről 1925-re 25 ezer hektoliterre zuhant. 1926-ban meghaladta a 43 ezer hektolitert, majd a következő évben több mint 61 ezer hektoliter bort adtak el külföldön. 1928-ban a zárszámadás szerint „a kifejtett propagandának nemzetgazdasági kihatása már is jelentkezett abban az emelkedésben, amelyet a borexportunk az 1927. évhez képest mutat.”⁹⁷ S valóban, a borkivitel 1928-ban megkétszereződött, több mint 122 ezer hektolitert tett ki. 1929-ben újabb 190 ezerrel növekedett 313 ezer hektoliterre, majd a következő évi stagnálás után 300 ezer hektoliter alá esett vissza a mennyiség, s maradt is ezen a szinten az 1937–1938-as kiugró adatokat (383–403 ezer hektoliter) kivéve egészen a háború kitöréséig.⁹⁸ Vagyis kétségtelen, hogy a vizsgált években a borexport élénküléséről beszélhetünk, de hogy ez mennyire volt köszönhető a borpalaták költségeket nem kímélő létrehozásának, a Mayer nevével fémjelzett programnak, azt nehezen lehetne számszerűsíteni. Talán nem túlzás úgy összegezni, hogy az 1925 és 1930 közötti, a borkivitel élénkítésére kidolgozott stratégia csak részben szolgált megoldással a magyar mezőgazdaság borkiviteli gondjaira, ellenben súlyos milliókat jelentett a költségvetés kiadási oldalán még az 1930-as évek második felében is.

⁹⁶ *Az Est* 1933. március 2. 5, 7, 8, 15.

⁹⁷ *A magyar állam zárszámadása* 83.

⁹⁸ Borkivitelünk növekedése. *Budapesti Hírlap* 1930. március 23. 22., valamint *A magyar kir. kormány 1919–1939. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.*

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.e Cg. 01592, 1926–1971 Magyar Állami Pincegazdaság, Budafok.

VII.2.e Cg. 28932, 1928. Országos Központi Hitelszövetkezet.

VII.2.e Cg. 28895, 1928. Dengler Lajos Építőmérnök.

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL OL)

W 12 Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek.

The National Archives (NATARCH)

BT 31/32970/232406 The British Hungarian Trading Corporation Limited.

BT 31/32935/230118. Hungarian Restaurant Limited.

BT 31/33075/238680. Hungarian Restaurant River Club Ltd.

BT 31/29995/225144 Virginia Park (Caerphilly) Greyhound Racecourse Ltd.

J 107/88/332 Registrars' Notes Hungarian Restaurant Ltd. Companies Court.

J 107/66 Registrars' Notes Hungarian Restaurant River Club Ltd. Companies Court.

J 13/12800 High Court of Justice, Companies Court. File of Proceedings in a Matter of the Hungarian Restaurant River Club Ltd.

Della Vedella Mihály (főszerk.): *Nagy Magyar Compass 1929–1930*. LIV. évfolyam II. rész, iparvállalatok. Budapest.

Az 1927. évi január hó 25-re összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai. 2. kötet, 35–66. sz.

Az országgyűlés felsőházának naplója 1927. V. kötet. 1929. december 10. 1930. július 10. 85. ülés.

A magyar királyi kormány 1919–1939. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1920–1940.

A magyar állam zárszámadása az 1929/30. évről.

Borászati Lapok, 1928.

Budapesti Hírlap, 1926, 1930, 1931.

Az Est, 1925, 1927, 1931.

Az Újság, 1927.

Derby Daily Telegraph, 1929.

Magyarország, 1929.

Magyar Országos Tudósító, Törvényszéki kiadás, 1929.

Nemzeti Újság, 1926, 1929.

Pesti Hírlap, 1927, 1928.

Sheffield Daily Telegraph, 1928.

The Bystander, 1929.

The Graphic, 1929.

The Times, 1928, 1931.

Új Nemzedék, 1925, 1927.

Western Daily Press, 1928.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baker, Keith 2015: *Fathers of Football. Great Britons Who Took the Game to the World*. Durrington.
- Bálint Zoltán 1929: A walesi herceg a londoni magyar vendéglőben. *Az Est* 1929. augusztus 3. 9.
- Bernátsky Jenő 1928: A külföldi Magyar Borházakról. *Pesti Napló* 1928. október 4.
- Ganczaughné Albert Katalin 1999: A szőlőtermesztés és bortermelés közép- és alsó-szintű oktatása. In: Fábry György (szerk.): *Magyarország a XX. században*. IV. Tudomány 1. Műszaki és természettudományok. Szekszárd, 669–690.
- Vásárhelyi Ferenc 1927: Borpaloták – arany milliók. Mi történik a magyar bor külföldi értékesítése körül? Verseny a koncesszióért. *Pesti Napló* 1927. december 7. 5.
- Vecchi, Joseph 1948: *The Tavern is My Drum. My Autobiography*. London.

Andor Anna Klára

A pénznem minden. Dollárboltok a szocializmusban: a társadalmi egyenlőtlenség lenyomatai a hiánygazdaságban

„[...] a] dollárbolt nem más, mint a hanyatló Nyugat kifestett előszobája a puritán moralitásával nem hivalkodó Kelet-Európában, ellenben olyan márkás cuccokat lehet ott venni, amik a KGST-piacon nem kaphatók”¹

A szocializmus évtizedeinek fogyasztási szokásait erőteljesen meghatározta a hiánygazdaság, mivel a szocialista rendszerből hiányoztak a nyugati fogyasztói társadalom szokásai és intézményei, a lakosság számára pedig csak a korlátozott és sajátos ideológia-politikai megfontolásokból ösztönzött termékek meghatározott körére kiterjedő fogyasztás lehetősége volt biztosítva. A Rákosi-korszakhoz képest a Kádár-rendszerben a fogyasztással és utazással kapcsolatos rendelkezések is enyhültek, és mind a hiányt, mind pedig ennek egyik forrásaként említhető – a más valutára szabadon átváltható – konvertibilis valuta (vagy keményvaluta)²-hiányt csökkenteni kívánó intézkedésként jöttek létre a konvertibilis, főként nyugati valutáért kínált szolgáltatások és üzletek.³ Ezen boltok létrehozása ellentmondásokat hordoz, hiszen a szocializmus alapvető dogmaival – osztályelmélet, egyenlőség – ment szembe, valamint a nyugati fogyasztási kultúrát is meghonosította.⁴

A Kádár-korszak politikai enyhülése következtében az 1970-es évekre nemcsak a jövedelmek gyors emelkedésének lehettünk tanúi, de a magyar gazdaság addigi történetében ekkor érte el az ország a legmagasabb fogyasztást és életszínvonalat, emellett pedig az áruellátás is ekkor volt a legjobb, az élvezeti és a tartós fogyasztási cikkek fogyasztási aránya ugrásszerűen nőtt 1960 és 1979 között.⁵ A hetvenes évekre a keményvalutáért vásárolható termékekkel nagyban nőtt a választék, de ez sem tudta teljesen kielégíteni a keresletet.⁶ Mivel a forintos választék kicsi volt, amit az is jelzett, hogy a silány minőségű termékek is nagy mennyiségben fogytak el, sokan fordultak a keményvalutáért árusító üzletek felé, amelyhez nemcsak a hozzáférés volt nehéz az átlagember számára, de problémát

¹ Kácsor 2017: 25.

² Kornai 2012: 365.

³ Havasréti 2006: 134; Papolczy 2017: 34; Bjanógel 1972: 16.

⁴ Ezt az ideológiai ellentmondást mutatja be az 1930-as évek szovjet valutás boltjai esetében: Osokina 2021: 228–234.

⁵ Berend T. 1986: 1; Csikós-Nagy 1982: 170.

⁶ Valuch 2022: 112.

jelentett az is, hogy számos hazai gyártmányú árucikk is csak ezeken keresztül volt kapható.⁷ (Ilyenek voltak például a minőségi magyar borok, amelyek közül a kékfrankosról humorosan a *Nevető lexikon és agyrémszótár* megjegyzi, hogy ez volt Magyarország konvertibilis valutája.⁸)

A nyolcvanas évekre az általános áruhiány Magyarországon megszűnt, de előfordult, hogy a szezonális és keresett cikkekből továbbra is hiány keletkezett időről időre; ekkorra azonban már a fogyasztás a társadalmi presztízs kifejezésének alapvető eszközévé vált.⁹ Mivel viszonylag keskeny réteg fért hozzá vágyn, de csak a dollárboltokban kínált nyugati termékekhez (ráadásul csak a nagyvárosokban, frekvenciált helyeken voltak ilyen boltok), a fogyasztási lehetőségekben – és a fogyasztási cikkek általi önkifejezésben – mutatkozó egyenlőtlenség kettéosztotta a társadalmat azokra, akik rendelkeztek keményvalutával és részesülhettek a nyugati termékekben, és azokra, akik nem.

Ez a kettéosztottság nem csak a magyar társadalom, de a szocialista országok közös emlékévé vált. *A Mester és Margarita* egy fejezetében a főszereplők a küllemében is gyönyörű, vásznakkal, szövetekkel, cipőkkel teli polcok között, az orosz dollárbolt cukrászati és élelmiszerosztályán járva az alábbi szöveggel érik el a boltban vásárlók egyetértését:

„– Polgártársak! – kiáltott fel vibráló, éles hangon. – Micsoda dolog ez? Ki hallott ilyet? Ez a szegény ember – Korovjov itt még érzelmesebben rezgettette a hangját, és Behemótra mutatott, aki haladéktalanul síros ábrázatot vágott –, ez a szegény ember naphosszat benzinformalókat javít. Megéhezett... és honnét vegyen valutát?”¹⁰

A szatíra eszközével Bulgakov jól érzékelteti a hétköznapi ember számára a valutásbolt adta – egyenlőtlenséget teremtő – korlátozásokat, és azt a világot, amelyben ezek az üzletek a szocialista értékrend szürkeségét színesítő elemként tűnnek fel.¹¹ A többi szocialista országban korábban kialakultak azok az eladási csatornák, amelyek a nyugati fogyasztási cikkeket értékesítették konvertibilis valutáért.¹² A Szovjetunióban *Beryozka*, Lengyelországban *Pewex*, az NDK-ban *Intershop*, Csehszlovákiában *Tuzex*, Bulgáriában *Corecom*, Romániában *Comturist*, Kubában *Dollar store*, Kínában *Friendship store* néven az 1950-es évek végétől létesítettek hasonló elven működő állami irányítású bolthálózatokat. Elterjedésük fő oka ezen országok mindegyikében az áruhiány volt, és kettős feladatot töltöttek be: javították a lakosság fogyasztási cikkekkel való ellátását úgy, hogy közben keményvalutát szereztek. Választékuk nagyrészt olyan importcikkekből állt,

⁷ Valuch 2008: 43; *Népszabadság* 1989. november 8. 8.

⁸ Timár 2000: 61.

⁹ Valuch 2008: 40.

¹⁰ Bulgakov 1972: 377–378. A részlet egy 1930-as szovjet dollárboltban játszódik, de később is ugyanezen rendszerű boltok működtek.

¹¹ Szalay 1970: 60; Kamarás 1996: 115.

¹² Bátori–Vilmos 1964: 217.

amelyek vagy nem voltak kaphatók a belső piacon, vagy csak jóval drágábban. Ennek következtében sok nyugati cég termékei a dollárboltok polcairól váltak ismertté a szocialista vásárlók előtt.¹³ Ezek a konvertibilis valutáért árusító bolt-hálózatok egymás termékeit is igyekeztek keményvalutáért forgalmazni, s hálózatuk még 1989-ben is bővült a KGST-országokban.¹⁴ A tanulmányban a valutás boltok kialakulásának rövid története után azt mutatom be, hogy kik voltak azok az ágensek, akik hozzáférhettek ezen üzletek termékeihez, illetve, hogy milyen társadalmi gyakorlatokat alakított ki maga a boltrendszer megjelenése – a kizárólag ezekben az üzletekben kapható termékek beszerzésére – azok számára, akik hivatalosan nem férhettek hozzá a termékekhez. A dolgozat fókuszában az a kérdés áll, hogy a dollár- és diplomataboltok mennyiben osztották ketté a társadalmat, mennyiben erősítették a hiánygazdaságban a hiányérzetet és az egyenlőtlen-séget, milyen vélemények, emlékek élnek ezekről a boltokról.

A valutás boltokról az utóbbi évtizedben készült néhány tanulmány, míg a magyar IKKA, Konsumturist és Intertourist üzletek megjelenését Annina Gagyiova mutatta be a *Hungarian Studies Review* hasábjain.¹⁵ A rendelkezésre álló kisszámú szakirodalmat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Budapest Főváros Levéltára és a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum által őrzött dokumentumok, a dollárboltokat bemutató újságcikkek, irodalmi alkotások és négy egykori dollárbolti dolgozóval készített interjú információival egészítettem ki.

A VALUTÁÉRT ÁRUSÍTÓ ÜZLETEK TÖRTÉNETE

A szocialista berendezkedést a szigorú vízümpolitika és a kötött devizagazdálkodás jellemezte. Tiltott volt a külföldi valuták birtoklása, az állampolgárok csak meghatározott időközönként (3 év) utazhattak külföldre.¹⁶ „A nyugati utazásokat nehezítette a szűkös valutakeret: személyenként három évre meghatározott mennyiségű dollárt – először 70, majd 120, az 1980-as években 300, az 1980-as évek végén újra csak évi 50 dollárt – lehetett igényelni.”¹⁷ Ezen intézkedések azért jöttek létre, mert a szocialista állam igyekezett mindent bevetni, hogy a magyarok konvertibilis valutája itthon maradjon. Azáltal, hogy a keményvaluta birtoklása sokáig büncselekménynek számított, és a külföldi utazásokra is olyan szűkös valutakeretet biztosítottak, ami a nyugat-európai nyaralásokon csak rosszabb minőségű szálláshelyekre, takarékoskodásra, néha éhezésre volt elég,¹⁸ a magyarok külföldi útjaik során is alig, az itthon kialakított valutáért árusító

¹³ *Világ gazdaság* 1978. július 5. 7.

¹⁴ Miltényi 1986: 52; Klauber 1989: 19.

¹⁵ Zatlín 2007, Guentcheva 2009: 3–28; Bren 2012: 27–48; Gagyiova 2021: 19–47.

¹⁶ Markos–Kolacsek 1961: 44; *Kossuth Népe* 1945. augusztus 17. 1.

¹⁷ Feitl et al. 2013: 178.

¹⁸ Kapitány Zs.–Kapitány G. 2014: 6.

boltokban pedig a kezdetekben egyáltalán nem tudtak vásárolni. A szocialista vezetés mellett, hogy a magyar állampolgárok keményvalutához jutását szigorúan szabályozta, a külföldiektől is próbált minél több valutát szerezni: kezdetben például a nyugati turisták részére a (luxus)szállodák – magyarok számára elképzelhetetlen – fényűző szobáit és lakosztályait kínálva igyekeztek nyugati valutához jutni,¹⁹ majd a többi szocialista ország mintájára bevezették a konvertibilis valutáért árusító boltokat.

A konvertibilis valutáért árusító boltok elődjeként tekinthetünk az 1949-ben indított IKKA (IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció) ajándékszolgáltatásra, habár itt még nem annyira a valuta, hanem a nyugaton élő rokonok „birtoklása” juttatta előnybe a magyarok egy részét.²⁰ Az IKKA lényege abban állt, hogy a fogyasztás szinte minden területére – édesség, alkohol, déligyümölcs, pamutáru, cipő, gépkocsi, motorolaj, virág, építőanyag, gyógyszer, rádióüzenet, családi film készítése és sírgondozás – kiterjedő szolgáltatásokat, termékeket ajánlott valutáért.²¹ Ennek az volt a menete, hogy a külföldön élők – az itthon maradt – rokonainknak és barátainknak nevére egy megadott számlára tudtak keményvalutát utalni, amelynek értékében az IKKA katalógusokból kiválasztott termékeket és szolgáltatásokat az itthoni kedvezményezettek csomagként vagy szolgáltatásként megkapták.²² Később bolt formájában is elérhetővé váltak a termékek, így a külföldi ismerős által folyószámlára utalt összeget az IKKA üzletében is le lehetett vásárolni.²³

1962-ben egy másik koncepció keretében nyílt nyugati termékeket árusító üzlet.²⁴ A Konsumexhez tartozó diplomataboltok rendszerével a Magyarországon élő külföldi diplomaták birtokában lévő keményvalutát célozták meg, ezekbe a boltokba csak megfelelő igazolás felmutatásával lehetett belépni.²⁵ Később az állam Konsumturist néven nyugati valutáért árusító bolthálózatot is létrehozott, nem csak diplomatáknak.²⁶

A BÁV (Bizományi Áruház Vállalat) és az Ártex Külkereskedelmi Vállalat 1961-ben kezdett valutáért exportálni műtárgyakat és régiségeket.²⁷ 1964-ben nyílt az első régiséget valutáért árusító bolt, amely a következő évben további üzletekkel és áruházzal várta a valutáért vásárlókat, ezen üzletekben ekkortól részletre is lehetett vásárolni.²⁸ Az üzlet már az első évben is nagy sikerrel árusította

¹⁹ Majtényi 2009: 177–181.

²⁰ Gagyiova 2021: 21.

²¹ MKVM KD 2007.3.1–1. IKKA csomag.

²² MKVM DC 86.202. IKKA Árjegyzék 1962–1963.

²³ Maczó 2018: 46.

²⁴ Korompay 1988/1989: oldalszám nélkül

²⁵ Váradi 2019.

²⁶ BFL XXIII.102.a.1. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei 1967. február 1. 3; *Pest Megyei Hírlap* 1967. április 20. 5.

²⁷ Pál 1966: 96.

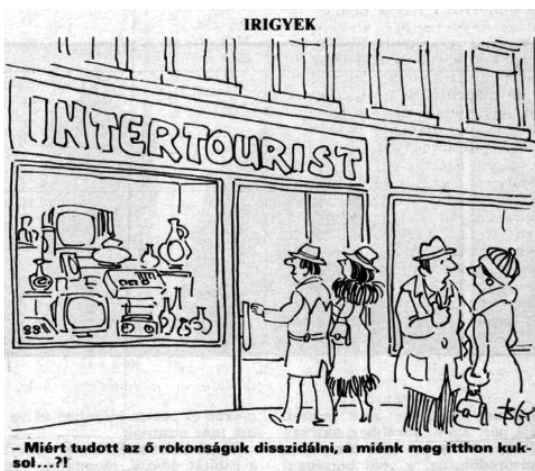
²⁸ *Népszava* 1965. március 3. 1; *Magyar Nemzet* 1965. március 3. 5; *Népszava* 1965. március 28. 1.

termékeit,²⁹ – megnyitásakor rögtön három alkalommal vitték el a teljes árukészletet.³⁰ A BÁV valutáért való régiségkereskedelmének megjelenése és az erre való rácsodálkozás tör felszínre Solymár József *A Nagyfülü világgá ment* című novellájában, melyben a korábban a saját családjának tulajdonát képező kővér kínai istenszobrocskát – a Nagyfülűt – látja meg a Népköztársaság útjának egyik kirakatában, de a szobor (vissza)vétele problémákba ütközik, mivel a „Consum-turist” boltban csak valutáért lehet vásárolni,

így a történet végére a megszerzésről le is tesz az író.³¹ A BÁV emellett valutáért árveréseket is szervezett, valamint részt vett külföldi aukciókon is.³²

Intertourist néven további valutáért árusító boltok nyíltak 1965-től a Csemege Kereskedelmi Vállalat irányításával. Elsőként a Kígyó utcában, a Royal és Gellért Szállókban, Tihanyban és Siófokon lehetett nyugati termékeket vásárolni.³³ A vállalat folyamatosan bővült, 1976-ban nyílt a 75. Intertourist bolt, 1990-re 120 Intertourist bolt volt országszerte.³⁴ A boltok irigyelt helyé váltak a konvertibilis fizetőeszközzel nem rendelkezők számára, márványos és speciális üvegvitrines esztétikájuk,³⁵ a termékek és az addig kevesek által készpénzfizetés helyett használt Visa bankkártyák használatának újdonságereje vonzotta az embereket a kirakatokhoz.³⁶

A legtöbben e három nagyvállalat valutáért árusító boltjaira emlékeznek, és ezeket említi a legtöbb forrás is, ám már egy 1977-es olvasói levél is szóvá tette, hogy egy valuta boltokról szóló cikkben csak az Inter- és Konsumturist boltokat és az IKKA-t említették, s kimaradtak az Utastourist-bolthálózat üzletei.³⁷

1. kép. Vásárlók az Intertourist üzlete előtt

Forrás: *Figyelő* 1987. december 21. 15.

²⁹ *Népszabadság* 1965. június 27. 11.

³⁰ *Népszava* 1965. július 16. 1.

³¹ Solymár 1965: 24.

³² *Kereskedelmi Szemle* 1986. (17.) 11. 58–60. 60.

³³ Pál 1966: 97.

³⁴ MKVM KD Schreiber 1977: 23; MKVM KD Tóth János 2011. április 21-i visszaemlékezése *Intertourist a „Csemege” sikertörténet* címmel.

³⁵ Interjú Csuha Ágnessel, az Intertourist központjában 1973-tól 1990-ig dolgozó építésszel. 2022. május 17.

³⁶ *Új Néplap* 1996. július 11. 15.

³⁷ *Magyarország* 1977. augusztus 14. 31; *Magyarország* 1977. július 17. 32.

A Konsumturist és Intertourist lánchoz hasonlóan alakult ki a hetvenes évek elején az Utasellátó Vállalat égisze alatt az Utastourist bolthálózat, amelynek 1982-ben még csak három, az évtized végére pedig közel ötven valutás üzlete volt országsszerte.³⁸ Állomásai megtalálhatóak voltak a nyugati határátkelőknél, amelyekben a határon megálló külföldi turistáknak kínálták a cigaretta mellett a hazai pálinkákat és téliszalámit, valamint a népi- és iparművészeti termékeket, kozmetikumokat.³⁹ A közlekedési csomópontokon, mint a Déli és a Keleti pályaudvaron, a Ferihegyi repülőtéren, valamint a Belgrád rakparti nemzetközi hajóállomáson, de vidéken például a debreceni nagyállomás pályaudvarán, valamint a 7-es főút révén a nemzetközi forgalomban is érdekelt Nagykanizsán lévő Utastourist boltokban is vásárolhattak valutáért.⁴⁰ Sőt, a fővárosban kialakított kamionterminálon is volt Utastourist bolt.⁴¹ Mivel az Utastourist főként a nyugati határon keresztül érkező turistaforgalomra épült és ez adta bevételének nagyrészét, raktáraikat is Ráabafüzesen és Hegyeshalomban alakították ki.⁴² Ezek mellett szállodákban is működött Utastourist bolt, így például Budapesten a Gellért Szállóban, az Átrium Hyatt Szállodában, az Astoria Szállodában és a Royal Szállodában, vidéken pedig többek között a Danubius Hotel Bük szállodában és a Hotel Sopronban.⁴³ Miután ezek a boltok egyre jövedelmezőbbek lettek, szakboltok is nyíltak: ilyen volt az Utastourist Játékház, ahol számos játék mellett Lego-, Barbie- és Duplo választékból vásárolhattak valutáért.⁴⁴

„Hol is vásárolhatunk dollárért?” – teszi fel és válaszolja meg a kérdést 1987-ben Elek Lenke újságíró, aki számos cikket dedikált a dollárboltok, valutás fizetési lehetőségek kutatásának: „Több tízezer vannak, akiknek széles a választási lehetősége. Devizaszámlájuk révén az Arany János utcai Diplomata Áruházban, bizonyos iparcikkeket vehetnek a Centrum-Quelle és a La Redoute hálózatban, netán a MALÉV duty free shopjában.”⁴⁵ A diplomata- és dollárboltok mellett tehát egyre bővült a lehetőség és a választék azoknak, akik – legálisan – rendelkeztek valutával. Az idézetben említett Centrum-Quelle üzlet nem nyílt árusítású üzlettel, hanem katalógusból kiválasztható termékekkel és csomagokkal szállt be „a dolláros bizniszbe”.⁴⁶ A felsoroltak mellett az Ofotért Vállalat is megkapta a lehetőséget, hogy a profiljába tartozó optikai és fényképészeti cikkekre importjogot szerezve termékeit valutáért is árusíthassa.⁴⁷ Az Ofotért mint

³⁸ *Magyarország* 1977. augusztus 14. 31; Harmati 2009: 48.

³⁹ *Kisalföld* 1979. április 19. 3; *Magyar Vasutas* 1976. október 16. 6.

⁴⁰ *Turista Magazin* 1983. (29.) 3. 2; *Magyar Vasutas* 1974. augusztus 1. 6; *Magyar Nemzet* 1973. április 28. 7; *Hajdú-Bihari Napló* 1985. december 20. 2; *Zalai Hírlap* 1986. december 19. 8.

⁴¹ *Képes* 1987. április 25. 54.

⁴² *Vas Népe* 1986. november 26. 1; *Esti Hírlap* 1987. május 9. 3; *Magyar Vasutas* 1987. október 15. 6.

⁴³ *Népszava* 1989. augusztus 3. 10; *Képes* 1988. november 12. 46; *Kisalföld* 1986. március 29. 10; *Magyar Vasutas* 1984. augusztus 30. 5.

⁴⁴ *Magyar Vasutas* 1981. március 9. 5; *Képes* 1987. december 5. 60.

⁴⁵ *Magyar Hírlap* 1987. február 18. 5.

⁴⁶ *Magyar Hírlap* 1989. szeptember 18. 5.

⁴⁷ *Juhár* 1968: 10.

szakbolt esete jól példázza, hogy mivel „behozatali lehetősége töredékét fedezi csupán az igényeknek, s így a kiállított termékekhez forintért hozzájutni magánemberként és vállalati megrendelőként egyaránt csaknem lehetetlen.”⁴⁸ E szakbolt „dollárboltta” válása azt is eredményezte, hogy azáltal, hogy itt vásárolni csak saját devizakeret terhére lehetett, s devizakerettel csak a beruházni vágyó intézmények rendelkezettek, a kínálatot is az ő igényeikhez igazították. S habár így a választék nagyobb volt, mint a forintért árusító boltokban, az emberek a valutakeret miatt a nagyértékű árucikkeket még egész családok összefogásával sem mindig tudták megvenni.⁴⁹

A szállodaiparban a Pannónia Szálloda- és Vendéglátó Vállalat keretén belül alakultak dollárboltok: a lánc 1987-ben a Budapesten (pl. az Emke Szálló halljában), a Dunakanyarban és a Duna mentén (pl. Dobogókőn, Gemencen) valamint a Balatonnál (pl. a síófoki Európa Hotelben) található szállodáiban nyitott „hotel-shopokat”, amelyeknek célközönsége a külföldi turisták voltak.⁵⁰ A cég akkori vezetője szerint azért célszerű a szállodaláncnak saját valutás boltot nyitnia, mert „[a] saját Pannónia boltot talán jobban elfogadják majd a cég szállodáiban. A vendéget rá is lehetne ügyes trükkökkel beszélni a vásárlásra – például az üzlet ajánlatát árjegyzékkel minden szállodaszoba asztalára odatenni.”⁵¹ Emellett a Pannónia a visegrádi parkolóban és Budapesten, az Aranykéz utcai új parkolóházban is nyitott dollárboltot.⁵²

A rendszerváltás előtti évtizedben márkaboltok és szakboltok is alakultak Budapesten (Sony-, Benetton- és Pierre Cardin-üzlet), amelyekben valutáért lehetett vásárolni, de dollárért hanglemezeket, sőt a nyolcvanas évek végén már „alig használt nyugati autókat” is lehetett kapni.⁵³ Ezek mellett az IBUSZ is nyitott néhány valutás üzletet: például Somoskőújfalu határtelepülésen vagy

2. kép. Csalási vásárlás egy dollárboltban

Forrás: *Figyelő* 1987. december 21. 15.

⁴⁸ *Fotó* 1987. (34.) 10. 464–465.

⁴⁹ *Magyar Hírlap* 1988. február 27. 7; *Csongrád Megyei Hírlap* 1989. augusztus 31. 3.

⁵⁰ *Népszava* 1987. június 3. 16.

⁵¹ *Magyar Hírlap* 1987. február 18. 5.

⁵² *Népszava* 1987. június 3. 16.

⁵³ *Képes* 1988. február 6. 29.

3. kép. Bécsben vagy egy dollárboltban érdemes vásárolni?

Forrás: *Figyelő* 1987. december 21. 15.

sem választékban nem versenyképesek még a viszonylag drága bécsi üzletekkel sem.⁵⁸ – olvasható egy 1989-es cikkben, s már az 1980-as évektől megindult a „fridsiderturizmus”, amelynek oka az volt, hogy a dollárboltokban való vásárlás a valutakeret engedélyezésével is nehézkes volt, illetve ezen boltok polcain is akadt hiány.⁵⁹ „Az igazat megvallva, talán a Mariahilfen vásárolni nagyobb élmény. Még benzinköltséggel együtt is.”⁶⁰

1989. november 24-én az Országgyűlés megszavazta az áfa-törvényt, melynek értelmében a valuta boltok termékeire is kivetették az áfát, ami 25%-os áremelést jelentett.⁶¹ Az intézkedés keretében összevonták az utazási és deviza számlákat, és lehetővé tették a lakosság tulajdonában lévő konvertibilis deviza bankokban való elhelyezését.⁶² Emiatt újra megérte Bécsbe menni bevásárolni, aminek nagy kárát látta a hazai gazdaság.⁶³ Ebben a kedvezőtlen helyzetben a hazai dollárboltok akár 80%-os akciókkal is igyekeztek túladni termékeiken.⁶⁴ 1992. április 1-jétől a valuta üzletek csak forintért árusíthattak, végül 1993. márciusára a konvertibilis valutáért történő belföldi árusításhoz korábban

Püspökladányban,⁵⁴ ezek azonban kevéssel a rendszerváltás előtt nyíltak, így nem sokáig várták vevőiket.

Egy 1983-as rendelkezés szerint⁵⁵ a magyar állampolgárok kétezer forint értékig tarthattak birtokukban konvertibilis valutát, és ezt a pénzt az Intertourist és az Utastourist boltjaiban is elkölthették.⁵⁶ 1989-ben a duplájára emelték a keretet.⁵⁷ Ennek ellenére az áhított dollárboltok mégis konkurenciára letek: „Abban mindenki egyetért, hogy nálunk a dollárboltok sem árban,

⁵⁴ *Hajdú-Bihari Napló* 1989. augusztus 8. 1; *Hajdú-Bihari Napló* 1990. április 20. 10.

⁵⁵ *Kisalföld* 1983. szeptember 3. 3.

⁵⁶ Juhár 1986: 4.

⁵⁷ *Kelet-Magyarország* 1989. szeptember 16. 4.

⁵⁸ Klauber 1989: 19.

⁵⁹ Juhár 1986: 4.

⁶⁰ *Figyelő* 1987. március 27. 14–15.

⁶¹ 1989:40. tv. az általános forgalmi adóról 28.§; Herner 1989: 16.

⁶² *Dolgozók Lapja* 1989. szeptember 1. 1.

⁶³ *Magyar Hírlap* 2009. április 4. 8.

⁶⁴ *Mai Nap* 1991. november 6. 19.

kiadott devizahatósági engedélyek is érvényüket veszítették.⁶⁵ Kivételt képeztek ez alól a diplomataboltok, a tranzitterületen lévő vámmentes üzletek és az idegenforgalmi szolgáltatások.⁶⁶ A diplomataboltokban ettől fogva csak a Magyarországon akkreditált diplomaták vásárolhattak kedvezményesen.⁶⁷ A Konsumturist 1992-ben eladta üzleteinek nagy részét és vállalatból kereskedelmi részvénytársasággá alakult.⁶⁸ Felmerült az az ötlet, hogy a vásárlóközönségre építve itthon luxusnak számító árukat fog forgalmazni forintért. Az Intertourist nagy veszteségei következtében az összes szállodai üzletét bezárta, a maradék kb. 20 bolt beolvadt az élelmiszer-üzletágba. A legegyszerűbb dolga a BÁV-nak volt, „hiszen csak az árcímkeket cserélte ki a korábban valutáért árusító Konsumturist boltjaiban. Szükségtelen volt az átalakításuk vagy a bezárásuk, mivel a régiség forintért is kelendő.”⁶⁹ A vásárlók ekkor már forintért is hozzáférhettek a nyugati termékekhez, bár a dollárboltokat körüllegő misztikum elveszett. Voltak, akik a kettős valutarendszer kialakulásától tartva tulajdonképpen örültek is a korszakban meghatározó élményt adó üzletek bezárásának.⁷⁰

A VALUTÁS BOLTOK KÍNÁLATA

A valutás boltokat megalakulásukkor a korábban hiányzó boltgységek egyik válfajaként említették, amelyek előrelépést jelentettek a kereskedelemben.⁷¹ S bár ezeket a boltgységeket

„eredetileg azért hozták létre, hogy a külföldi turistákat az általuk megszokott cigarettával, itallal, kozmetikumokkal kiszolgálják, s ugyanott kínáljanak számukra szigorúan zsúrizett valódi népművészeti termékeket és más ajándékcikket, újabb ezek a boltok a magyar vásárlók érdeklődésére is igényt tarthatnak.”⁷²

A dollárboltok célját ekkor, – amikor már magyar állampolgárok is vásárolhattak valutáért, – így határozták meg: „A fő cél kettős: – a külföldiek konvertibilis valutáért történő áruvásárlásainak fokozása, – a belföldieknél lévő, meglehetősen nagy összegekre becsült konvertibilis valutakészletek bevonása.” Ennek a célnak eléréséhez a választékot is igyekeztek úgy alakítani, hogy mindkét célzott csoport igényeit maximálisan kielégítsék.⁷³

⁶⁵ *Amerikai Magyar Szó* 1992. január 30. 2.

⁶⁶ *Néplap* 1991. október 12. 1.

⁶⁷ *Somogyi Néplap* 1989. szeptember 9. 2.

⁶⁸ Fodor 2009: 54–55.

⁶⁹ *Népszabadság* 1992. március 6. 8.

⁷⁰ Tarnói 1990: 28; *Pest Megyei Hírlap* 1989. január 13. 3; *Délmagyarország* 1989. január 14. 2.

⁷¹ *Somogyi Néplap* 1969. augusztus 28. 1.

⁷² *Kisalföld* 1983. szeptember 13. 3.

⁷³ Imre 1983: 25–30.

„A valutáért árusító boltok kínálata igen széleskörű. A boltok árukészletének összetételére a következő cikkcsoportba tartozó termékek jellemzőek: kozmetikai és vegyi áruk, édesség, italárúk, cigaretták, tartósított élelmiszeripari termékek, játékok, ruházati termékek, háztartási műszaki cikkek és híradástechnikai termékek.”⁷⁴

– írja egy valutás boltokat ellenőrző jelentés, amely ezen felsorolással éppen csak a kínálat egy részét fedi le. Érdeemes azonban – az újságcikkek és a nosztalgiával megírt cikkek segítségével – kiegészíteni ezt a listát, hogy meglássuk, mi is volt azokban a kirakatokban, amelyekért annyi magyar epkedett a Kádár-korszakban.

Ami az élelmiszereket és italokat illeti, az olyan hungarikumnak számító különlegességek is kaphatók voltak ezekben a boltokban, mint a sokáig hiánycikknek számító Unicum és Pick szalámi.⁷⁵ De az áhított nyugati csokoládék (Bounty, Mars, Toblerone) mellett külföldi alkoholok (Chivas Regal, konyakok, brandyk, DAB dobozos sörök) és üdítők (Fanta, 7Up, Coca Cola, Sprite) is a polcokra kerültek.⁷⁶ Hogy mennyire ismeretlen és vágyott dologként jelentek meg ezek a nyugati termékek, azt épp az üdítők kapcsán jól érzékelteti Vámos Miklós *Szoci kóla* című novellája, melyben a fiatalok a kiváltságos, külföldön dolgozó osztálytárs apját kérik, hogy szerezzen nekik egy kis kábítószert: „Marihuánát akartunk. Vagy heroint. Vagy elesdét. Vagy kokaint. Vagy kokakólát. Mindenki tudta, hogy utóbbi a leghatásosabb kábítószerek egyike; a kokakólamámorban tobzódó nyugati ifjúságról gyakran esett szó a KISZ-gyűléseken is.”⁷⁷ Természetesen a különös, barázdás üvegekben érkező barnás lé a magyar fiatalokat is mámoros állapotba hozta, ahogyan a náluk fiatalabb gyermekeket pedig a dollárboltok kirakatában látható Moncsicsi, Matchbox, Lego, Duplo és Barbie-játékok, amelyek jó ideig a forintért árusító boltokban nem lehetett kapni.⁷⁸

Sokáig kizárólag ezekből a boltokból lehetett beszerezni Adidas és Nike cipőket, Citizen és Seiko órákat, valamint a státuszszimbólumnak számító farmert.⁷⁹ A diplomataboltokban ezek mellett például bundának való szőrmet is árultak, de az Intertourist vállalatnak az Intercontinental Szálló halljában volt külön szőrmerészlege, ahol nerc- és nemesprémek is kaphatók voltak.⁸⁰

Igazi slágernek számítottak a nyugati kozmetikai termékek és parfümök. A Magyarországon sokáig nem kapható Nina Ricci, Chanel, Lancome parfümök, vagy egyéb francia illatszerek, a nyugati (Atlantic, Fa, Lux) szappanok és csokoládék illatával vegyülve a dollárboltoknak jellegzetes, kellemes illatot kölcsönöztek.⁸¹ A technikai eszközök között említendőek a rádiók, magnók, televíziók,

⁷⁴ Oláh 1991: 51.

⁷⁵ Gagyióva 2021: 27.

⁷⁶ Török 2011: 25.

⁷⁷ Vámos 2005: 53–56.

⁷⁸ Török 2011: 25; *Képes* 1987. december 5. 60.

⁷⁹ Török 2011: 25; Petrás 2020.

⁸⁰ Interjú Szita Istvánnal, aki 1974-től 1978-ig a Városház utcai diplomatabolt dolgozója volt. 2022. május 18; Interjú Csuha Ágnessel. 2022. május 17.

⁸¹ *Vasárnapi Hírek* 1988. május 22. 5; *Magyarország* 1979. december 9. 45.

hanglemezek, hűtőszekrények és bojlerok, kávéfőzők és mixerek, hőkandallók, kenyérpírók, varrógépek, hajszárítók, Philips, Remington és Braun márkájú villanyborotvák.⁸²

A leginkább vágyott, ám elérhetetlen helyszín a diplomatabolt volt, ahol a külföldi és magyar italok, cigaretta és dohányáru mellett kozmetikai és testápoló cikkek, vegyi áruk, édességek, csemegeárúk, különféle ruházati termékek, szörme, porcelán, órák, játékarúk, híradástechnikai áruk, fotók, számítógépek, hangszerek, külföldi és magyar háztartási gépek, gépkocsik és aranyékszerek voltak kaphatók, s a gépekhez hiba esetén külön szervizek álltak a vevők rendelkezésére Budapest területén.⁸³ A diplomataboltokban kínált kincseket, csemegéket ráadásul a többi valutás boltnál is olcsóbban adták, mivel itt az árak vám-, fogyasztási- és forgalmiadó-mentesek voltak, ráadásul a külképviseleti, külkereskedelmi dolgozók és diplomaták 10%-os engedményt kaptak, ezen felül bizonyos termékekre ennél is magasabb, 20–30–40%-os kedvezményeket lehetett igényelni.⁸⁴ Idetartozott, de külön ágazat volt az autószojgálat: először az IKKA keretében lehetett autót vagy egyéb közlekedési eszközt is ajándékozni, a kínálatban szerepeltek például Pannonia, Danubia motorkerékpárok, Robusta kerékpárok, Skoda Super Octavia, Moszkvics, Wartburg de Luxe, Wartburg Limousine, Fiat 600D, Trabant Comby és Trabant Limousine gépkocsik.⁸⁵ 1967-ben hozták létre a Konsumex Autószojgálatot, ekkorra a gépkocsiválaszték a szocialista országokban gyártott autókön kívül Ford, Wolksvagen, Fiat, Renault, Peugeot típusokra terjedt ki, később nem csak a gépkocsik választéka bővült, de bővült azok szervizellátása is.⁸⁶ A sojgálatás előnye volt, hogy a rendőrség által vizsgáztatva, rendszámablával ellátva, forgalmi engedéllyel rendelkező autókhoz sorban állás nélkül vagy aránylag rövid sorban állással lehetett hozzájutni, egyébként új autót csak a Merkur sorbanállásos elosztási csatornáján keresztül lehetett venni.⁸⁷ A hatalmas autóhiány miatt ez éveket is jelenthetett, melynek következtében a hetvenes és nyolcvanas években a használt autók gyakran többre kerültek, mint az újak.⁸⁸ További előny volt, hogy az új gépkocsinál addig érvényes 60%-os vám helyett csak 50%-os vámtarifát számoltak fel, így ösztönözve a vásárlásra jogosultakat, hogy itthon vásároljanak gépjárművet.⁸⁹ Később a vámot úgy alakították, hogy míg a tőkés országokból importált gépkocsiknál a vámalap 20% volt, a szocialista gyártmányú gépkocsik árain felül vámot nem kellett fizetni.⁹⁰

⁸² MKVM KD Konsumturist diplomatabolt árjegyzék.

⁸³ *Vasárnapi Hírek* 1988. május 22. 5; MNL XXIX–G–140 VPOP/DB utólagos ellenőrzési jkv. 1997. április 25; Korompay 1988/1989: 5.

⁸⁴ *Figyelő* 1987. március 27. 14–15; Korompay 1988/1989: 1.

⁸⁵ Fenyő 1962: 69–70; MKVM KD 2007.3.1–1. IKKA Árjegyzék 1966. nyár

⁸⁶ Korompay: 1988/1989; *Heves Megyei Népiújság* 1967. május 24. 6.

⁸⁷ *Autó-Motor* 1971. (24.) 1. 16; Kapitány Zs.–Kornai–Szabó 1982: 300–324; Kapitány Zs. 1994: 35.

⁸⁸ *Képes* 1988. február 6; Valuch 2022: 112.

⁸⁹ *Bács-Kiskun megyei Népiújság* 1967. április 20; *Tolna Megyei Népiújság* 1967. május 21. 4.

⁹⁰ *Figyelő* 1987. március 27. 14–15.

Míg a magyar emberek nagy része ámulva nézte a dollárboltok kirakatát, „[a] Nyugatról érkező külföldiek meg mintha fejből tudnák, hogy mi van odabent. Nem bámészkodik előtte se svéd, se német, se francia. A többi üzlet kirakatát meg nézik, ezét nem.”⁹¹ Mégis, a külföldiek vásárlókedvének megnyerésére a nyugati áruk mellett számos népipari- és iparművészeti tárgyat kínáltak. Népszerű volt a porcelán, amely a Herendi Porcelángyárból, a Hollóházi Porcelángyárból, a Zsolnay Porcelángyárból került az üzletek polcaira, de a Bodrogkeresztúri Kerámia, az Ipari Szövetkezet Helios Világítástechnikai és Kerámia Vállalat termékeit is kínálták a dollárboltokban.⁹² Általában magyaros stílusú alkotásokkal teltek meg a kirakatok, de például a herendi porcelán esetében is jelentek meg egyedi darabok, amelyek a nagy sikernek köszönhetően sorozatgyártás révén elérhetővé váltak e boltokban. Ilyen volt az I. Miklós cárnak készített porcelán-szamorvár, amelynek másolatai a nyugati piacon és a Konsumturist üzleteiben kaphatóak voltak.⁹³ A kerámiák és porcelánok mellett népművészeti hímzések és terítők, csipkék is az országszerte megtalálható valutás boltok választékának részét képezték. A kalocsai Népművészeti és Háziipari Termelőszövetkezet kínálatából Kalocsa és környéki hímzések, beregi keresztzemes hímzés, karcagi vert csipke, Békés megyei szőttesek és fonott kosarak is kaphatóak voltak, de a karcagi Agyagipari Népművészeti Háziipari Szövetkezet is szállított gyertyatartókat.⁹⁴

Annak érdekében, hogy a külföldi vendégek minél több valutát költsenek el, egyre több új profillal bővült a valutás boltok kínálata. 1969-ben a siófoki szállodasoron a Konsumturist külföldieknek szóló egyhetes képvásárt rendezett, ahol a kiállított műveket valutáért kínálták – s a képvásár vonzóbbá tétele érdekében a képek kiviteli engedélyét is azonnal megkapták a vásárlók. Az akció sikeresnek bizonyult, a külföldiek körében a legnagyobb érdeklődést a magyaros témájú képek váltották ki.⁹⁵ Emellett, ahogyan az már említésre került, a Konsumturist bolthálózat a kezdettől, 1965-től rendelkezett olyan üzletekkel, amelyek kifejezetten régiségekre, antik bútorokra, porcelán-, bronz- és faszobrokra, valamint festményekre specializálódtak.⁹⁶

A választékról összességében elmondható, hogy a valutás boltok mind a hazai, mind a külföldi vevőkör részére gazdag és bővülő kínálatot rendelkeztek. A valutáért értékesítő boltok kínálatát központilag határozták meg és szerezték be, de egyik – korábban az Intertourist alkalmazottai közé tartozó – interjúalanyom beszámolt arról is, hogy egy árut ő is „behozott” abba az üzletbe, ahol dolgozott. Svájci levelezőtársa nővérének a barátja lapos üveges csokilikört árult

⁹¹ Szekulity 1981: 6–8.

⁹² Vathy 2006; Korompay 1988/1989: oldalszám nélkül

⁹³ *Napló* 1968. július 11. 1.

⁹⁴ *Petőfi Népe* 1966. február 27. 12.; *Petőfi Népe* 1966. április 27. 3.; *Magyarország* 1966. február 11. 5.; *Szolnok Megyei Néplap* 1975. augusztus 27. 8.; *Békés Megyei Hírlap* 1971. december 25.; *Szolnok Megyei Néplap* 1966. április 1. 1.

⁹⁵ *Somogy Megyei Hírlap* 1969. július 22. 6.

⁹⁶ *Magyar Nemzet* 1965. március 3. 5; MKVM KD Konsumturist Budapest prospektus; MTVA. MTI-FOTO-F__AS19650629003.

kint, s néhányat Magyarországra hozott, hogy „próba-szerencse” alapon üzletet kössön, s a termék elnyerte a dollárbolt főnökének tetszését, így egy ideig ebben az üzletben kínálták is a svájci csokoládés alkoholt.⁹⁷

A valutáért árusító boltok prospektusaiban megjelenő termékek és áraik egyben jól tükrözik, hogy milyen árukból volt hiány a forintért áruló boltok polcain, ugyanis ezen boltok elsődlegesen azért jöttek létre, hogy az ide (főleg Nyugatról) érkező külföldieket a náluk megszokott – de magyarországi boltokban egyébként nem hozzáférhető – termékek várják, a magyar állam számára pedig a konvertibilis valutát jelentették. Természetesen ezeken a polcokon is alakult ki hiány, főként azután, hogy a magyarok számára is engedélyezték, hogy néhány ezer forintnak megfelelő értékben vásároljanak a dollárboltokban. Problémaként sokan felvetették, hogy kevés hazai vásárló számára elérhetőek ezek a termékek és szolgáltatások, s habár a valutakeret engedélyezésével és lazításával ezen igyekeztek segíteni az ország gazdasági vezetői, de még ennek ellenére is nehézkes volt a törvények és a vásárlási érték maximalizálása miatt a dollárboltokban való vásárlás, így nem véletlen, hogy az itt használt Intertourist, Konsumturist, Utastourist vagy Diplomatic feliratú csomagolóanyagok és szatyrok birtoklása is presztízzsel bírt.⁹⁸

A KIVÁLTSÁGOSOK KÖRE

„A dollárbolt, vagyis diplomatabolt maga volt a csoda. Sosem értettem, mit jelent a Konsumex felirat, csak azt tudtam, ha a papa azt mondja, hogy megyünk az Arany János utcába, akkor valami olyat kapok majd, amitől az egész osztály sápadni fog az irigységtől. Itt ugyanis olyasmiket lehetett venni, amit máshol nem, és egy bankkártyán volt a pénz.”⁹⁹

Számos ehhez hasonló nosztalgicikk utal arra, hogy a dollárboltban kapható termékek milyen irigységet szültek az emberek között. Sőt, a dollárbolti vásárlás előjognak számított, amely csak egy szűk körnek adatott meg.¹⁰⁰

A diplomaboltokban 1966-ban a következők vásárolhattak: a külügyminisztérium igazolványával rendelkező külföldi diplomaták, a Külügy- és Külkereskedelmi Minisztérium kiküldöttei, a DIVSZ (Demokratikus Ifjúsági Világszövetség) budapesti irodájának külföldi állampolgárságú dolgozói, hivatalos kiküldetésben, tőkés országokban szolgálatot teljesített, illetve teljesítő magyar állampolgárok, akik a kiküldő szerv esetenkénti vásárlási engedélyével rendelkeznek, illetve a tőkés

⁹⁷ Interjú Kolozs Marikával, 1971-től 1992-ig a Kígyó utcai és számos budapesti szállóbeli Intertourist-bolt dolgozójával. 2022. május 23.

⁹⁸ Imre 1983: 25–30; Interjú Csuhey Ágnessel, 2022. május 17.

⁹⁹ Zimre 2017.

¹⁰⁰ Kiss 2020: 18.

állampolgárságú, Magyarországon tanuló ösztöndíjasok.¹⁰¹ A vásárlók körén idővel törvényileg lazítottak: 1978-tól a lista kiegészült a Magyarországon működő sajtótudósítókkal is, emellett ekkortól meghatalmazással, a fenti kör írásos beleegyezésével ismerőseik is jogosultak voltak a diplomataboltba való belépésre és vásárlásra.¹⁰² 1989-re már a külföldön szereplő előadóművészek, artisták, művészeti együttesek tagjai is a jogosultak körébe tartoztak, valamint számos más jogcímen szerzett bevételt (szerzői jogdíj, honorárium, ügyvédi és jogtanácsosi munkadíj, verseny- és pályadíj, film-, hanglemez-, képző- és iparművészeti termék, könyv- és zeneműértékesítés, oktatói díj) igazolja is lehetett külföldi valutáért vásárolni.¹⁰³ Annak ellenére, hogy 1983-tól a valuta boltokban a fentebb említett rendelkezések szerint bárki vásárolhatott meghatározott összegben, a diplomataboltokba csak ez a szűk kör léphetett be és vásárolhatott.

DOLGOZÓK

A nyugati valutával rendelkezők mellett irigyelt személyek voltak a dollárboltokban dolgozók is, hiszen „rangot jelentett itt dolgozni” és helyzetük számos előnnyel járt.¹⁰⁴ Már a felvételük körülményei is misztikusnak tűntek, és a procedúra ellenérzést szült, hiszen egy-egy ilyen üzletbe – a közvélekedés szerint – csak protekcióval lehetett bekerülni. Ez a diplomataboltban dolgozó, Szita István nevű interjúalanyom esetében igaz is, ő igazán érdekes úton került be a Városház utcai diplomataboltba eladónak: a *Népszabadság* hasábjain látott álláshirdetésre úgy jelentkezett, hogy a szintén (Dr.) Szita János nevű, akkori olaszországi magyar nagykövetnek írt levelet, hogy – mivel ugyanazzal a névvel rendelkezik – segítséget kérjen tőle a bekerüléshez, de elmondása szerint a legtöbb ott dolgozó szintén protekcióval – tehát például legalább ezredesi vagy tábornoki fokozattal rendelkező ismerősön keresztül – került be.¹⁰⁵ A Konsumturist, Intertourist és Utastourist esetében számos – az eladó mellett raktári szállítómunkás, valutapénztáros – pozícióra jelentek meg álláshirdetések az országos lapok hasábjain, amelyekből a felvételi követelmények is megismerhetők.¹⁰⁶

A boltokban is különböző pozíciók voltak: az eladók és boltvezetők mellett valutapénztárosok, ellenőrök, valamint kirakatrendező, rakodók, tervezők végezték a munkát, s külön pozíciót jelentett a vállalatnál az ajándékauto

¹⁰¹ MNL XXIX-G-140 7. kd. 19/1966. 1966. október 31-i jelentés a Diplomata Bolt tevékenységének vizsgálatáról. 1.

¹⁰² MNL OL XXIX-G-26-1.370.400/2/E.242. Török Miklós Konsumexhez címzett 1980. június 27-i levele a Diplomatabolt tevékenységére vonatkozó devizahatósági szabályozás tárgyában.

¹⁰³ Korompay 1988/1989: 3.

¹⁰⁴ Török 2011: 25.

¹⁰⁵ *Petőfi Népe* 1983. október 28. 8; Interjú Szita Istvánnal, 2022. május 18.

¹⁰⁶ *Népszava* 1988. május 28. 14; *Népszabadság* 1986. december 31. 23; *Hajdú-Bihari Napló* 1989. december 11. 6.

szolgálatvezető.¹⁰⁷ A bolti dolgozók esetében kezdetektől fogva elvárás volt a kereskedelmi képesítés (felső- vagy középfokú kereskedelmi végzettség), amelyhez a későbbiekben a valutaismeret követelménye is társult.¹⁰⁸ Boltvezető pozícióhoz középiskolai érettségi, alapfokú nyelvvizsga, valamint erkölcsi bizonyítvány és üzletvezetői gyakorlat is szükséges volt.¹⁰⁹ A követelmények sorában fontos szerepe volt a nyelvtudásnak, de a kezdetben nehezebb volt „nyugati nyelvtudással” rendelkező jelentkezőket találni, olyat pedig főleg, aki egyszerre rendelkezett kereskedelmi szakképesítéssel és nyelvtudással is.¹¹⁰ Így történhetett, hogy egyik interjúalanyom az újságban talált Intertourist-hirdetésre jelentkezve úgy kerülhetett be a Kígyó utcai boltba, hogy német tagozaton érettségizve nyelvvizsgával rendelkezett, s a munka mellett, esti tagozaton engedték neki, hogy elvégezze a kereskedelmi szakközépszkolát is.¹¹¹ Általában angol vagy német nyelvtudás volt az elvárás, de attól függően, hol volt az üzlet, a külföldi vevőkhöz igazították a szükséges nyelvtudást. (Pl. Sopronban és Szombathelyen német, míg a letenyei határátkelőnél az olasz nyelv ismerete is elfogadott volt.)¹¹² S míg korábban elég volt az alapfokú nyelvtudás, később már a középfokú, társalgási szintű nyelvismeret volt az elvárás, a nyelvtudásért nyelvpótlékot fizettek.¹¹³ A sikeres felvételi után a dolgozók nem rögtön a boltokban, hanem a raktárban kezdtek, hogy megismerjék a termékeket, megtanulják a csomagolást. Főleg a boltvezető- és helyettese feladata volt, hogy a szállodákban tartott árubemutatókra elmenjenek és megismerjék az új termékeket és azok eladási fortélyait, hogy a külföldi vevőket naprakész információkkal és tanácsokkal lássák el, de időnként alacsonyabb rangú beosztottaknak is nyílt erre lehetőségük.¹¹⁴

A felvétellel kapcsolatos további sztereotípiá volt – ahogyan az a *Ludas Matyi* karikatúráin is látható –, hogy csak csinos fiatal lányokat alkalmaznak eladóként. Valóban megjelent kritériumként néhány hirdetésben, hogy női munkaerőt keresnek, sőt, ezt erősíti meg az is, hogy a harkányi Anna-bál szépségkirálynő-választásán a helyi Konsumturist boltvezetője ért el második helyezést.¹¹⁵ Ami pedig a kort illeti, az Intertourist ajándékaru-eladói pozíció alsó korhatára 1979-ben 16, majd 1987-ben 19 év lett, s ekkorra már csak érettségivel rendelkezők tölthették be ezt az állást.¹¹⁶ Egy visszaemlékezés szerint a fiatal lányok azért jelentkeztek dollárbolti dolgozónak és külkereskedőnek, „hogy ott szerezzék be azokat

¹⁰⁷ Tóth 1982: 128.

¹⁰⁸ *Hajdú-Bihari Napló* 1989. június 20. 6.

¹⁰⁹ *Zalai Hírlap* 1986. december 15. 7; *Magyar Nemzet* 1988. január 25. 11.

¹¹⁰ *Népszava* 1967. július 7. 15; Pál 1966: 98.

¹¹¹ Interjú Kolozs Marikával, 2022. május 23.

¹¹² *Népszava* 1991. február 28. 10; *Népszava* 1990. szeptember 11. 10; *Zalai Hírlap* 1986. december 15. 7; *Zalai Hírlap* 1975. március 20. 7.

¹¹³ *Magyar Nemzet* 1988. május 11. 10.

¹¹⁴ Interjú Kolozs Marikával, 2022. május 23; *Pest Megyei Hírlap* 1967. május 27. 5.

¹¹⁵ *Ludas Matyi* 1975. (31.) 34. 13; *Ludas Matyi* 1975. (31.) 35. 13; *Hajdú-Bihari Napló* 1989. június 19. 6; *Hajdú-Bihari Napló* 1989. szeptember 9. 13; *Dunántúli Napló* 1970. július 28. 5.

¹¹⁶ *Magyar Közlöny* 1979. június 7. 526; *Magyar Közlöny* 1987. június 28. 414.

4. kép. *Intertourist* állás-hirdetés karikatúrá

Forrás: Ludas Matyi 1975. (31.) 34. 13.

a mutatós ruhadarabokat és egyéb cuccokat, amelyekből a budapesti boltok kínálata különösen sovány volt azokban az időkben. (A ki nem mondott vágyak között egy nyugati férj beszerzése is szerepelt.)¹¹⁷ Intertourist interjúalanyomnak volt olyan kolléganője, aki egy a boltban vásárló külföldihez ment férjhez.¹¹⁸

E munkakör számos olyan kiváltsággal járt, amelyre méltán irigykedhettek a valutás világon kívül állók. Elsőként említhető a borraivaló, amelyet a külföldiek hagytak a dolgozóknak, így – habár hivatalosan nekik sem lehetett valutájuk – lehetőséget kaptak a vásárlásra.¹¹⁹ A diplomatabolti dolgozók egy ideig elfogadhattak borraivalót a betérő vásárlóktól, ám mivel a többi Konsumex-dolgozónak (akik a raktárban, központban dolgoztak) nem adatott meg ez a lehetőség, 1975-től elestek ettől a – sokszor fizetésük többszörösét kitevő – juttatástól, és szigorúan ellenőrizték őket.¹²⁰ A termékekhez hivatalosan nem férhettek hozzá, de az új termékek megjelenésekor (főleg csokoládé) lehetőségük volt azok megkóstolására is, sőt mint (raktári/központi) dolgozók a szavatosság lejáratához közeledő csokoládékból, italokból és egyéb termékekből olcsóbban tudtak vásárolni. Egyik interjúalanyom fiát például „kinézték” az osztályból, mert Sport szelet helyett általában Bounty-t és egyéb, csak itt kapható csokoládékat evett. Ők mint dollárbolti dolgozók forintért vehették meg ezeket a termékeket, de természetesen nem nagy mennyiségeket.¹²¹ Az üzletek bezárásakor a leárazott termékeket is főként a dolgozók, azok ismerősei tudták jó áron megvenni.¹²² Emellett pedig a dollárboltokban a dolgozók karácsonyra, húsvétra nekik összeállított csomagokat kaptak, amelyek nem voltak kaphatók a rendes üzletekben, a diplomatabolti dolgozók viszont „csak” a szóróanyagokból, mintákból kaptak.¹²³

A fogyasztói javak mellett, az ezekben a boltokban dolgozók azért is kiváltságosok voltak, mert hazai és külföldi hírességek – például Esztergályos Károly rendező, Szabó Sándor színművész, Kabos László komikus, Várkonyi Zoltán

¹¹⁷ Náray 2010: 69.

¹¹⁸ Interjú Kolozs Marikával, 2022. május 23.

¹¹⁹ Interjú Kolozs Marikával, 2022. május 23.

¹²⁰ Interjú Szita Istvánnal, 2022. május 18.

¹²¹ Interjú Kolozs Marikával, 2022. május 23; Interjú Csuha Ágnessel, 2022. május 17.

¹²² Interjú Kolozs Marikával, 2022. május 23.

¹²³ Interjú egy IBUSZ valutásbolt vezetővel, 2022. május 21; Interjú Csuha Ágnessel, 2022. május 17; Interjú Szita Istvánnal, 2022. május 18.

színész-rendező, Andy Vajna filmrendező üzletember, Thomas Anders, a Modern Talking éneke, Monsieur 100.000 Volts és Gilbert Bécaud francia énekesek¹²⁴ – vásároltak náluk.

KISKAPUK: MÓDSZEREK NYUGATI TERMÉKEK MEGSZERZÉSÉRE

Természetesen a fentebb bemutatott termékeket „bármi áron” igyekeztek megszerezni azok is, akik hivatalosan sem nyugati valutához, sem pedig a dollárboltokban árult termékekhez nem fértek hozzá.

- „– Téged miért csuktak le?
 – Én csak szolmizáltam a Kígyó utcában.
 – Hihetetlen. Na és mit szolmizáltál?
 – Do-lá-re-la-do.”

Ez a „közismert szolmizációs gyakorlat”¹²⁵ reflektál azokra a „kreatív” gyakorlatokra és azok szankcióira, amelyek a nyugati valutát és a valutásboltok termékeinek megszerzését célozták. A fogyasztási szokásokat tekintve Majtényi György *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban* című könyvében bemutatott – étterembe, vadászni járó, a párizsi divatot követő, nyugati luxuscikkeket használó – káderekből álló elit mellé egy új réteg emelkedett fel s vált el azoktól, akik nem rendelkeztek valutával, ezért nem tudtak hozzáférni a nyugati cikkekhez.¹²⁶ A jómód tehát a hiánygazdaságtól való függetlenedést is jelentette a korszakban, vagyis a drágább termékek beszerzése, a hazai valuta boltokban és külföldön rendszeresen történő vásárlás lehetősége volt a „gazdagok” kiváltsága.¹²⁷ Azok azonban, akik legális úton nem tudtak keményvalutához jutni, más módszereket találtak arra, hogy a valuta üzletekben vásárolhassanak.

Az IKKA-utalványokkal való üzérkedés olyannyira általánossá vált, hogy rendőrt állítottak az IKKA-központ elé. Mivel hatalmas haszonnal járt az utalványokkal való kereskedés, az üzérek egész napjaikat töltötték az IKKA-ban vagy környékén, hiszen „[a]z IKKA dollár árfolyama mindig is jóval magasabb szinten alakult, mint amennyit a Magyar Nemzeti Bank, mint hivatalos beváltóhely a diktált áron kialakított árfolyamon adhatott érte”.¹²⁸

De nemcsak az IKKA-utalványokra volt nagy kereslet a feketepiacon, hanem a valuta boltokban beszerezhető áruk feketepiaci eladásával is sokat lehetett keresni. Sokan – külföldi hozzátartozójuk révén – legálisan vásárolhattak a dollárboltokban, ezáltal ők így jóval olcsóbban kapták meg dollárért azokat

¹²⁴ Interjú Kolozs Marikával, 2022. május 23; Interjú Szita Istvánnal, 2022. május 18.

¹²⁵ Timár 2000: 29.

¹²⁶ Majtényi: 2009.

¹²⁷ Valuch 2013: 61.

¹²⁸ Gagyiova 2021: 28; *Népszabadság* 1968. március 27. 8; Fodor 2009: 54–55.

a fogyasztási cikkeket, amiket Budapesten boltokban is lehetett kapni, de sokkal drágábban. Így felvásárolták a cigarettát, az italt, tartós fogyasztási cikkeket, például mosógépet, hűtőgépet, és felárral adták tovább.¹²⁹

„Mint egy titkos szekta tagjai: – némi igazoltatás után – úgy léptek be a paradicsomba. Már előre lezsírozták a sarki trafikban, hogy a karton Marlborót (á: két dollár, kábé harminc forint) kétszáz forintért átveszik tőlük. A trafikos meg pult alól árulta ezeket a Fecksnél, Munkásnál jóval zamatosabb füstölni valókat. Természetesen borsos felárral.”¹³⁰

A diplomataboltokban is történtek olyan esetek, amelyek arról tanúskodnak, hogy a boltban vásárlásra jogosultak részvételével kereskedtek feketén az ott megvett árukkal. Már 1966-ban, alig pár évvel a diplomataboltok megnyitása után meghatalmazás útján igyekeztek tömegesen kijátszani a szabályokat:

„Gyakori, hogy a külföldön tartózkodó dolgozó meghatalmazása alapján vásárol valaki a boltban. Sok meghatalmazás hiányos /:pl. összeget nem tartalmaz:/, felületes. Az egyik magánlevél-jellegű meghatalmazás útmutatást ad a meghatalmazottnak, hogy milyen cikkeket vásároljon a Boltban, azokat milyen forintáron adja el; így a meghatalmazó kikalkulál levelében 100 Ft-os dollár-árfolyamot, és azt is hozzáteszi, hogy a meghatalmazott erről egy szót se szóljon senkinek. Az ilyen esetekből arra következtethetünk, hogy egyes kiküldöttek megtakarított valutáikat nem az előírások szerint, saját céljukra történő vásárlásokra használják fel, hanem rokon körön kívüli – haszonnal történő – üzletelésre fordítják.”¹³¹

A Konsumex Diplomatabolt levéltári iratai között egy olyan ügy is felbukkant, melyben a budapesti olasz nagykövetség tagjainak nevében a Konsumex Városház utcai üzletében jogosulatlan vásárlások zajlottak. Két esetben ismeretlen személyek a nagykövetség beosztottjainak nevét és diplomata igazolványának számát felhasználva visszaélést követtek el és külföldi fizetőeszközökkel nagyértékű vásárlásokat eszközöltek 1977 júliusában majd 1978 februárjában.¹³² A történet további érdekessége, hogy az első esetben az olasz követségi dolgozó éppen a diplomataboltban tartózkodott, amikor

„arra lett figyelmes, hogy előtte egy számára ismeretlen idősebb középtermetű olaszul beszélő férfi (aki egy másik férfi és egy magyarul is beszélő hölgy társaságában volt)

¹²⁹ Tarnói 1975: 89.

¹³⁰ Szemere 2008.

¹³¹ MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 19/1966. 1966. október 31-i jelentés a Diplomata Bolt tevékenységének vizsgálatáról. 11.

¹³² MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 2028/1978. Dr. Berkes Istvánnak címzett 1978. április 5-i levél. Olasz észrevétel KONSUMEX-szel kapcsolatban; MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 2028/1978. Mario Franzi olasz nagykövet 1978. február 24-i levele Dr. Bényi Józsefhez

az ő nevét írja alá a számlára és az ő külügyminisztériumi zöld igazolvány számával vásárol (természetesen az igazolvány felmutatása nélkül, mivel az a tulajdonosa [...] zsebében volt) több mint 200 \$ értékű árut.”¹³³ S amikor az érintett angol nyelven helyben tisztázni igyekezett az esetet, az eladók úgy tettek, mintha nem értenék miről van szó és közben mindent elkövettek, hogy az illető minél előbb fizethessen és feltűnés nélkül távozhasson.¹³⁴

A boltosok helyzetükből adódóan engedték, hogy a szállodai dolgozók, londonerek a szállodák valutás boltjában levásárolják a keményvalutában kapott borraivalót, de nagy eséllyel tudtak bekapcsolódni a feketepiaci eladásokba is. Amennyiben elnézték, hogy egyesek a valutakeretnél többet vásároltak, személyes jutalomban vagy osztalékban részesültek; előfordult, hogy a teljes bolti személyzet benne volt a szervezésben.¹³⁵

S habár hivatalosan a külkereskedők számára tilos és büntetendő volt a nyereszkeskedést szolgáló pénzváltás, áruvásárlás, vagy más befektetés, a külkereskedelem területén mégis megnövekedett az egyéni haszonszerzés, valamint a vám- és devizabüntettekkel kapcsolatos cselekmények száma. A Konsumex Vállalat vezetője figyelmeztetést is kapott, a vállalat több dolgozóját – köztük vezetőket is – „a gazdálkodás rendjét sértő magatartásukért” kellett elmarasztalni.¹³⁶

A külkereskedők mellett a kamionosok is könnyen jutottak nyugati valutához és termékekhez. Szemben azokkal a szakmákkal, amelyek a külkereskedelemben nyíltak, a hatalmi elitet képezték le, vagy másképpen jogosítottak külföldi utazásra (művészet, sport, üzlet, tudomány), a teherautó-vezetés mint munka elméletileg elérhető választás volt minden férfi számára, aki rendelkezett megfelelő jogosítvánnyal és középfokú végzettséggel. Mivel viszonylag kevés embernek volt utazásra jogosult vagy külföldön élő rokona, illetve ismerőse, nagyon keveseknek volt hozzáférése nyugati termékekhez és a dollárboltokhoz. A legtöbb ember viszont ismert egy kamionost, vagy valakit, aki ismert egyet, akik által szert lehetett nyugati termékekre.¹³⁷ Így a külföldi utakra járó kamionosok jelentették sokak számára a hozzáférést a nyugati világhoz, hiszen „volt valutájuk rogyásig, és ha nem a szék alá vagy a rakodótérbe rejtették hazafelé a feketepiacon vagyonokat érő holmikat, akkor felesleges dollárjukat a Konzumba fektették.”¹³⁸ Sok

¹³³ MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 2028/1978. 1666. Az olasz nagykövet Diplomáciai Testületet Ellátó Igazgatóságához címzett 1977. augusztus 10-i levele.

¹³⁴ MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 2028/1978. 1666. Az olasz nagykövet Diplomáciai Testületet Ellátó Igazgatóságához címzett 1977. augusztus 10-i levele.

¹³⁵ Interjú Kolozs Marikával. 2022. május 23; *Népszava* 1974. október 12. 1; *Népszabadság* 1988. augusztus 18. 8; *Dunántúli Napló* 1985. június 30. 4.

¹³⁶ MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 84/5–0088/33/1975. Általános biztonsági kérdések tőkésországok állampolgáraival való kapcsolattartás során. 1975. szeptember 11. 50–51; MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 2–008/46/1975. Bíró József által a Konsumex Vállalat igazgatójának címzett 1975. május 5-i levél; MNL OL XXIX–G–140 7. kd. 2–008/4/1976. Bíró József 1976. március 10-i a Konsumex Vállalat Igazgatójának címzett levele. 3.

¹³⁷ Hammer 2002: 111.

¹³⁸ Szemere 2008.

kamionosról derült ki, hogy a nyugati utak alkalmával valutát vagy termékeket csempészték.¹³⁹

Azt gondolhatnánk, hogy olyan csalások, mint *Az elvarázsolt dollár* című 1986-os filmben – ahol a Balaton-parti dollárboltokból összegyűjtött egydollárosokra nyomnak hamis százdollárosokat –, valójában nem történtek, de a keményvaluta és a nyugati termékek birtoklása komolyabb büntetésekre is rávette az embereket.¹⁴⁰

1983-ban leplezték le egy kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező – azaz prostituáltakból, külföldiekből, taxisokból, pincérekől, dollárbolti alkalmazottakból álló – bűnözőcsoportot, melynek tagjai szigorú munkamegosztásban üzérkedtek dollárboltban vásárolt termékekkel. Első lépésként a hat „üzletszerű kéjelgést folytató nő” szerzett esténként Budapest nagy szállodáiban külföldi ügyfeleitől valutát, amit e nők élettársai értékes műszaki cikkekre váltottak a bizományiban, miután taxisokkal, pincérekkel váltották forintra. A bizományiban dolgozó eladók is bekapcsolódtak az üzletbe, akik végül rájöttek, hogy egyszerűbb a keményvalutában szerzett bevételt rögtön az Intertourist üzletekben műszaki cikkekre váltani, amelyet aztán becsüsöknek adtak oda értékesíteni, s hogy ne legyen feltűnő, hogy hetente több alkalommal visznek dollárboltban beszerezhető termékeket, a bűnszervezet tagjai barátaikat, ismerőseiket is bevonták az üzletbe. A becsüsök mégis észrevették, hogy az Intertourist üzletekből hirtelen nagyon sok áru érkezik, de ahelyett, hogy jelezték volna a vállalat vezetőinek, százalékot követeltek az átvett műszaki cikkek után, aminek következtében a beszerzők – hogy kevesebbet kelljen osztzkodni – alakítottak egy kis maszek bizományi áruházat is. A bevételekből a lebukásig nyugati autókra, nyaralóra és külföldi utakra is futotta.¹⁴¹ Számos betörés is történt a valutásboltokba, mivel ezekben a napicikkeknél sokkal értékesebb árukat forgalmaztak.¹⁴² Például 1989-ben egy házkutatás során egy butikra való nyugati terméket találtak, amelyek mind a Konsumex boltjából hiányoztak, s mindemellett még a termékkatalógust is ellopta a betörő, hogy későbbi ügyfelei ebből válogathassanak; de voltak, akik egy-egy árura specializálódtak, például 39 db órát vagy három szemeteskukányi rágógumit találtak náluk a bűnüldöző szervek.¹⁴³

Miután törvényileg bevezették, hogy bizonyos értékben bárkinek lehet nyugati valutája, amelyet ellenőrzés nélkül elkölthet, az a gyakorlat is kialakult, hogy – mivel azt nem ellenőrizték, hogy ki hányszor vásárol ebben az értékben – sokan a megengedettnél tetemesebb valutakészletet halmoztak fel és üzletről üzletre járva 20–30 dolláros tételenként vették a szappant, dezodort, cigarettát, amiket

¹³⁹ *Magyar Rendőr* 1969. (23.) 8. 7.

¹⁴⁰ *Az elvarázsolt dollár*, 1986.

¹⁴¹ *Magyar Rendőr* 1983. (37.) 49. 13.

¹⁴² *Magyar Rendőr* 1983. (37.) 19. 7.

¹⁴³ *Magyar Rendőr* 1983. (37.) 19. 7; *Esti Hírlap* 1989. február 14. 4; *Magyar Rendőr* 1967. (21.) 52. 10–11; *Magyar Rendőr* 1973. (27.) 35. 11; *Magyar Rendőr* 1982. (36.) 26. 12.

jókora felárral adtak el a maszek butikosoknak.¹⁴⁴ Sőt, jövedelmező üzlet volt a dollárboltban megvenni az árut és külföldön kereskedni vele.¹⁴⁵

* * *

A hiánygazdaságra és valutahiányra adott lehetséges válaszként megjelenő dollárboltok rendszere, miközben teljesítette a rábízott feladatot – miszerint bővítette az árukészletet és konvertibilis valutát hozott a gazdaságnak –, erősítette a társadalmon belüli egyenlőtlenséget. E boltok termékkészlete megmutatja, hogy melyek voltak a nehezen hozzáférhető árucikkek a szocializmus évtizedeiben, és ezek – sőt még csomagolásuk – birtoklása is presztízst jelentett, mindenki számára vágyott termékek voltak a dollár-és diplomataboltok polcain látható italok, játékok, illatszerek. A kezdetben csak szűk kör számára elérhető üzletek nem csak számukban, hanem típusukban is egyre gyarapodtak, így a Konsumturist és Intertourist dollár- és diplomataboltjai mellett nemcsak a közlekedésben és turizmusban érdekelt vállalatok (Utastourist, IBUSZ, szállodaláncok) nyitottak valutáért árusító üzleteket, hanem olyan szaküzletek is, mint például az Ofotért vagy a Sony, Benetton és Pierre Cardin, s a valuta kereskedelem meghatározta ezen boltok árukészletét és vásárlóköreit is.

S habár a kezdetben meghatározott szűk réteg, akik ezen boltokban vásárolhatott, az évtizedek alatt folyamatosan bővült az enyhülő rendelkezéseknek köszönhetően, a társadalom többi tagja szemében irigységet szült ez a kettéosztottság, sokan igyekeztek kerülőúton is megszerezni a csak a valuta boltokban található termékeket. A kapcsolati tőke megléte – külföldön élő rokon, dollárbolti dolgozó, kamionos, külföldi ismerős – befolyásolta, hogy a javak kinek és milyen mértékben voltak hozzáférhetőek, és a kialakult gyakorlatok azt mutatják, hogy aki kevesebb „konvertibilis kapcsolati tőkével” rendelkezett, annak csupán a fekete piac és egyéb büntetendő tevékenységek adódtak beszerzési lehetőségeként. A vásárlást nagymértékben megnehezítő törvényi szabályozásokra számos kiskaput talált a társadalom (illegális valutabirtoklás, vásárlás külföldi ismerősön keresztül, bécsi bevásárlások), amelyek egy sajátos mentalitás kialakításához járultak hozzá. Ezen üzletek létrehozása erősítette sőt – a 350 különféle valuta üzlet, amelyben a szocializmus utolsó évtizedében már bárki vásárolhatott bizonyos összegért – legitimizálta a nyugati életstílus utáni „sóvárgás” tapasztalatát a szocialista szellemiségben belül, amivel a lehető leghatásosabb antiszocialista propagandát eszközölte: azt sugallta, hogy van egy minőségében jobb (még ha nem is igazságosabb) világ, de ez szinte elérhetetlen, vagy ha mégis, az már privilégium, társadalmi tőke, státuszszimbólum.

¹⁴⁴ *Képes* 1988. február 6. 29.

¹⁴⁵ *Dunántúli Napló* 1986. június 23. 2.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXIX-G-140 Konsumex Külkereskedelmi Vállalat (1956–2002).

XXIX-G-26-1 DATORG Külkereskedelmi Adatfeldolgozó és Szervező Rt., Közgyűlési jegyzőkönyvek (1972–1987)

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL XXIII.102.a.1 Budapest Főváros Tanácsa VB-ülések jegyzőkönyvei (1950–1990) Jelentés a főváros 1966. évi idegenforgalmának fontosabb kérdéseiről.

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Kereskedelmi Dokumentációs Gyűjtemény (MKVM KD)

2007.3.1–1. IKKA csomag 1966.

86.202. IKKA Árjegyzék 1962–1963.

2017.114.1. Konsumturist diplomatabolt árjegyzék.

Konsumturist Budapest prospektus.

Schreiber György 1977: A legfiatalabb Intertourist bolt. *Csemege Híradó* 22–23.

MKVM KD Tóth János 2011. április 21-i visszaemlékezése *Intertourist a „Csemege” sikertörténet* címmel.

MTVA Sajtó- és Fotóarchívum

MTI-FOTO-F__AS19650629003. (Sziklás Mária fotója)

1989: 40. tv. az általános forgalmi adóról

Amerikai Magyar Szó 1992.

Autó-Motor 1971.

Bács-Kiskun megyei Népiújság 1967.

Békés Megyei Hírlap 1971.

Délmagyarország 1989.

Dolgozók Lapja 1989.

Dunántúli Napló 1970–1985.

Esti Hírlap 1987.

Hajdú-Bihari Napló 1985–1990.

Heves Megyei Népiújság 1967.

Kelet-Magyarország 1989.

Képes 1987–1988.

Kereskedelmi Szemle 1986.

Kisalföld 1977–1983.

Kossuth Népe 1945.

Ludas Matyi 1975.

Magyar Hírlap 1971–1989.

Magyar Közlöny 1979–1987.

Magyar Nemzet 1965–1988.

Magyar Vasutas 1974–1987.

Magyarország 1966–1977.

- Mai Nap* 1991.
Napló 1968.
Néplap 1991.
Népszabadság 1965–1989.
Népszava 1965–1991.
Pest Megyei Hírlap 1967–1989.
Petőfi Népe 1966–1983.
Somogy Megyei Hírlap 1969.
Somogyi Néplap 1969–1989.
Szolnok Megyei Néplap 1966–1975.
Turista Magazin 1983.
Új Néplap 1996.
Vas Népe 1986.
Vasárnapi Hírek 1988.
Világ gazdaság 1978.
Zalai Hírlap 1975–1986.
- B. Mezei Éva 1979: Mese – szappanhabbal. *Magyarország* 1979. december 9. 45.
Bérczi Gábor 1987: Mindent a szemnek... *Fotó* 1987. (34.) 10. 464–465.
Bodó L. 1986: Gyarapodnak a valutáért árusító üzletek. *Dunántúli Napló* 1986. június 23. 2.
Breitner Miklós – Sebők Emília 1987: Márkás téma. Magán-dollár és köz-líra. *Figyelő* 1987. március 27. 14–15.
Elek Lenke 1987: Mennyit ér a „magyar” dollár? *Magyar Hírlap* 1987. február 18. 5.
Farkas Csaba 1989: Valutásboltok forgalma. *Csongrád Megyei Hírlap* 1989. augusztus 31. 3.
Hoboth László 1973: A tárgykörozés segítségével. *Magyar Rendőr* 1973. (27.) 35. 11.
Imre Béla 1986: Danubius ötödik gyógyszállója. *Kisalföld* 1986. március 29. 10.
Jakab István 1977: Ételtár Bükfürdőn és Szombathelyen. *Vas népe* 1977. április 24. 1.
Kácsor Zsolt 2017: *A harminckét bolond*. Kalligram, Pozsony.
Kiss Noémi 2020: *Balaton*. Magvető, Budapest.
Korompay János (szerk.) 1988/1989: *Diplomata Áruházi Árjegyzék*. Konsumex Külkereskedelmi Vállalat, Budapest.
Kovács Lajos 1988: Jattok és videók. *Népszabadság* 1988. augusztus 18. 8.
Lovas László 1967: Az együttműködés eredménye. *Magyar Rendőr* 1967. (21.) 52. 10–11.
Mihail Bulgakov 1972: *A Mester és Margarita*. Kriterion, Bukarest.
Petrás Gabriella 2020: Dollárboltból Adidas melegítő, pult alól Lux szappan, kvarcóra: luxus karácsonyi ajándékok a Kádár-korszakban. 2020. november 30. <https://www.nosalty.hu/ajanlo/dollarboltbol-adidas-melegito-pult-alol-lux-szappan-kvarcora-luxus-karacsonyi-ajandekok-kadar> – utolsó letöltés: 2022. június 14.
Ráthonyi János 1977: Csak valutáért. Inter- és Konsumtourist, IKKA. *Magyarország* 1977. július 17. 32.
Schmidt Attila 1974: Egy tétel: tízezer Pall Mall. Üzérkedés, devizabüntett „a számlán”. *Népszava* 1974. október 12. 1.
Solymár József 1965: A Nagyfülű világgá ment. *Népfront* 1965. (10.) 6. 23–24.

- Sós Péter János 1988: Inkább a hiányt osztjuk el? Az elvarázsolt dollár-kastély. *Képes* 1988. február 6.
- Sz. Jakab 1984: Jövedelmező kereskedelem. *Magyar Vasutas* 1984. augusztus 30. 5.
- Szarvas Szilveszter 2009: Már húsz esztendeje kíséri a Gorenje-láz Magyarországot. *Magyar Hírlap* 2009. április 4. 8.
- Szekulity Péter 1981: Színhely a Kígyó utca. *Új Tükör* 1981. (18.) 6. 6–8.
- Szemere Katalin 2019: Dollárpapa. NOL. http://nol.hu/kultura/kepmento__dollar-papa-313830 2008.12.21. – utolsó letöltés: 2019. január 14.
- Szergényi Pál 1983: Három évtizede a vásárlókért. *Magyar Rendőr* 1983. (37.) 19. 7.
- Timár György 2000: *Nevető lexikon és agyrémszótár*. Fekete Sas Kiadó, Budapest. 29.
- Tóth László 1982: *Konsumex Szervezeti és működési szabályzat* 2. kötet Konsumex Külkereskedelmi Vállalat, Budapest.
- Tóth T. Levente 1992: Bezár a dolláros bazár. *Népszabadság* 1992. március 6. 8.
- Vámos Miklós 2005: Szoci kóla. *Bárka* 2005. (12.) 5. 53–56.
- Virág Ferenc 1989: Kórházi kezelés közben betört Bóna a boltokba. *Esti Hírlap* 1989. február 14. 4.
- Zimre Zsuzsa 2017: Ó, azok a csodás nyolcvanas évek! – 5 nosztalgikus emlék a gyerekkorunkból. <https://wmn.hu/wmn-life/46308-a-nyolcvanas-evek-csodai--5-nosztalgikus-emlek-a-gyerekkorunkbol> 2017. február 20. – utolsó letöltés: 2022. június 12.
- Zombori Attila 1982: Az Intertourist betörői. *Magyar Rendőr* 1982. (36.) 26. 12.
- Zsolnai László 1967: Ajándékkocsi olcsóbban. *Tolna Megyei Népiújság* 1967. május 21. 4.

Az elvarázsolt dollár (r.: Bujtor István, 1986).

- Interjú Csuha Ágnessel, az Intertourist központjában 1973-tól 1990-ig dolgozó építésszel 2022. május 17-én, készítette: Andor Anna Klára. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Kolozs Marikával, 1971-től 1992-ig a Kígyó utcai és számos budapesti szállóbeli Intertourist-boltok dolgozójával 2022. május 23-án, készítette: Andor Anna Klára. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú egy somoskőújfalui határátkelőnél lévő IBUSZ valutásbolt vezetőjével 2022. május 21-én, készítette: Andor Anna Klára. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Szita Istvánval, 1974-től 1978-ig a Városház utcai diplomatabolt dolgozójával 2022. május 18-án, készítette: Andor Anna Klára. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bátori Béláné – Vilmos Endréné 1964: Az idegenforgalom hatása a belkereskedelemre. *Kereskedelmi Szemle* (5.) 4. 212–217.
- Berend T. Iván 1986: *Szocializmus és reform*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bjanógel József 1972: A lakosság fogyasztási színvonalának emelése, mint a népgazdaság fejlesztésének célja. *Kereskedelmi Szemle* (13.) 12. 15–18.

- Bren, Paulina 2012: Tuzex and the Hustler: Living It Up in Czechoslovakia. In: Bren, Paulina –Neuburger, Mary: *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*. 27–48. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199827657.003.0001>
- Csikós-Nagy Béla 1982: *Gazdaságpolitika*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Feitl István – Mitrovits Miklós – Ripp Zoltán – Takács Róbert 2013: *Kérdések és válaszok a Kádár-korról*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Fenyő Imre 1962: A fogyasztási cikkek importjának problémái. *Kereskedelmi Szemle* (3.) 2. 68–72. 69–70.
- Fodor Béla (szerk.) 2009: *Zuglói Lexikon*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Gagyiova, Annina 2021: Legitimizing Socialism? Hard-Currency Stores and Western Goods in Hungary, 1956–1989. *Hungarian Studies Review* (48.) 1. 19–47. <https://doi.org/10.5325/hungarianstud.48.1.0019>
- Guentcheva, Rossitza 2009: Mobile Objects: CORECOM and the Selling of Western Goods in Socialist Bulgaria. *Études Balkaniques* (45.) 1. 3–28.
- Hammer Ferenc 2002: A Gasoline-Scented Sindbad: The Truck Driver as a Popular Hero in Socialist Hungary. *Cultural Studies* 2002. (16.) 1. 80–126. 111. <https://doi.org/10.1080/09502380110075270>
- Harmati Gábor 2009: *Utasejtő 60*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.
- Havasréti József 2006: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neo-avantgárdban*. Typotex, Budapest.
- Herner Ernő 1989: Az adóreform hatása a gazdálkodói szféra feltételeinek változására. *Kereskedelmi Szemle* (30.) 1. 11–17.
- Imre János 1983: A szálláskapacitás, a vendéglátó- és bolthálózat hosszú távú fejlesztésének elvei Budapesten. *Kereskedelmi Szemle* (24.) 10. 25–30.
- Juhár Zoltán 1968: A fogyasztási cikkek importjának szerepe az áruellátásban. *Kereskedelmi Szemle* (9.) 6. 6–10.
- Juhár Zoltán 1986: Az idegenforgalom helyzete és feladata. *Kereskedelmi Szemle* (27.) 4. 1–7.
- Kamarás István 1996: A Mester és Margarita értelmezése. In: Kamarás István: *Olvasatok*. Osiris, Budapest, 94 – 136.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2014: Az utazás, mint szociális státuszbeli változás szemiotikai jelei. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *A mindennapi élet jelrendszereiből. Szocioszemiotikai tanulmányok*. Loisir, Budapest, 1–20. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2012.1-4.6>
- Kapitány Zsuzsa 1994: Az autóelosztástól az autópiacig. *Kereskedelmi Szemle* (35.) 4. 35–43.
- Kapitány Zsuzsa – Kornai János – Szabó Judit 1982: A hiány újratermelése a magyar autópiacra. *Közgazdasági Szemle* (29.) 3. 300–324.
- Klauber Máttyás 1989: Konvertibilis valutáért árusító boltok a KGST-országokban. *Figyelő* 1989. május 25. 19.
- Kornai János 2012: *A szocialista rendszer – Kornai János válogatott munkái 2*. Kalligram, Pozsony.
- Maczó Balázs (szerk.) 2018: *IBUSZ... mert úton lenni jó!* Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.

- Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Markos Béla – Kolacsek András 1961: *Idegenforgalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Miltényi Szilárdné 1986: Meinl-módszerek és hasznosításuk. *Kereskedelmi Szemle* (27.) 6. 52–54.
- Náray Péter 2010: *Nem Duna, Genfi tó*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Oláh Lászlóné 1991: A valutáért árusító nyílt árusítású üzletek fogyasztói érdekvédelmi vizsgálata. *Kereskedelmi Szemle* (32.) 1. 51–53.
- Osokina, Elena 2021: *Stalin's Quest for Gold: The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization*. Cornell University Press, New York. <https://doi.org/10.1515/9781501758539>
- Pál László 1966: A Belkereskedelem deviza-szerző tevékenysége *Kereskedelmi Szemle* 1966. (7.) 2. 95–99.
- Papolczy Balázs 2017: *A magyarság helyzete a XXI. században*. L'Harmattan, Budapest.
- Szalay Károly 1970: Bulgakov, a mester. *Forrás* (2.) 6. 57–60.
- Tarnói Gizella 1990: „Az átmenet kinnal-keservvel fog járni” Interjú Surányi Györggyel. *Mozgó Világ* (16.) 3. 25–30.
- Török Róbert (szerk.) 2011: *Volt egyszer egy Csemege*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.
- Valuch Tibor 2008: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper Farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. *Múltunk* (53.) 3. 40–59. <https://doi.org/10.1017/S1074070800027978>
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Magyarország.
- Valuch Tibor 2022: *Everyday Life under Communism and After. Lifestyle and Consumption in Hungary, 1945–2000*. CEU Press, Budapest – Bécs – New York. <https://doi.org/10.7829/9789633863770>
- Váradai Júlia 2019: Szubjektív történelem objektív felhangokkal. Beszélgetés Hardi Róberttel. *Mozgó Világ* online (29.) 6. <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00040/13Varady.html> – utolsó letöltés: 2019. január 20.
- Vathy Zsuzsa 2006: *Herend, az más. Tizenöt év a herendi porcelánmanufaktúra életében. 1990–2005*. Kortárs, Budapest.
- Zatlin, Jonathan R. 2007: *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*. Cambridge University Press, Cambridge.

Balogh Ádám Tibor – Török Róbert

Gál János fiumei gyarmatáru-kereskedő portréja és fiumei vállalkozásának rövid története

A 19. századi magyarországi kereskedők történetének kutatásában nem magától értetődő, hogy közöttük erdélyi székely nemesi családból származó személyekkel találkozhatunk,¹ hiszen a 19. század második feléig Székelyföld kereskedelmének meghatározó szereplői az örmények, a görögök, később pedig a zsidók voltak.² Az iménti közösségekkel ellentétben a székelyeknél sokáig kevésbé tekinthető elterjedt hivatásnak a kereskedelmi szakterület, s ez a népcsoport mindezülig nem tartozott az újkorban gyakran elemzett és közismert kereskedői társadalmi körök közé sem. Habár más régiók esetében is megfigyelhető, hogy a földbirtokaikról kiszoruló nemesek kényszerhelyzetükben vagy egy jó üzleti lehetőség reményében polgári hivatást vállaltak (például hivatalnokokká, iparosokká, ügyvédeké váltak), esetleg a földbirtokaikon végzett gazdálkodás során megtermelt nyersárúkat (például gabonát, kukoricát, fát) vagy tenyésztett állataikat eladták a vásárokon, más vidékeken, városokban, ám az egzotikus áruk behozatalára specializálódó gyarmatáru-kereskedői foglalkozás nem tartozott az elterjedt szakterületek közé.³ Az arányosítást⁴ követően kezdték a székely családok a gyermekeiket az egyébként jól jövedelmező kereskedelmi pályára küldeni, ezáltal a már említett népcsoportok mellett egyre több székely kereskedővel is találkozhatunk a 19. század második felében.⁵ Ez a kereskedő társulatok alakulásának és a szakosodott üzletek száma növekedésének az időszaka is. A századforduló környékére kialakult

¹ A kutatás során általunk feltárt székely nemesi származású kereskedő volt rétyi Antos László (1824–1888) Bécsben és lebicsei Petrás Géza (1858–1928) Marosvásárhelyen.

² Pál 2003: 251, 273. Lásd továbbá: B. Garda 2009; László 2010; Szemethy 2017.

³ Krankovics 2016: 33.

⁴ Varga Sándor meghatározása szerint „Az arányosítás tulajdonképpeni jelentése nem más, mint hogy a földbirtokosok javára birtokaik nagyságának arányában felosztják az addig a faluközösség által közösen használt erdőket, legelőket, kiszorítva abból a szegény kisbirtokos, illetve nincstelen réteget. Megszűnik tehát a közös erdő és legelő által biztosított szociális háló. Az ezután érvénybe lépett kötelező tagosítás költségeit ráterhelték a székelyekre, méghozzá nem birtok nagyságának arányában, hanem a »kepevel«, az egyházi adóval egyezően. További problémát jelentett, hogy az elosztás nagy számú korrupciós ügyletre adott lehetőséget, valamint a tagosítás miatt elvesztett területeknél a kárpótlásul kapott földek gyakran sokkal gyengébb minőségűek voltak. Mindezen törvények összességében azt eredményezik, hogy a szegényebb réteg ellehetetlenül, és más utat nem látva maga előtt, elvándorol.” Varga 2007: 73. Az arányosítással kapcsolatban bővebben lásd még: Varga 2007, 2008; Oroszi 2011.

⁵ Endes 1994: 417.

Erdélyben is a kereskedelmi szakoktatás, ami alapvető feltétele volt a szakma professzionalizációjának és további szakosodásának.⁶

Gál János fiumei gyarmatáru-kereskedő alakja a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiből származó történeti és muzeológiai forrásokban rajzolódik ki a vizsgálódó szemek előtt. A hiányosan megőrződött írott és tárgyi emlékek alapján egy dualizmus kori, egzotikus termékek forgalmazásával hivatásszerűen foglalkozó magyarországi vállalkozó-kereskedő tevékenysége válik részleteiben rekonstruálhatóvá, akit vélhetően Fiume kikötővárosának gazdasági és ipari prosperitása készítetett arra, hogy Székelyföldről a magyar–horvát tengeremlékre költözve saját üzleti vállalkozásba kezdjen a századfordulót megelőzően. Gál János a vállalkozása sikereinek köszönhetően a helyi közösségi élet egyik elismert szereplőjévé vált, aki a boldog békeidőkben az Osztrák–Magyar Monarchiába importálta és adta el áruit, majd átélte az első világháború okozta üzleti és társadalmi nehézségeket. Fennmaradt csekély számú hagyatékában többek között reklámanyagokat, számlákat, hirdetéseket, árjegyzékeket, csomagolóanyagokat és az általa árusított termékeket egyaránt találhatunk; azonban sem céges iratanyaga, sem üzletvitelének forrásai nem maradtak fent – esetleg lappangó forrásoknak vélhetjük azokat. Személyéről és vállalkozásáról mindezidáig csak egy rövid áttekintés született, amely első világháborús kontextusban mutatta be munkásságát.⁷ Jelen munka kitér a dualizmus kori kereskedelmi viszonyokra, összefüggésekre, változásokra egy eddig kevésbé feltárt témakörben: egy székely nemesi családból származó kereskedő esetének tanulmányozására tesz kísérletet. Az írásmű Gál János példáján keresztül adalékokkal kíván szolgálni a gyarmatáru-kereskedelem történetének további vizsgálataihoz is.

DUALIZMUS KORI KERESKEDELMI VISZONYOK. A GYARMATÁRU KERESKEDELEM

Az Osztrák–Magyar Monarchia világkereskedelemben játszott szerepe, valamint annak tendenciái és mechanizmusai a magyar történetírás számára még számos kutatási lehetőséget rejtenek. A tradicionálisan a hajózásban és tengeri kereskedelemben érintett országokban (Nagy-Britannia, Hollandia, Spanyolország, Portugália, Amerikai Egyesült Államok, Németország stb.) ennek a területnek bőséges szakirodalma áll rendelkezésre,⁸ amelyeket alapul véve a hosszú 19. századi osztrák(–magyar) világkereskedelem részleteiben is vizsgálható lenne. Pelles Márton és Zsigmond Gábor az elmúlt években eredményesen végzett kutatásokat és tett közzé tudományos publikációkat, amelyekben rámutattak a fiumei kereskedelem

⁶ Imre 1940.

⁷ Török 2016a: 193–195.

⁸ Lásd például: Milne 2000; Topik 2000; Jones 2002; Vogt 2003; Northrup et al. 2004; Pomeranz–Topik 2007; Knight 2015; Bues 2018; Looz-Corswarem 2020; Krieger 2021; Smith 2021.

számára elengedhetetlen pénzügyi, közlekedési, logisztikai, ipari, infrastrukturális, technológiai és technikai fejlesztésekre.⁹ A kikötőváros és a kereskedelmet szolgáló tengerészeti, kikötő, vasúthálózat kiépülése, valamint a helyben feldolgozó gyáripar és bankszektor kialakulása fontos lépcsőfokok voltak ahhoz, hogy a kis- és nagykereskedők a behozott, majd gyakran helyben feldolgozott nyers terményekből származó árukat az Osztrák–Magyar Monarchia területein és a környező államokban egyaránt értékesíteni tudták.¹⁰ A gazdasági hálózati láncolatban, a távoli országokban és a Monarchia területén konzuli szolgálat, kereskedelmi ügynökhálózat épült ki, kereskedelmi vállalatok és kisebb vállalkozások alakultak meg a modernizáció következtében.

Ausztria–Magyarország számára voltak azonban árufajták, amiket távoli, tengerentúli területekről (Brazília, Kína, India stb.) szereztek be. Ezeket az árukat (kávé, kakaó, tea, rizs stb.) a 19–20. században ún. gyarmatáruknak nevezték, amelyek nagyobb kikötőkön keresztül érkeztek az európai kontinensre.¹¹ A Habsburg Monarchia világkereskedelme szempontjából az első számú import- és export kikötő Trieszt volt a hosszú 19. század során, másodsorban Hamburgon és onnan közvetve Bécsen keresztül is érkeztek áruk, ám a dualizmus idejében Fiume kereskedelme és ipara szintén rohamos ütemben fejlődött, áruforgalma jelentősen megnőtt.¹² Magyarország szempontjából a legfőbb kikötővárossá Fiume vált, aminek virágzása a 19. század végére, 20. század elejére tehető.¹³

A fiumei gyarmatáru-kereskedő cégek (például a Fiumei Kávébehozatali Társaság, a Fratelli Deisinger cég, Gál János cége) és gazdasági társaságok (Fiumei Cacao- és Csokoládégyár Rt., Rizshántoló és Keményítőgyár Rt., Kávéipar Rt., Fiumei M. Kir. Dohánygyár stb.) ellátták áruikkal az ország különböző területeit. A gyarmatáru-kereskedők többek között kávé, kakaót, teát, fűszereket, olajokat, déligyümölcsöket, szeszesitalokat és rizsféléket forgalmaztak. A magyar fűszer- és gyarmatáru-kereskedelem tekintetében Fiume városa kiemelt szerepet játszott, az itt megalapított későbbi „fiumei” elnevezésű vállalkozások, azaz a több esetben helyben alapított cégek később akár a magyar fővárosban, Budapesten is megjelentek.¹⁴

A kereskedelemről élő emberek Fiume városának egyik legjelentősebb társadalmi rétegét képezték, társadalmuk meglehetősen színes és sokrétű volt. Kereskedelmi nagyvállalati vezetőktől kezdve az alkalmazottakon át, a családi és egyéni vállalkozókon keresztül a piaci árusokig, boltosokig, eladóként is tevékenykedő

⁹ Fiume kikötővárosának fejlődéséről és a fiumei kereskedelmi tengerészetről lásd újabban: Pelles–Zsigmond 2019, 2020, 2021.

¹⁰ Lásd bővebben: Pelles–Zsigmond 2021.

¹¹ A gyarmatáru fogalmához Török 2016b: 17.

¹² Pelles–Zsigmond 2021.

¹³ Amint arra Eszik Veronika is felhívta a figyelmet egyik tanulmányában, nemcsak Magyarország számára, hanem Horvátországnak is fontos volt a kikötőváros: „Fiume [...] élő szerepet töltött be a horvátországi városhálózatban, és nagyon is erőteljesen hatott a környezetében található tengerparti, rivális településekre.” Eszik 2019: 6.

¹⁴ Török 2016b: 124.

termelőikig mindenki képviseltette magát. Fiumében számtalan üzlethelyiség, bolt, raktár, piacház működött a dualizmus éveiben, amelyekkel korabeli fényképeken és képeslapon is gyakran találkozhatunk. A kiemelhető kereskedelmi terek közé tartozott a korszó, ahol a járókelők éjjel-nappal gyönyörködhettek – az esztéknént kivilágított – boltok kirakataiban,¹⁵ illetve fontos helyszínek voltak még a városi piacterek (pl. Piazza delle Erbe, Piazza Santa Barbara, Piazza Miller stb.) és a vásárcsarnokok is.¹⁶

„A térnek tengerfelőli oldalán épült a három fedett árúcsarnok (Mercato.) Ezekben az árúcsarnokokban szemlélhetjük Fiume piaci életének jelentékeny, bár nem legjellegzetesebb részét. Az első kettőben a zöldség, gyümölcs, hús és egyéb élelmiszerek, valamint a háztartásban szükséges dolgok, kosarak, szatyrok, edények stb. árusítása foly; a harmadik kizárólag a halászok helyisége. De legtöbbször már nem férnek el a különben is szorongásig megtelt vásárhelyeken az árusítók; elárasztják tehát a csarnokok térközeit és környékét. De még ez sem elég a város felszaporodott lakosságának; odább, alig kétszáz lépésre, az óváros apró terein mindmáig megmaradt, talán még gyarapodott is az igazi fiumei piaci élet elevenessége, zsidóságára.”¹⁷

A fiumei kereskedők elsőkézből kapták meg a tengeri kereskedelmi cikkeket, fűszereket és gyarmatárúkat, az ország területére pedig zömmel saját hálózatokon vagy viszonteladói, úgynevezett kereskedelmi ügynökök révén terjesztették árujukat. A cégek a forgalom növelése érdekében közlekedési és a szállítási, postai infrastruktúra állami kialakításával már nemcsak a nagybani partnerekkel szerződhetek, hanem egyedi megrendeléseket, a magánfogyasztók rendelkezéseit is teljesítették az úgynevezett *postacsomagüzlet* révén. Ez a különleges kereskedelmi ágazat a 19. század végére már kialakult Fiumében, Gál János kereskedése is ily módon lendülhetett fel. A színes nyomtatott árjegyzékek szétküldésével bárholnan rendelhetőek voltak termékei: „Minden cikk elvámolva, s az összes posta és vasútállomásra saját költségemen, bérmentesen szállítva utánvétellel vagy ellenérték elsődleges beküldésével szállítható.”¹⁸ Azok a fiumei cégek, amelyek erre a módszerre rendezkedtek be, eredményesen ellensúlyozták a hamburgi, brémai, trieszti és bécsi hasonló módszerrel működő importőröket.¹⁹

GÁL JÁNOS ÉLETRAJZI ADATAI

Gál János személyéről és életrajzi adatairól kevés információval rendelkezünk. Az ősi székely, református olaszteleki Gál kisnemesi családban látta meg

¹⁵ Sziklay 1897: 14.

¹⁶ Sziklay 1897: 6–7.

¹⁷ Sziklay 1897: 6–7.

¹⁸ MKVM KD 1976.83.1. Gál János: *Gyarmatáru Értesítő. Fiume*. 158. sz. 1914. június. 1.

¹⁹ Gyöngyösi 1942: 211.

a napvilágot 1865. február 8-án, Brassóban.²⁰ Családi nemesi címerét a fennmaradt árjegyzékei szinte mindegyikén megtaláljuk stilizált, rajzos és színes nyomtatott változatban. A címer leírása a következő: csücskös talpú pajzs kék mezejében zöld halmon jobbjával kivont kardú lovag, később stilizált magyaros öltözetű katona alak áll. A címert sisakdísz és nyitott korona fedi, a pajzstakarók jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst színnel láthatók. Az eredetileg baróti származású család 1655. február 25-én II. Rákóczi Györgytől nyerte el címerét, akkori lakóhelyük után az olaszteleki előnévvel. János egyik felmenője, Gál Sámuel 1741-ben igazolta a nemességét. A család még a 18. században is vagyonosnak számított. Gál János édesapja, Gál Ferenc és édesanyja, kálnoki Bedő Júlia már Sepsiszentgyörgyön éltek. Egy fiútestvére volt, Károly (1867–1943), későbbi kaposvári pénzügyi főbiztos, és két leánytestvére: Wlassák Vilmosné Gál Lujza és csíkszentkirályi Bors Benedekné Gál Róza (†1918).²¹ Azt is biztosan tudjuk az iskolai értesítőkből, hogy a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium kereskedelmi iskolájának egykori növendéke volt. Később is találunk arra utalást, hogy sepsiszentgyörgyi kötődései, ismerősei és akár még ott élő rokonai lehettek, a kapcsolat nem múlt el: a Székely Mikó Kollégium arról számol be 1905–1906-os értesítőjében, hogy „Gál János fiumei kereskedő, iskolánk egykori növendéke értékes kagyló, csiga és korall gyűjteményt ajándékozott a keleti tengerről”.²²

Gál Jánosnak az ország más területén is voltak családi kapcsolatai, újságcikkekéből tudjuk, hogy rokonai éltek Hódmezővásárhelyen, akiknél 1910-ben látogatást tett. Erről a helyi *Vásárhelyi Reggeli Ujság* is beszámolt: „Gál János fiumei kávé-nagykereskedő rokonai látogatására tegnap városunkba érkezett.”²³ A személyes látogatással magyarázható, hogy szintén a hódmezővásárhelyi lapban adott fel hirdetést állandó irodai alkalmazásra, teljes ellátás mellett csinos, keresztény úri lányt keresve alkalmazottként.²⁴

Első felesége a családtörténeti leírások szerint a szintén székely kismemesi családból származó besenyői Babos Margit volt, akinek sorsáról nincsenek információink.²⁵ 1911-ben pedig már a *Székely Nép* című napilap arról adott hírt, hogy Gál János házasságot kötött második nejével, Márkus Máriaival, egy zsidó származású brassói vállalkozó, Márkus Lázár lányával. Az újságírók szerint Gál meglehetősen „jó partinak” ígérkezett, tekintve, hogy a kereskedővilágban neve ismert volt és jelentős vagyonnal rendelkezett. A cikkek a házasságot a szegény brassói lány és a gazdag fiumei kereskedő romantikus találkozásaként írták le,

²⁰ Pálmay 1902: 11. Pálmay leírásában Gál Jánosról is említést tesz: „fűszeráruháza és kávé beviteli üzlete nem csak az országban, hanem külföld előtt is ismeretes a legjobb hírnévnek örvend; vaj ha az önértetes nemesség ragadná kézhez a kereskedelmet, hogy fellendülne.”

²¹ Pálmay 1902: 11.

²² Péter (szerk.) 1906: 134.

²³ *Vásárhelyi Reggeli Ujság* 1910. szeptember 30.

²⁴ *Vásárhelyi Reggeli Ujság* 1910. szeptember 28. Kevesebb, mint 10 évvel korábban, már 1901-ben is szép- és gyorsírású, fiatal segédet keresett az üzletébe, ami akár az üzlete fellendüléséről, illetve az alkalmazottak fluktuációjáról is tanúskodhat. *Magyar Lloyd* 1901. május 12.

²⁵ Pálmay 1902: 11.

hogy ezáltal az olvasóközönség érdeklődésének kedvezzenek.²⁶ A házasság 33 évig, Gál János 1944-es haláláig tartott.

A FIUMEI GYARMATÁRU KERESKEDŐ ÜZLETPOLITIKÁJA

Az 1850-es évektől nagyarányú elvándorlás figyelhető meg a székelyek esetében is, amelynek háttérében a 19. század második felében közismert folyamatok (kivándorlás, városiasodás, népességnövekedés, földéhség, vagyonszerzési vágy stb.) mellett a székelyeket hátrányosan érintő törvények hatását is ki szokták emelni.²⁷ A székelyek közül sokan (több mint százezer fő) vándoroltak ki az amerikai földrészre, Európa más országaiba, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia Erdélyen kívüli területeire egyaránt – tehát esetükben is jellemző jelenség volt a belföldi migráció és a kivándorlás. Gál János valószínűsíthetően gazdasági megfontolásból hagyhatta el a szülőföldjét.

Gál a kereskedelmi szakma gyakorlati alapjait az 1880-as években sajátította el.²⁸ Egyik unokatestvére, lebicsei Petrás Géza (1858–1938) a Kleinhemper és Petrás kereskedő cég egyik vezetője volt Tordán,²⁹ majd 1889-ben, Marosvásárhelyen saját fűszer-, csemege-, és lisztkereskedést nyitott, üzlete a Fekete sashoz nevet viselte (később a Leszámítoló Bank Rt. alapítója és elnöke is volt).³⁰ Petrás tevékenysége egyfelől igazolja, hogy ebben a székely nemesi gyökerekkel rendelkező családban a kereskedői szakma választása nem volt egyedi eset, másfelől valamelyik üzlete akár lehetséges gyakorlatszerzési helyszínt is jelenthetett Gál számára. Gál János vélhetően inasként kezdte a pályáját, majd a gyakorlati évei alatt kitanulta a szakma legfontosabb ismereteit. Miután elegendő tapasztalattal rendelkezett már, az 1890-es évek elején költözhetett a sok szempontból nehéz helyzetben lévő Székelyföldről³¹ a fejlődő iparvárossá váló Fiuméba. Arról, hogy miként kezd meg a kikötővárosban a kereskedést, honnan volt indulótőkéje, valamint, hogyan zajlanak az első üzleti évei, forráshiány miatt nincsenek biztosabb adataink.³² A fellelhető forrásokban elsőként arról értesülünk, hogy már

²⁶ *Székely Nép* 1911. január 14.

²⁷ Lásd például: Varga 2007.

²⁸ Egyik hirdetésében azt írta 1901-ben, hogy „20 évi tapasztalatom is meggyőzött arról, hogy bármely életképes vállalat csakis a szorosban betartott tisztességes és becsületes üzletvezetés által számíthat a nagyközönség bizalmára és állandó támogatására”. *Budapesti Hírlap* 1901. március 22.

²⁹ *Ellenzék* 1889. január 18.

³⁰ *Közérdek* 1889. július 14.

³¹ A 19. század második felében megjelent sajtóorgánumok a székely kereskedők nehéz helyzetéről adnak tanúbizonyságot, mivel a korabeli közlekedési és infrastrukturális fejlesztések, a Bécstől, Budapesttől és a kikötővárosoktól – Trieszt és Fiume – való nagy távolság, valamint a Romániával szemben bevezetett védővámok miatt hátrányos helyzetbe kerültek más területekhez képest.

³² Későbbi újságcikkből az derül ki, hogy üzleti ügyeit a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fiumei fiókjánál bonyolította, illetve ezekhez hitelhez folyamodott az első világháború előtt. A világháború után fennálló tartozásai miatt peres ügybe keveredett az említett bankkal. *8 Órai Ujság* 1928. március 28.

1. kép. Gál János árjegyzékének borítólapjai, az előlapon az olaszteleki Gál család címerével
 Forrás: Gyarmatáru Értesítő 1911. június 1. MKVM KD 1976 211.1.

bekapcsolódott a Fiumében biztosított világkereskedelmi lehetőségek rendszerébe, s az általa importált árukról újsághirdetésekből, illetve prospektusaiban, a saját szerkesztésű és nyomtatású, ingyenesen terjesztett – mai fogalommal élve – árjegyzékben, az ún. *Gyarmatáru Értesítő*kben tájékoztatta potenciális vásárlóit. Az első reklámkiadványa 1897 novemberében kerülhetett kiadásra, majd évente négy számban közölte termékeit és szolgáltatásait.

Az árjegyzékét évtizedekig tartó működése alatt kiadta, zömmel Nagykanizsán és Budapesten nyomtatva.³³ Az árjegyzék az újsághirdetésekkal ellentétben kizárólagos reklámlehetőséget biztosított a számára. Az egyes árukról rövid leírást, tanácsokat, termékismertetéseket, alkalmanként grafikai illusztrációkat is közölhetett. A kiadványban nem csupán egy terméktípust hirdethetett meg, hanem megjelent benne minden, az üzletében kapható árufajta és annak aktuális ára is. Igyekezett kedvező árszabással dolgozni, de egyéni vállalkozóként, a vevőkkel közvetlenül érintkezve és a minőségi szolgáltatásokat képviselve, vélhetően a nagyobb kereskedelmi részvénytársaságoknál valamivel drágábban adhatta termékeit. Az egész ország területéről várta a megrendeléseket. Hirdetéseinek és csomagküldő szolgáltatásának köszönhetően széles körben elterjedt a hírneve. Reklámjai a letelepedése után hamar megjelentek a sajtóban. 1898-ban számos hirdetést találunk Gál Jánostól a *Pécsi Napló*ban, ami szerint a kávé közvetlen

³³ Budapesten az Athenaeum (1904-ből), Nagykanizsán pedig a Gutenberg nyomda (1914-ből) nyomdai jelzésére találtunk utalást.

módon a termelőktől importálta. Tizenhárom különféle kávéfajtát (Santos, Rio láve, Salvadore, Nyugatindiai, Guatemala, Jamaika, Portorico, Ceylon, Kék jáva, Cuba, Arany jáva, Mocca, Gyöngy) forgalmazott, amelyek a világ különböző pontjairól származtak – többek között Brazíliából, Kubából, Indiából. Hirdetésében a közönséget arra kérte, hogy a külföldi (trieszti, hamburgi, altonai) konkurens cégekkel szemben őt részesítsék előnyben.³⁴

Gál János üzleti vállalkozását hivatalosan a fiumei törvényszék 1900. január 31-én jegyezte be. A cég megnevezése: Első Magyar Kávébeviteli Üzlet Gál János (olaszul: Prima agenzia ungherese per l'importazione di caffè Gál János) lett.³⁵ 1900-ban még csekély mértékben kínai selymet és kézi hímzésű terítöket is lehetett kapni üzletében.³⁶ Ez mutatja, hogy a hajókról érkező gyarmati szállítmányokat igyekezett tovább értékesíteni. Gál az időközben újabb termékekkel gyarapodott árukészletét már elvámolva, az ország minden postaállomására ingyenesen szállíttatta ki.³⁷ Az is előfordult, hogy család áldozata lett, mert az elküldött árut nem fizették ki.³⁸ Több alkalommal járt Budapesten – nyilvánvalóan üzleti ügyekben –, ilyenkor zömmel szállodában szállt meg. 1904-ben, 1905-ben, 1906-ban és 1907-ben is a Kerepesi út egyik legelőkelőbb, Glück Frigyes (1878–1944) által üzemeltetett Pannonia Szálloda előkelő vendégeinek névsorában találjuk a nevét.³⁹ A Pozsonyi Felsőkereskedelmi Iskola 1907. évi jelentésében az eladó és a vevő közötti írásos kommunikáció (azaz a magyar üzleti levelezés) folyamatát a szakképzés keretén belül már Gál János cégének példáján keresztül ismertették.⁴⁰ Szintén 1907-ben a Fiumei Felsőkereskedelmi Iskola értesítőjében az egyik kereskedelmi számtan feladat példájában is Gál János nevével találkozhatunk.⁴¹ Ez egyúttal arról tanúskodik, hogy gondos cégvezetésének köszönhetően üzletének ismertsége országosan elterjedt, szakmai tekintélyét, eladási módszereit pedig már a kereskedelemi szakiskolák oktatásában is gyakorlati példaként alkalmazták.

Gál János 1911-ben az Első Magyar Kávébeviteli Üzlet tulajdonosaként császári és királyi udvari szállítói címért folyamodott, ami megmutatja szakmai elhivatottságát, tekintélyét, és azt is, hogy az általa végzett évtizedes munkát e képpen is elismertetheti. Az udvari szállítói cím elnyerését a legelőkelőbb, területükön

³⁴ *Pécsi Napló* 1898. január 1. 11; uo. 1898. január 4.

³⁵ *Központi Értesítő* 1900. február 11.

³⁶ *Budapesti Hírlap* 1900. augusztus 28.

³⁷ *Budapesti Hírlap* 1901. július 15.

³⁸ „Bogoszavlyevics János [...] néhány év előtt még görög-keleti szerzetes volt, azonban több szabálytalanságot követett el és emiatt elbocsátották. Akkor letelepedett Nagybecskerekben és bűnös uton akarta megszerezni kenyerét. Legelőször azzal kezdte, hogy levelet írt Gál János fiumei kereskedőnek, görög-keleti lelkésznek adván ki magát és 200 korona értékű kávért rendelt. A fiumei kereskedő el is küldötte neki a megrendelt árut, mert megbízott a lelkészben. Azonban nagyon csalódott, mert a kávéáruból nem látott egy krajczárt sem.” *Szeged és Vidéke* 1904. november 10.

³⁹ *Az Ujság* 1904. augusztus 23.; uo. 1905. július 12.; uo. 1906. szeptember 1.; uo. 1907. augusztus 25.

⁴⁰ Szolyka (szerk.) 1908: 62.

⁴¹ Riegler (közli.) 1908: 52.

CSÁSZ. ÉS KIR. UDV. SZÁLLÍTÓ

TEA

Közvetlen behozatal

A megrendelésnél kérem megírni, hogy a teát dobozban, vagy kémervé, doboz nélkül szállítsam-e?

Kilója K f

Souchong, nagy levelű jó min. 8.—

Mandarin, jobb min. finom 11.50

Imperial, még fin. erős 12.50

Császár kevé, 5-féle vegy., zam. 13.50

Orosz karaván, különös fin. 20.—

Indiai tea, legfin. illatos 24.—

Fejedelmi tea, különlegesség 30.—

Ugyanezek csinos dobozokban.

	1/2	1
Souchong	1 dohoz kor.	1 kilo
Mandarin	1 ..	1 ..
Imperial	1 ..	1 ..
Császár-keverék	1 ..	1 ..
Orosz karaván	1 ..	1 ..
Indiai tea	1 ..	1 ..
Fejedelmi tea	1 ..	1 ..

Három üveg rumhoz, még 1/2 kilo tea vagy más alkalmas cikk is hozzá csomagolható.

4 KILÓ

Valódi cukornádból készült kockacukor bérmentve K 8.—

Ezen cukrot, mint ritka különlegességet hozom forgalomba, de semmi más fajta cukrot nem tartok és nem szállítok.

5 kilónál kevesebb megrendelés nem eszközölhető

— 6 —

CSÁSZ. ÉS KIR. UDV. SZÁLLÍTÓ

KUGLER-CSOKOLÁDÉ

GERBEAUD GYÁRTMÁNYA.

Eredeti gyári árban.

Minden kilo 32 borda. Kiloja

623. sz. Kék csuku papírban K 3.20

643. „ Kékszalagos vaníliás 3.60

633. „ Lila csuku papírban 4.—

647. „ Lilaszalagos vaníliás 4.40

723. „ Zöldcsuku papírban 6.—

Törlemék-csokoládé, háztart. cél. közöns. K 3.—

SUCHARD-CSOKOLÁDÉ

Eredeti gyári árban.

Minden kilo 32 borda.

302. sz. Rózsapapírban K 3.20

402. „ Rózsapapírban vaníliás 3.60

321. „ Havanna papírban 4.—

421. „ Havanna papírban vaníliás 4.40

520. „ Milka, csemege csokoládé 6.60

CACAO SUCHARD-FÉLE

1/2 kilós dobozokban Kor. 1.—

1/4 „ „ „ 1.90

Kémervé tetésű szerinti mennyiségben, vagy 2 1/2 és 5 kilós dobozokban kilója Kor. 6.50

— 7 —

2. kép. Gál János árjegyzékének belső lapjai a császári és királyi udvari szállító cím feltüntetésével

Forrás: Gyarmatáru Értesítő 1914. június 1. MKVM VD 1976, 83.1.2.

rangosabbnak számító cégek kaphatták meg, ami jelentős összegbe is került, ám a cím egyben minőséget is jelentett. Gál János a körülbelül egy éves folyamatot követően 1912-ben elnyerte a császári és királyi udvari szállító címet.⁴² Magyarországon mindösszesen kb. 150 cég részesült ebben a kegyben, amelynek feltétele az volt, hogy legalább egyszer az udvar számára árut szállítsanak, a megrendelő megelégedésére.⁴³

A cím együtt járt a nagyobb üzleti presztízzsel és magával hozta a hivatalos szállítások üzetét is, így az első világháború idején már a Magyar Királyi Csendőrség és a Császári és Királyi Haditengerészet beszállítója is volt a Gál János által vezetett cég.⁴⁴ A vállalkozásnak magyar és osztrák postatakarépképzési számlája is volt, amely feltételezi nemcsak a hazai, hanem a birodalmi, azaz az ausztriai rendeléseket is. Közvetlen giro bankszámlát a Fiumei Kereskedelmi Banknál vezetett.

⁴² MNL OL W 12; uo. K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1912. január 18.; *Tiszti címtár* 1912: 65.

⁴³ A kereskedelemügyi m. kir. minister 1908. évi 8.071/1907. eln. számú rendelete valamennyi magyarországi másodfokú iparhatósághoz, a cs. és királyi udvari szállítók részéről való címerhasználat szabályozásáról.

⁴⁴ MKVM KD 1977.170.3. Gál János unokatestvére Petrás-Kammerer Gyula (1852–1908) csendőr alezredes volt, talán rajta keresztül kerülhetett korábban kapcsolatba a rendfenntartó szervezettel.

1911-ben az irodája és a szétküldési raktára a Scoglietto (régii óvárosi) városrészben a via Macello alatt volt megtalálható. 1913-ban a Piazza Eneo 9. szám alatti ingatlanjáról van tudomásunk, ami távbeszélővel is fel volt szerelve (hívószáma 1–24 volt).⁴⁵ A tengerparthoz és a belvároshoz is közeli téren (a mai Školjić utcában) működött a cég irodája és központja. Az 1900-as és az 1910-es években a Gál János által árusított termékek között megtalálhatók voltak selyemneműk, kávék, kakaók, teák, rumok, borok, csokoládék, cukorkák, tézsaafélék, fűszerek, hús-, gomba- és halkonzervek, zománcozott edényben kínált olajok, déli gyümölcsök vagy konyhai kávépörkölőgépek, amelyek megrendelhetőségéről levelezést folytatott üzleti partnereivel és vevőivel.⁴⁶ 1912-ben kirabolták az egyik raktárát, ami alapján meg tudhatjuk, hogy Fiume Punto Franco részén, a Rudolf mólón volt kávéraktára.⁴⁷

A világháború kitörése előtti időkből két levelezését ismerjük, az eladó és vevő közti levélváltások egészen mikroszintű információkat is megmutatnak számunkra. Ezek egyikében a következő olvasható

„Becses rendelése csomagolással együtt többet tett ki mint 5 kilót, s így kénytelen voltam kevesebbet adni. Abban a reményben, hogy küldeményem minden tekintetben meg fog felelni becses várakozásának újabb szives parancsait örömmel várva, vagyok kiváló tisztelettel GÁL JÁNOS”.⁴⁸

Árjegyzékeiben Gál felhívta megrendelői figyelmét arra, hogy 5 kg-os csomagokban tudja elküldeni díjmentesen a termékeit számukra – ennek oka a postai díjszabás volt, mivel a Magyar Posta 5 kg-ig ingyenesen szállította csomagokat, csupán a távolság (kilométer) után kellett némi költséget fizetni. Amennyiben kevesebb volt, akkor valamilyen előre megjelölt pótermékkal egészítette ki a csomagot, ha ennek a fajtája nem volt előre leegyeztetve, akkor a megrendelt termékek valamelyikéből többet adott. Az iménti dokumentum egy olyan esetről tanúskodik, amikor több mint 5 kg-ot tett ki egy megrendelés, azonban nem közelítette meg az újabb 5 kg-ot, emiatt volt kénytelen az áruból kevesebbet küldeni.⁴⁹ Egy másik levélben a következő sorok olvashatók:

„Csatoltan a viszontelárusítók részére kiállított, igen előnyös árlapomat is kézbesitem melynek alapján szives rendelését számítottam. – Milka csokoládét csakis egy

⁴⁵ *A Magyar Szent Korona országai területén üzemből levő távbeszélő-hálózatok előfizetőinek betűrendes névsora* 1913: 188. (1904-ben még a Mercato Coperto 3. és 35. szám alatt volt irodája és szétküldési raktára.)

⁴⁶ MKVM KD 1977.170. 1–9.

⁴⁷ *Pécsi Közlöny* 1913. február 23. Az esetről beszámolt a *Magyarország és Az Újság* című lap is.

⁴⁸ MKVM KD 1977.170.1.

⁴⁹ A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Rijekai Városi Múzeum gyűjteményeiben egyaránt fennmaradtak a különféle technikákkal készített (rizs és kávé tárolására szolgáló) textil- és vászonzsákok, amik Gál János cégjelzését hordozzák magukon.

minőséget tartok, ebből szolgáltam, míg tésztanemüben kétféle van raktáron, és pedig a középvastag macaroni és az egész vékony, lyuk nélküli spagetti. Mindkettőből szolgálók mutatoul. [...]”⁵⁰

Az említett irat azt is megmutatja számunkra, hogy Gál János bizonyos esetekben árlapot és árumintát is küldött a lehetséges vevőinek.

GÁL JÁNOS A TÁRSASÁGI, EGYLETI ÉS ÜZLETI ÉLETBEN

Üzleti sikereinek köszönhetően a fiumei gazdag kereskedő-polgárok közé tarthatott. Vagyonosodásának köszönhetően a Sušak-Pecine városrészben tengerpartra néző emeletes villát építtetett, ami mind a mai napig fennmaradt és Gal-Turković-villa néven a helyi kulturális örökség részét képezi.⁵¹ A villát Grioni Antal (1866–1912) budapesti építész tervezte, építése 1904–1906 között történetelt meg. Az impozáns, egy emeletes, tengerre néző, erkéllyel, kerttel és teraszszal rendelkező villa alkalmas lehetett üzleti vendégek fogadására is. Az 1900-as évek második felében több színes nyomtatott képes levelezőlap is készült Gál János villájának látképével, különböző távlatokból, a kertben sétáló polgárokkal (lehetséges, hogy a Gál család tagjainak ábrázolásával), magyar nyelvű köszöntő feliratokkal. Az említett források alapján ezeket a lapokat hirdetésre és üzleti levelezésre egyaránt használhatták. A Gál-villa az 1920-as évek végén (1926 körül) Milán Turković (1857–1947) horvát báró, iparos földbirtokos tulajdonába került. Gál János ekkor költözhetett el Fiuméből Budapestre.⁵²

Gál János bekapcsolódott a korabeli politikai, egyesületi és társasági életbe. Belépett az 1902 januárjában alapított Fiumei Magyar Körbe, amit a harmadik fiumei magyar egyesületként hoztak létre, és a célja volt, hogy összefogja a Fiumében élő magyarokat rang- és állásbéli különbségek nélkül. A Kör saját dalárdát szervezett, valamint olasz és magyar nyelvű tanfolyamokat indított a helyi magyaroknak és olaszoknak. Programjaik alkalmával felolvasásokat, színelőadásokat, kirándulásokat, ünnepi megemlékezéseket, bálakat, estélyeket, jótékony-sági gyűjtéseket egyaránt tartottak.⁵³ 1906-ban Gál Jánost megválasztották a Fiumei Magyar Kör elnökének,⁵⁴ amely tisztséget mindössze néhány évig töltötte be (1909-ben már Szentgyörgyi Ferenc a De la Villé szálloda tulajdonosa volt az elnök).⁵⁵ Elnöksége alatt azonban a helyi magyarság nevében több Fiumében járó befolyásos személyt fogadott a városban és látott vendégül magánál (például Irsay

⁵⁰ MKVM KD 1977.170.2

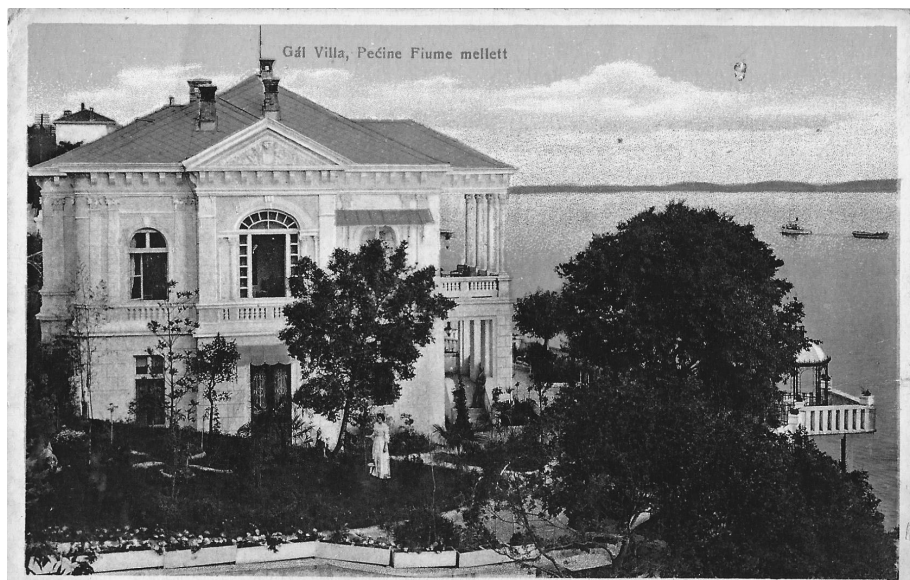
⁵¹ Az épület évek óta üresen áll és várja a felújítását.

⁵² Rakita 2018.

⁵³ *Magyar Nemzet* 1902. január 21.

⁵⁴ *Budapesti Hírlap* 1906. április 6.

⁵⁵ Gál János 1906-ban – miután kormánypárt lett – a Függetlenségi és 48-as Párt külső tagja lett. *Pesti Hírlap* 1907. november 14.; *Ellenzék* 1907. november 15.; *Pesti Hírlap* 1909. március 21.

3. kép. Gál János tengerparti villája a Fiume melletti Pećine-ben

Forrás: MKVM VF 19360.

József országgyűlési képviselőt),⁵⁶ kapcsolatba került Nákó Sándor (1871–1923) fiumei kormányzóval,⁵⁷ illetve a város magyar iparosaival és dolgozóival is közvetlenebb kapcsolatot építhetett ki ez idő alatt. Gál János emellett pártoló tagja volt az 1906-ban alakult Magyar Védő Egyesületnek (ami a hazai ipar és mezőgazdaság védelmét, fejlesztését tűzte ki célul a külföldi versennyel szemben, hivatalos lapja az *Iparvédelem* 1905 és 1918 között jelent meg)⁵⁸, és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia (1912-ben alapított kereskedelmi szakoktatást végző főiskola) pártoló tagja is volt.⁵⁹

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A GYARMATÁRU-KERESKEDELEMRE ÉS GÁL JÁNOS ÜZLETÉRE

1913-ban Gál János becsatlakozott a Kávéipar részvénytársaság kávéfeldolgozó és kávékereskedelmi tevékenységébe, ami újabb üzleti lehetőségeket jelentett a számára, és egyben azt is feltételezi, hogy addigra felhalmozódott olyan mértékű anyagi tőkéje, amely lehetővé tette számára, hogy egy nagyobb volumenű ipari

⁵⁶ Erről lásd: *Ellenzék* 1907. március 12.; Kritza (közli) 1913: 46.

⁵⁷ *Budapesti Hírlap* 1907. február 21.

⁵⁸ Bővebben lásd: Bajzik 2015.

⁵⁹ *Iparvédelem* 1906. május 1. A Magyar Királyi Kiviteli Akadémia történetével kapcsolatban lásd bővebben: Nagy 2014.

vállalkozásba is befektessen. A cég az alakuló ülését 1913. március 21-én tartotta. A vállalat megalakulását és hivatalos bejegyzését követően Gál János a cég igazgatósági tagja lett.⁶⁰ A részvénytársaság a közleményeit a *La Bilancia* ('A mérleg') című fiumei közgazdasági lapban tette közzé.⁶¹ Gál 1916-ig tartozott a társaság tisztviselői közé, majd ismeretlen okokból – esetleg amiatt, hogy a háború éveiben a cégvezetők és az alkalmazottak közül is többen bevonultak katonának, az üzem működése szünetelhetett⁶² – lemondott tisztségéről.⁶³ A másik okot pedig a háború okozta gyarmatáruk hiányában feltételezzük, amikor elég lehetett csak a saját üzletére összpontosítania, hiszen nála is jelentős áruhiány keletkezett. A *Magyar Kereskedők Lapja* című újságban az alábbi közlemény jelent meg a cégről 1922-ben:

„A Kávéipar részvénytársaság (Budapest, IV., Hajó-utca 8–10.) hazai kávémegmunkáló iparunk úttörője. A vállalat tulajdonképpen még 1896-ban alakult Fiumei Kávépörkölt Rt. cég alatt a fiumei Hitelbank és a világhírű müncheni Kathreiner-cég részvételével. A Fiumei kávépörköldének Steuer & Stern cég lett a tulajdonosa 1907-ben és ettől az időtől kezdve ők folytatták az igen nagyarányú kávé-import üzletet. A cég tulajdonosai alapították meg 1913-ban Fiumében, közvetlen a háború kitérőse előtt, a Kávéipar részvénytársaságot és ők lettek a vállalat igazgatói is. Steuer Jenő a fiumei, Ság Béla pedig a budapesti telepet vezette. A háború kitérősekor azonban mindketten katonai szolgálatra vonultak be, úgy, hogy a fiumei üzem az ő szaktudásuk és agilis munkájuk hiányában kénytelen volt szünetelni. Dacára a rendkívül nehéz viszonyoknak, a háború befejezése óta elmúlt rövid idő alatt is a budapesti telep annyira kifejlődött, hogy az eddigi importüzlet nehéz munkája mellett kávémegmunkálásra Budapesten is be fog rendezkedni. Tervbe van véve ugyanis, hogy a társaság gépberendezésének egyrésze rövidesen Budapestre helyeztetik át és itt a kávémegmunkálás minden válfaja felvételük az üzemből, miáltal az országban eddig ismeretlen új iparág létesül. A dolog nem megy könnyen, mert a mai viszonyok között minden új lépés akadályokba ütközik. Reméljük, hogy a fáradozásnak meglesz a sikere.”⁶⁴

Nem így történt, a céget később, az 1920-as évek közepén megszüntették.

Gál maga, a korára vagy szakterületére való tekintettel (nyilvánvalóan hatóságilag kijelölt elosztó üzlet volt) nem harcolt katonaként az első világháborúban. Erre engednek következtetni a háború idejéből fennmaradt üzleti számlái és levelezései.⁶⁵

⁶⁰ *Nagy Magyar Compass* 42/2. (1914)

⁶¹ *Központi Értesítő* 1913. május 15.

⁶² *Magyar Kereskedők Lapja* 1922. január 6.

⁶³ *Központi Értesítő* 1916. szeptember 21.

⁶⁴ *Magyar Kereskedők Lapja* 1922. január 6.

⁶⁵ MKVM KD 1977.170. 1–9.

A hadiesemények kitörését követően a Monarchia kereskedelmi viszonyai és lehetőségei megváltoztak. A gyarmatárúk forgalmazása szinte teljesen ellehetetlenült a világkereskedelem leállása miatti beszerzési nehézségek, az ország iparának és közlekedésének hadicélokra történt alárendelése miatt. A változások az eladási, a vásárlási és a fogyasztási szokásokra is hatással voltak. Az eladóknak és a vevőknek alkalmazkodniuk kellett az új körülményekhez, jogszabályokhoz, központi ellátást irányító intézkedésekhez. Mindez Gál János esetében is nyomon követhető, akinek üzletében már a háború első évében árukészlethiány lépett fel. 1914. novemberi prospektusában arról írt, hogy a világkereskedelmi nehézségek miatt az árukészletei kiapadóban voltak, a csomagszállítás és a megrendelések ki-elégítése problematikusá vált.⁶⁶

„A megbénult világkereskedelem miatt és a háború tartama alatt a tengerentúli cikkek mint a Kávé, Tea, Rizs, Olaj, Fűszer, és Déligyümölcs behozatala lehetetlenné van téve, s így csak azokban a cikkekben állhatok a tisztelt vevőim szolgálatára, melyek még raktáron vannak. [...] Tekintettel a megcsappant személyzetre, a hoszszadalmas levelezés elkerülése végett kérem jelezni, hogy ha időközben egyik másik cikk kifogyott volna annak pótlására vagy a helyett mit szabad szállítanom? Abban a reményben, hogy Isten segedelmével nemsokára a béke áldásait élvezhessük és a világkereskedelem megnyitásával ismét szívvel-lélekkel állhatok nagyrabecsült megrendelőim rendelkezésére.”⁶⁷

Ami korábban előnyt jelentett, az a háború éveiben megnehezítette a cég lehetőségeit; mivel ennek központi működési székhelye Fiumében volt, a tengeri áruforgalom megakadásával a közvetlen kereskedelmi összeköttetések is megszakadtak. A vasúti forgalom részben leállt és hadi célú szállításokra rendezkedett be. Az üzleti köréből Gál János veszített a háborús helyzet miatt, 1915-ben már csupán ötféle kávéja volt kapható, és a teakészletei is kifogyóban voltak. Gál Jánosnak ekkoriban gyakran szabadkoznia kellett a vevőinek. 1915 augusztusában a következőket írta:

„A reánk zúdult világháború gazdasági téren talán senkinek sem okozott oly sok nehézséget és leküzdhetetlen akadályt, mint éppen a gyarmatárúkereskedőknek, s főként nekem, akinek üzletköre jórészt tengerentúli cikkek eladására szorítkozik s azokat a világ minden részeiből össze kell szednem. A háború kezdetén külföldi összeköttetéseim jórészt megszakadtak, de egy bizonyos ideig bár nagy ügyel-bajjal, mégis sikerült egyes cikkeket beszerezni. Most immár ez is lehetetlen. Ami már kifogyott azt többé pótolni alig, vagy egyáltalán nem lehet míg a békét meg nem kötik. De még azután is sok időbe kerül, míg a világ kereskedelme ismét a rendes kerékvágásba terelődik. Némely fontos cikket mint riszt, olajat stb. stb. még a béke

⁶⁶ S. Nagy–Babucsnyé–Szoлецzky 2009: 30.

⁶⁷ MKVM KD 1976.83. 1. Gál János: *Gyarmatáru Értesítő. Fiume*. 1914. november 1–2. Közli: S. Nagy–Babucsnyé–Szoлецzky 2009: 30.

megkötése után is, csak hónapok múlva szállíthatunk. De mégis majd eljön a boldog idő, amikor minden bőviben lesz, a régi megszokott olcsó árban. Addig azonban mindnyájunknak számolni kell a mai súlyos viszonyokkal, s így igen kérem tisztelt vevőimet, hogy olyan cikkeket amelyek árjegyzékemben nincsenek feltüntetve ne is méltóztassanak rendelni, mert úgyszem tudom azokat szállítani. Kiváló Tisztelettel: Gál János csász. és királyi udvari szállító. 1915. augusztus 1.”⁶⁸

Gál János nemcsak a világháború alatt, de előtte és utána is több alkalommal adakozott a rászorulóknak részére, ez mutatja vagyoni helyzetét is. 1913-ban a sátorlajújhelyi árvízkárosultak megsegítéséhez adakozott 100 koronát.⁶⁹ Egy 1914 elején közzétett nyilvános nyugtázásban szerepel, hogy kisebb összeggel, 5 koronával járult hozzá a siketnémák karácsonyfája és a szegény növendékek felruházása érdekében szervezett gyűjtéshez.⁷⁰ 1915-ben a bolgár Vöröskereszt támogatására alakult országos bizottság számára 100 koronát adományozott.⁷¹ 1920-ban a Huszár Károly (1882–1941) miniszterelnök által kezdeményezett ínségakcióhoz csatlakozva 10 000 koronát adományozott a miniszterelnökség házipénztárának.⁷²

1918-ban Gál Jánost még a császári és királyi udvari címmel rendelkező kereskedők között találjuk.⁷³ A háború után, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően ez a címe megszűnt. A trianoni békét követően Fiume rendezetlen viszonyai és a magyar állami támogatások, valamint a nagyarányú tengeri áruforgalom megszűnése miatt több kereskedőcég is áthelyezte székhelyét máshova, de ő 1922-ig biztosan Fiumében maradt.

A *Székegy Népben* 1922-ben megjelent egy levele, amelyben a tragikus fiumei gazdasági viszonyok változásáról írt haza:

„Hogy néz ki ma Fiume?

Gál János, a közismert székegy származású fiumei kávénagykereskedő, egy itteni ismerősének levelet írt, melyben plasztikusan rajzolja meg Fiume jelenlegi képét. A címzett szíves engedélyével közöljük a következő rendkívül jellemző sorokat:

Fiume tönkrement a szó teljes értelmében. A magyarok s így az összes hivatalnokok is mind elmentek. Egy pár bankost kivéve, magyar ember rajtunk kívül senki sincs itt. A város lakossága pedig teljesen kicserélődött, ugyannyira, hogyha az utcán vagy a korzón végig megyünk, mind csak idegen arcokat látunk s úgy érezzük magunkat, mintha egy teljesen idegen városban volnánk. Forgalom egyáltalán nincsen semmi. A pályaudvarokon derékig érő fű nőtt s csak Szentpéter felé megy naponként egy-két vonat. Hajóforgalom pedig, kivéve az abbáziai vonalat, szóval a közvetlen

⁶⁸ MKVM KD 1976.83. 2. Gál János: *Gyarmatáru Értesítő. Fiume*. 1915. nyár-őszi idény 1–2.

⁶⁹ *Pesti Hírlap* 1913. augusztus 13.

⁷⁰ *Eger* 1914. január 7.

⁷¹ *Az Újság* 1915. november 16.

⁷² *Az Újság* 1920. február 11; *Pesti Napló* 1920. február 11.

⁷³ *Magyarország tisztai cím- és névtára* 1918: 33.

helyi hajózásokat, egyáltalán semmi nincsen. Nagyobb tengeri hajó már 6–7 év óta nem fordult meg s a kikötő teljesen üres. A város, a kikötő s az állomás olyan, mint egy nagy temető. A város lakóssága pedig teljesen tönkre ment s vagyonos ember már alig található. E mellett a drágaság irtózatos, mert mindent lírákban kell fizetni. (Egy lira most 110 magyar koronát ér) és a legkisebb pénzegység 1 lira. Így aztán 1 liter tej 120, 1 kiló hus 7–800, 1 tojás 50–60 koronába jön, magyar koronákra átszámítva. A sok fiumei harcról s a bombázásokról és az összes hidak felrobbantásairól nem is szólok most, hisz ezek régmúlt dolgok már s csak annyit említ meg, hogy most mindenki visszasírja a magyarokat. De nem is csoda, mert Fiume teljesen el van veszve. Az olasz állam tette rá a kezét, csak féltékenységből, nehogy a horvátoké legyen, de az olaszoknak egyáltalán nincsen szükségük rá, mert ezenkívül is elég sok nagyszerű kikötővel rendelkeznek. Fiume háta mögött pedig most nincsen semmiféle állam, amely a forgalmat előmozdithatná. Egyedül a horvátok volnának, de azokat teljesen ki zárták már. Nem sok időbe kerül tehát, hogy Fiume teljesen kihalt legyen (mert itt a nagy drágaság és kereset hiánya miatt élni sem lehet) s egy falu nivójára süllyedjen le.⁷⁴

Cégeről és életéről a háború után a történeti szálak többnyire megszakadnak. Az szinte teljesen bizonyos, hogy elvesztette az évtizedek alatt kiépített nemzetközi kereskedelmi kapcsolatainak a többségét, ennek ellenére a fővárosi lakjegyzékek később is kávékereskedőként említik. 1926-tól Budapest II. kerületében a Nyúl utca 6. szám alatt található Gyenes-villába költöztek nejével, amelynek haláláig tulajdonosa volt.⁷⁵ 1943-ban még testvére, olaszteleki Gál Károly nyugalmazott pénzügyi főbiztos gyászjelentését maga közli a budapesti, győri és a jugoszláviai kiterjedt rokonság nevében,⁷⁶ de egy évvel később követte testvérét: 1944. október 11-én, 79 éves korában, Budapesten hunyt el.⁷⁷

* * *

A tanulmány Gál János gyarmatáru-kereskedő példáján keresztül kívánta bemutatni, hogyan illeszkedhetett be a fiumei kereskedelmi vérkeringésbe egy erdélyi székely nemesi családból származó kereskedő, akit a kikötőváros gazdasági- és ipari prosperitása vonzott a magyar–horvát tenger melléken fekvő kikötővárosba. Láthattuk, hogy sikeres karriert futott be a városban, a helyi közélet szereplőjévé vált, átélte az első világháború nehézségeit és annak következményeit. Hagyatéka (reklámananyagok, számlák, hirdetések, árjegyzékek, általa árusított termékek) levéltárakban, könyvtárakban és múzeumokban maradt ránk. A munka kitért a dualizmus kori kereskedelmi viszonyokra és az azokban bekövetkező változásokra egy ezidáig feltáratlan kutatási témát boncolva.

⁷⁴ *Székely Nép* 1922. október 1.

⁷⁵ *Budapest székesfőváros ház és telektulajdonosainak címtára* 1926: 91.

⁷⁶ OSZK PKT Gál Károly gyászjelentése, 1943. március 12.

⁷⁷ BFL VII.6.a-1945 – 01729; Budapest II. kerület, halotti anyakönyv, 1944.

Rámutattunk, hogy Gál János, bekapcsolódva a világkereskedelem hálózatába, az általa importált árukról hirdetésekben és árjegyzékeiben, a *Gyarmatáru Értesítő*kben tájékoztatta vásárlóit. Az egész országból érkeztek megrendelése, hirdetéseinek és csomagküldő szolgáltatásának köszönhetően az általa árusított sokszínű termékekre (selyemnemű, tészta, különféle konzervek, olajok, déli gyümölcsök, kávék, kakaók, teák, szeszesitalok, csokoládék, cukorkák, konyhai kávépörkölőgépek stb.). Azt is tudjuk, hogy évtizedeken át szorgalmas levelezést folytatott vevőivel. 1912-ben császári és királyi udvari szállító címet kapott, valamint beszállítója volt a magyar csendőrségnek és a közös haditengerészetnek. Vagyonosodásának köszönhetően tengerparti villát építtetett Fiume közelében, ami máig Gal–Turković-villa néven ismert. Gál János becsatlakozott a korabeli egyesületi és társasági életbe, többek között a Fiumei Magyar Kör elnöke, a Magyar Védő Egyesület pártoló tagja és a Kávéipar részvénytársaság igazgatósági tagja volt.

Az első világháború idején az import-, export- és gyarmatáru-kereskedelem ellehetetlenült. A Monarchia kereskedelmi viszonyait megváltoztatta a háború és a hadigazdaság. A változások az eladási, a vásárlási és a fogyasztási szokásokra is hatással voltak. Az eladóknak és a vevőknek alkalmazkodniuk kellett az új körülményekhez, jogszabályokhoz, központi ellátást irányító intézményekhez. Mindez Gál János esetében is nyomon követhető. A trianoni békét követően Fiume rendezetlen viszonyai és a magyar állami támogatások megszűnése miatt több kereskedőcég is elhagyta a várost. Gál János is hasonlóan cselekedett, amikor 1926-ban Budapestre költözött. A fiumei kereskedő neve azonban még a két világháború között is szerepelt a Pestújhelyi Római Katolikus Négyévfolyamos Felsőkereskedelmi Fiúiskola érettségi tételében.⁷⁸

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.6.a. Budapesti I–III. Kerületi Királyi Járásbíróság iratai, polgári peres és peren kívüli iratok (1928–1950).

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (MKVM)

KD Kereskedelem-történeti dokumentációs gyűjtemény.

VF Vendéglátóipar-történeti fotógyűjtemény.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

W 12 Miniszterelnökségi Levéltár (1854) 1867–1950 (1973).

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944).

Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár (OSZK PKT)

⁷⁸ Stumpf (összeáll.) 1929: 59.

A Magyar Szent Korona országai területén üzemben levő távbeszélő-hálózatok előfizetőinek betűrendes névsora, 1913.

Budapest II. kerület, halotti anyakönyv, 1944. www.familysearch.org – utolsó letöltés: 2022. július 21.

Budapest székesfőváros ház és telektulajdonosainak címtára, 1926.

Magyarország tiszti cím- és névtára, 1918.

Tiszti címtár, 1912.

8 Órai Ujság, 1928.

Az Ujság, 1904, 1905, 1906, 1907, 1915, 1920.

Budapesti Hirlap, 1900, 1901, 1906, 1907.

Eger, 1914.

Ellenzék, 1889, 1907.

Iparvédelem, 1906.

Közérdek, 1889.

Központi Értesítő, 1900, 1913, 1916.

Magyar Kereskedők Lapja, 1922.

Magyar Lloyd, 1901.

Magyar Nemzet, 1902.

Pécsi Közlöny, 1913.

Pécsi Napló, 1898.

Pesti Hirlap, 1907, 1909, 1913.

Pesti Napló, 1920.

Szeged és Vidéke, 1904.

Székely Nép, 1911, 1922.

Vásárhelyi Reggeli Ujság, 1910.

HIVATKOZOTT IRODALOM

B. Garda Dezső 2009: A gyergyószentmiklósi örmény kereskedők. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica*. (A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve). Sepsiszentgyörgy, 391–434.

Bajzik Zsolt 2015: Iparvédelem és a Tulipánkert mozgalom Vas megyében. *Vasi Szemle* (69.) 1. 30–50.

Bues, Mareike-Christin 2018: *Hamburg zwischen Globalisierung und Nation. Welthandel, Freihafen und Migration 1871–1914*. München.

Endes Miklós 1994: *Csik-, Gyergyó-, Kászon-Székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest.

Eszik Veronika 2019: Fiume árnyékában. A magyar kikötő dualizmus kori iparosításának regionális következményei. *Korall* (20.) 76. 5–25.

Gyöngyösi József 1942: *A magyar fűszerkereskedelem története*. Budapest.

- Imre Sándor 1940: A felsőbb oktatás Erdélyben 1541–1918. In: Deér József (szerk.): *Erdély*. Budapest. <https://mek.oszk.hu/04700/04729/html/31.html> – utolsó letöltés: 2022. augusztus 28.
- Jones, Geoffrey 2002: *Merchants to Multinationals: British Trading Companies in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/0199249997.001.0001>
- Knight, G. Rogers 2015: *Trade and Empire in Early Nineteenth-Century Southeast Asia Gillian Maclaine and His Business Network*. Woodbridge. <https://doi.org/10.1017/9781782045960>
- Krankovics Ilona 2016: Egy vásári szabólegény és utódai gazdagodásának története (Válalkozások születése, virágzása és csődje Debrecenben a 18. és 19. század idején). In: Lakner Lajos (szerk.): *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2016*. Debrecen, 33–44.
- Krieger, Martin 2021: *Geschichte des Tees: Anbau, Handel und globale Genusskulturen*. Köln. <https://doi.org/10.7788/9783412522063>
- Kritzta István (közli) 1913: *A fiumei m. kir. kiviteli akadémia első évi jelentése az 1912/13.-ik tanévről*. Fiume.
- László Lóránt 2010: Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között. *Erdélyi Múzeum* (72.) 1–2. 30–41.
- Looz-Corswarem, Clemens von 2020: *Schiffahrt und Handel auf dem Rhein vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert. Beiträge zur Verkehrsgeschichte*. Köln. <https://doi.org/10.7788/9783412517731>
- Nagy Adrienn 2014: Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. A magyarosítás és a szakoktatás kiépítése. *Korall* (15.) 56. 118–145.
- Northrup, Cynthia Clark – Bentley, Jerry H. – Eckes, Alfred E. – Manning, Jr. Patrick – Pomeranz, Kenneth – Topik, Steven 2004: *Encyclopedia of World Trade: World Trade From Ancient Times to the Present*. London.
- Milne, Graeme J. 2000: *Trade and Traders in Mid-Victorian Liverpool: Mercantile Business and the Making of a World Port*. Liverpool. <https://doi.org/10.5949/UPO9781846314261>
- Oroszi Sándor 2011: Arányosítások a székely közbirtokosságokban. In: *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből = Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae* (Új sorozat, 38.) 19–21. 33–36.
- Pál Judit 2003: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda.
- Pálmay József 1902: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Pótkötet. Sepsiszentgyörgy.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2019: Egy sikeres magyar közlekedés- és gazdaságfejlesztési beruházás. A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet eredményei (1868–1913). *Közlekedés-és Technikatörténeti Szemle* (2.) 72–95.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2020: A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet megszűnése. *Közlekedés-és Technikatörténeti Szemle* (3.) 293–327.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2021: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története 1868–1921*. Gencsapáti.
- Péter Mózes (szerk.) 1906: *A Sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. Székely-Mikó Kollégium értesítője az 1905–1906. évről*. Sepsiszentgyörgy.

- Pomeranz, Kenneth – Topik, Steven C. 2017: *The World That Trade Created. Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present*. (4th edition). New York. <https://doi.org/10.4324/9781315564081>
- Rakita, Vili 2018: *Vila Gal-Turković*. <https://issuu.com/vili.rakita/docs/vilagalprint> – utolsó letöltés: 2022. június 23.
- Riegler Sándor (közli) 1908: *A Fiumei Állami Felsőkereskedelmi Iskola XVII. értesítője az 1907–1908-iki tanévről*. Fiume.
- S. Nagy Anikó – Babucsné Tóth Orsolya – Szoleczky Emese 2009: *Mindenütt hódít. Reklám a nagy háborúban (1914–1918)*. Budapest.
- Smith, Edmond 2021: *Merchants: The Community That Shaped England's Trade and Empire, 1550–1650*. London. <https://doi.org/10.12987/9780300264494>
- Stumpf Ágoston (összeáll.) 1929: *A Pestújhelyi Római Katolikus Négyévfolyamos Felsőkereskedelmi Fiúiskola IV. értesítője az 1828–29. iskolai évről*. Pestújhely.
- Szemethy Tamás 2017: Hogyan lett Michael Mandukából báró Horváth Mihály? Egy 18. századi görög kereskedő a magyarországi új arisztokraták között. *Aetas* (32.) 4. 111–132.
- Sziklay János 1897: Fiume. In: Borovszky Samu – Sziklay Sándor (szerk.): *Fiume és a Magyar-Horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, 1–22.
- Szolyka Gyula (szerk.) 1908: *Az államilag segélyezett Pozsonyi Felső Kereskedelmi Iskola huszonharmadik évi jelentése az 1907–08. iskolai évről*. Pozsony.
- Topik, Steven C. 2000: *Trade and Gunboats: The United States and Brazil in the Age of Empire*. Stanford.
- Török Róbert 2016a: „Kimérés csak addig tart, ameddig a készlet tart!” – élelmiszer és gyarmatárkereskedők az első világháborúban. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Budapest, 189–205.
- Török Róbert 2016b: *A fűszer és gyarmatárkereskedelem története Budapesten*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Varga Sándor 2007: Adatok a dualizmus kori, székelyföldi arányosítás és kivándorlás kérdéséhez. *Korunk* (3.) 6. 70–76.
- Varga Sándor 2008: Adatok a dualizmus kori, székelyföldi arányosítás és kivándorlás kérdéséhez. *Belvedere Meridionale* (20.) 3–4. 73–87.
- Vogt, Annette Christine 2003: *Ein Hamburger Beitrag zur Entwicklung des Welthandels im 19. Jahrhundert. Die Kaufmannsreederei Wappäus im internationalen Handel Venezuelas und der dänischen sowie niederländischen Antillen*. Stuttgart.
- Wong, John D. 2016: *Global Trade in the Nineteenth Century: The House of Houqua and the Canton System*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316584347>

Csendes Tünde

A gabonakereskedelem és a zsidó gabonakereskedők Győrben

A győrszigeti zsidó közösség a kezdetektől jelentős vonzerőt gyakorolt a környékbeli, soproni, mosoni és a távolabbi, főleg a Duna menti kereskedelmi kapcsolatok révén Győrrel szoros összeköttetésbe került zsidóságra.¹ Kapcsolati hálójuk fontos szerepet játszott abban, hogy a helyi zsidók a 19. század közepére kezükbe vették a győri terménykereskedelem irányítását. Ezt a folyamatot az 1840. évi törvények tették lehetővé.² 1851-ben Győrszigetben összesen 1350 zsidót írtak össze, míg Győrben 300 főt, ebből 149 volt kereskedő, 71 önálló iparos, 74 ház-, 6 szőlő- és földtulajdonos és 6 fő pedig orvos.³ Mint az adatok is mutatják, a helyi zsidóság jelentős szerepet játszott a város gazdasági életében. A zsidó kereskedőknek nemcsak szerteágazó kereskedelmi kapcsolataik, nagyobb tőkeerejük és hitellehetőségeik voltak, de az is nagyobb kereskedési szabadságot biztosított nekik, hogy nem vonatkoztak rájuk a Kereskedelmi Testület szabályai, mivel annak csak keresztények lehettek a tagjai.⁴ Amint azt Szakál Gyula kutatásai megmutatták, a győri zsidó és keresztény kereskedők és iparosok virágzó kapcsolatait a piacorientáltság, a rugalmas alkalmazkodás, a többféle vállalkozásban való részvétel és a gyáripari befektetések iránti érdeklődés jellemezte.⁵ A nagy kereskedelmi központokba szállított gabona 84%-a Győrön keresztül került oda.⁶ A sikernek egyaránt feltétele volt a polgári mentalitás és a tudatos, gazdaságot pártoló politika. A győri kereskedők – köztük Fischer György, Fischer József és Ferenczi József – hajói fordultak meg a leggyorsabban, általában 10 napon belül voltak Szegeden.⁷ A pesti kereskedők 88%-a, a győrieknek 60%-a távoli piacokra is szállított.⁸

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy mely törvényi és gazdasági változások tették lehetővé 1840-től, hogy a győri és a győrszigeti zsidóság szerepvállalása a város gabonakereskedelmi életében jelentőssé válhatott, valamint azt, hogy ez a változás milyen hatással volt a győri kereskedelem és a kereskedő közösség dinamikájára. Bácskai Vera kutatásaiból tudjuk, hogy a nyugati exportra került gabona felvásárlásának és szállításának lebonyolítása a győri kereskedők kezében

¹ Vörös 1971: 382.

² Vörös 1971: 382. (Heller Jakab gabonakereskedő is ettől kezdve birtokolhatta a saját, és nem más nevében a házat.)

³ Vörös 1971: 382.

⁴ Bácskai 2007: 346.

⁵ Szakál 2002, 2010, 2011.

⁶ Bácskai 1986: 265.

⁷ Bácskai 1986: 265.

⁸ Bácskai 1986: 268.

összpontosult,⁹ így a 19. században Győr városa vált a nyugati piacokra irányuló magyar gabonakereskedelem legfontosabb átrakó-továbbító központjává.

A helyi és a távolsági kereskedelem működésének és a benne résztvevők kapcsolathálójának terén végzett kutatásaim több adalékkal szolgálnak arra vonatkozóan, hogy a város terménykereskedelmét elsősorban a győri zsidó kereskedők irányították. Győr gabonakereskedelmének gazdasági adatait Pest városának gabonakereskedelmével összehasonlítva írásom kitér arra is, hogy a század végén miért volt szükség gazdasági profilváltásra Győr város életében, illetve hogy a gabonakereskedelemből meggazdagodott győri zsidó kereskedők miként képzeltek el boldogulásuk további útját. Back Henrik pályájának felvázolása révén betekintést kaphatunk abba, hogy milyen szerepet játszottak a vagyonos zsidó polgárok a város gazdasági életében és modernizálásában.

GYŐR SZEREPE A GABONAKERESKEDELEMBEN ÉS MALOMIPARBAN

Győr városának szerepvállalása a magyar gabonakereskedelemben a 18. században elkezdődött,¹⁰ mert a császári megbízottak és ügynökök itt vásárolták fel az udvar és a hadsereg gabonaszükségletét. Vahot Imre erről 1845-ben így írt: „Ha valaki végigsétált [...] lenyűgözve látta a Duna-parti mozgalmas életet – a hajók érkezését, a gabona kirakását, a magtárak körüli sürgést-forgást –, hallotta a műhelyek zaját [...]”¹¹ Az első Kereskedelmi Gyűlés 1856-ban alakult meg Győrött, és a testület magvát a győri gabonakereskedők alkották.¹² Az 1830-as évektől kezdve néhány évtized alatt vált Győr a nyugati piacokra irányuló magyar gabonakereskedelem legfontosabb átrakó-továbbító központjává.¹³ Ennek köszönhetően a Győr–Sopron útvonalon is fuvaros falvak alakultak ki, amelyek mindig a jelentős kereskedelmi központokat összekötő utak mentén tudtak fennmaradni. A szekerezés jelentőségét, a lebonyolított forgalom volumenét mutatja, hogy Győrött a gabonaszállításban részt vett fuvarosokon kívül még további 441 napszámosnak biztosítottak megélhetést a ki- és berakodási munkák. Meg kell jegyezni, hogy a fuvarosok hivatalosan nyilvántartott és valóságos száma között Győrben és Komáromban¹⁴ is nagyságrendnyi különbségek voltak, mivel számos nyilván nem tartott fuvarosnak is alkalmi munkát jelentett a gabonaszállítás.¹⁵

Az 1860-as években már határozottan Győr játszotta a vezető szerepet a magyar gabonakereskedelemben. A városban sorra alapítottak később világhírre

⁹ Bácskai 1986: 262–272.

¹⁰ Az 1840-es évektől „roppant anyagi erő” felhalmozódását a távolsági kereskedelembe történő bekapcsolódásnak köszönhette. Balázs 1980: 7.

¹¹ Idézi Balázs 1980: 11.

¹² Winkler 1934: 260.

¹³ Honvári 2014: 1.

¹⁴ Komáromban csak 43 szekeres gazdát tartottak nyilván 1820-ban, Győrre vonatkozóan nem áll rendelkezésre pontos adat.

¹⁵ Glósz 2014: 131.

szert tett nagy gabonacégeket, melyek az egész osztrák birodalomban, majd később Németországban, Svájcban, sőt a skandináv államokban is piacot teremtettek a magyar gabonának. A bácskai és a bánáti nagybirtokosok és hajózási vállalkozók itt adtak találgozót az osztrák molnároknak és a győri hizlalóknak, a Dungyerszky-, a Ferribach-, a Lellbach-dinasztiák szinte kizárólag Győrött értékesítették búza-, zab- és tengerikészleteiket, az üzleti tranzakciók lebonyolítását pedig a minderről jól tájékozott győri gabonakereskedők végezték.¹⁶

Az 1856-ban alakult Kereskedelmi Gyűlde Győr kereskedőinek, különösen a gabonakereskedőknek testülete volt, amely a kereskedelmi forgalom további fellendítését tűzte ki céljául.¹⁷ A győri gabonagyűldében jegyezték a gabonaárakat, és a nagyobb gabonapiacok árait is közzétették. A gyűlde tagjai már 1857-ben felhívták a város figyelmét a győr–gönyüi Duna-ág karbantartásának fontosságára. Alacsony vízállás esetén ugyanis a nagyobb hajók nem tudtak bejönni Győrbe, így kénytelenek voltak terhüket kisebb hajókra átrakni, ami idővesztéssel és költségnövekedéssel járt.¹⁸

A *Pesti Hírlap* egyik tudósítása szerint a hajón érkezett győri gabonakereskedelem 1856-os forgalma háromszorosa volt a pestinek.¹⁹ Ekkoriban tehát Győr volt a központja a nyugatra irányuló gabonaszállításnak, és egyben a kiviteli gabonakereskedelem fő piaca is. E tekintetben még a fővárost is háttérbe szorította, ahol a behozatali áruk kereskedelme volt hangsúlyos.²⁰

1. táblázat

A győri gabonakereskedés forgalma 1840–1858 között

Év	1840	1846	1846	1858
Mennyiség	1,8 millió mérő	5 millió mérő	0,3 millió mérő	6,3 millió mérő
Megjegyzés	berakodott gabona és kukorica	repcével és kukoricával	szárazföldi úton	

Forrás: Glósz 2014: 124.

2. táblázat

A pesti gabonakereskedés forgalma 1820–1850 között

Év	1820	1840	1854	1850-es évek
Mennyiség	1 millió mérő	2,5 millió	3 millió	3,3 millió mérő
Megjegyzés		be- és kirakodott gabona, és kukorica	a heti gabonaeladás kb. 60 ezer mérő	

Forrás: Glósz 2014: 124.

¹⁶ Winkler 1934: 261.¹⁷ Antaliné Hujter 2016.¹⁸ Antaliné Hujter 2016.¹⁹ Antaliné Hujter 2016.²⁰ Antaliné Hujter 2016.

Amint azt a fenti két táblázat is mutatja, a 18. század első felében Győr gabonakereskedelme megelőzte Pestét.

„A Győr és Pest között meginduló küzdelmet alapvetően a két városnak a korabeli hazai gabonakereskedelem adott útvonalain elfoglalt földrajzi helyzete, illetve az e fekvéséből származó előnyöket és hátrányokat befolyásolni képes közlekedési és szállítási lehetőségek alakulása határozta meg. Az olcsó szállítást biztosító dunai útvonalon [...] a nyugati piacokhoz – elsősorban a bécsihez – közelebb eső Győr Pestnél lényegesen kedvezőbb kereskedelmi lehetőségekkel rendelkezett. Ezt fokozta az a körülmény, hogy a Duna a 19. század közepéig nagyobb gabonás hajókkal csupán Gönyüig, ettől kezdve pedig tovább már csak a Kis-Duna-ágban – de ott is csak Mosonig – volt hajózható. A Nyugat felé vízi úton tartó gabonának Győrben vagy Mosonban mindenképpen meg kellett állania ahhoz, hogy útját szárazföldön vagy legalábbis kisebb gabonahajókon folytathassa Bécs felé. [...] 1855-ben²¹ Győr közvetlen vasúti kapcsolatba került Béccsel²² (párosulva ez a Kis-Duna-ág a meginduló folyamszabályozások következtében rohamos, Moson gabonaforgalmára is halálos csapást mérő eliszaposodásával), Győrnek nemcsak a gabonaforgalma nőtt még nagyobbra, de ily módon Bécs viszonylatában mintegy monopolhelyzetre is szert tett, és kereskedői számára még inkább megnövekedtek a spekuláció lehetőségei is. A délről érkező gabona számára a már korábban is meglevők mellé egyre több új raktár épült. A 60-as évek végére a városban 147, kifejezetten magtárnak épült épület volt. Győr épületei ezekben az években mintegy 4 millió mérő gabonát tudtak befogadni. Ez olyan óriási mennyiség volt, mely Ausztria és Bécs ellátásában is rendkívüli jelentőséggel bírt²³”

Az 1860-as években a gabonakivitel Dél-Magyarországról, Szerbiából, Romániából és Bulgáriából is Győrön keresztül történt Bécs irányába. A környékbeli gabonafelhozatal is jelentős volt, de a Csallóköz és a Rábaköz termékei is a győri piacokon keresztül kerültek be a nagykereskedelmi forgalomba. Az 1860-as évek végén a győri kereskedőkörökben megfogalmazódott a Győr–Graz vasútvonal igénye, amely végül a győri gabonakereskedők tőkájéből valósult meg. A helyi kereskedők összegyűjtötték a Győr környéki megyék gabonáját, és az új útvonalon Bécs elkerülésével, rövidebb úton szállították a tengerhez.²⁴

²¹ Már az 1840-es évektől a Mosoni-Duna eliszaposodása folyamatosan nehezítette a városból a gabona vízi úton történő szállítását. Az osztrák–magyar vasúttársaság 1854-től 1856-ig Győrig kiépítette a bécsi vasutat, így a vasúthálózat kiépülése új helyzetet teremtett a város számára. Antalné Hujter 2016.

²² A gabona jelentős részét Bécsben lerakták, ahol a győri gabonaszállítmányok számára külön lerakodó helyet tartottak fenn. *Győri Közlöny* 1871. március 5. 2.

²³ Vörös 1965: 471–472.

²⁴ *Győri Közlöny* 1871. március 16. 1–2.

3. táblázat

A győri gabonakereskedés forgalma vasúton és gőzhajón

Év	Győrből elszállításra került különböző fajta gabona (mázsa)					
	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Vasúti szállítás	3 523 491	3 778 148	3 043 375	3 335 690	3 678 466	3 960 900
Gőzhajón	1 315 527	946 506	772 425	449 610	407 458	559 742
Összesen	4 839 018	4 724 654	3 815 800	3 785 300	4 085 924	4 520 642
Összesen	25 771 338					

Forrás: Legújabb Nagy-Győri Naptár (1.) 34–35.

4. táblázat

Az 1865–1869 között Győrbe érkezett gabona mennyiség

	Gabonakereskedés forgalma				
	Győrből elszállításra került különböző fajta gabona (vámházsa)				
	1865	1866	1867	1868	1869
A szabadalmazott Duna-gőzhajózási Társulat hajóin	582 479 58% búza, 27% tengeri	754 400 66% búza	566 528 65% búza, 22% zab	376 689 55% zab	598 041 44% zab
A Győri Gőzhajózási Társaság hajóin ²⁵	–	–	835 896	1 112 995	922 305 búza
Vontató- és evezőshajókon	2 223 000	2 666 000 66% búza, 17% zab	2 486 000	2 790 000	2 752 000 44% zab
A heti vásárokra hozott évenkénti átlag	300 000 vámházsa, melynek fele búza	300 000	300 000	300 000	300 000
Államvaspálya társaság vonalain	25 545	8533	42 600	58 616	43 270
Összesen	3 131 024	3 728 933	4 231 024	4 638 300	4 615 616

Forrás: Pisztóry 1871b: 2–3.

A statisztika és nemzetgazdaság elismert korabeli szakértője, dr. Pisztóry Mór²⁶ számításai kimutatták, hogy 1863-ban hajón 945 000 vámházsa gabona érkezett a városba. 1864-ben egyedül vontatóhajókon ez már 1 246 000 mázsa és 1865-ben 2 100 000 mázsa volt. 1864. szeptember 17-én egy nap alatt 30 ezer mérő, 24-én 20 ezer mérő gabona érkezett szekéren és burcsellákon²⁷ a városba. 1867-ben már megkezdte működését a Győri Gőzhajó Társaság. 1858-ig átlag 4 200 000 vámházsa érkezett vontatóhajón a Győri Gőzhajó Társaság révén, és

²⁵ 1867-ben kezdte el működését.

²⁶ 1869 és 1874 között a győri jogakadémián, később Kolozsvárott egyetemi tanár, illetve a Magyar Tudományos Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottságának tagja, képviselő.

²⁷ A burcsella fából készült, lapos fenekű dereglye volt, melyekre az erősen megrakott hajók terhének egy részét átrakták, hogy azok a sekélyebb folyószakaszon áthaladhassanak, vagy sekély bejáratú kikötőkbe befuthassanak. Mezeiné Bogdán – Antalné Hujter 2015.

1867-ben már 3 400 000 vámmázsa. A táblázatokból kiolvasható (3–4. táblázat), hogy a gabona jelentős része vízi úton a Dunán érkezett a városba. A Rába össze tudta volna gyűjteni Zala, Vas, Veszprém, Fejér, Moson és Sopron megyék termékeit, de a folyó elhanyagolt állapota miatt a szállításra nem volt alkalmas. Az összes szállítmány a Dunán alulról érkezett. Fejér és Komárom megye terméneinek csekély részét, 30–40 ezer vámmázsát az állami vasúti társaság szállította Győrbe.²⁸ Az elszállításra kerülő gabona legnagyobb része az állami vasúton és részben a szabad Dunagőzhajó Társaság²⁹ hajóin történt Bécs felé.³⁰ Wehle Benedek,³¹ a győrszigeti zsidó kölcsönös segítő egyesület megalapítója, a gabonaforgalom élénkítésére 1865-ben létrehozta a Győri Gőzhajózási Társaságot. Ebből fejlődött ki a Magyar Folyam és Tengerhajózási Részvénytársaság (MFTR).³² A győri gőzhajózási társaság létét szintén a helyi gabonakereskedelemnek köszönhette. A társulatnak hat hivatalnok volt és Győrött egy 30–40 embert foglalkoztató hajógyára.³³

Pisztóry Mór már 1871-ben rámutatott arra, hogy a kereskedés jelentőségét abból is megítélhetjük, ha a beérkezett és az elszállított árumennyiséget összehasonlítjuk. Ez az adat azt is jól tükrözi, hogy a város lakosainak hány százaléka élt a gabonakereskedelemből. Pestre a gabona jelentős része a gőzmalmok megrendelésére érkezett. Míg Győrbe 4,5 millió vámmázsa gabona érkezett, és ebből 4,2 millió vámmázsát szállítottak tovább, addig Pesten és Budán 9,1 millió vámmázsából csak 5,2 millió vámmázsa került továbbszállításra.³⁴

A GYŐRI LAKOSOK MEGÉLHETÉSI FORRÁSA

A gabonakereskedelem nemcsak a kereskedőknek, hanem bizományosoknak, hitelezőknek, hivatalnokoknak, zsákkölcsönzőknek, hajósoknak, fuvarosoknak, alkalmazottaknak, napszámosoknak és családjaiknak is megélhetést biztosított. 1870-ben minden tizedik lakos gabonakereskedelemből élt.³⁵

„A városba a Dunán beérkezett gabonát a vasúti indóházhoz szállították vagy egy időre magtárakban helyezték el. Mind a két esetben jelentős számú fuvarosra és zsákhordóra volt szükség, e munkások állandó és folyamatos bevételi forrását a győri

²⁸ Pistóry 1871b: 2.

²⁹ A dunagőzhajózási vállalatok megalakulása véget vetett az uszályosok, dereglyések világának, a rohamosan épülő budapesti nagymalmok, melyek Európa leghatalmasabb malomüzemeivé fejlődtek, magukhoz szívták az alföldi, Tisza-vidéki, bácskai és bánáti búzatömegeket, hogy liszt alakjában exportálják azokat úgyszólván Európa valamennyi országába. Winkler 1934: 261.

³⁰ Pistóry 1871b: 2.

³¹ Wehle Benedek volt a Győr Városi és Megyei Takarékpénztár Rt. alapító elnöke is.

³² Néma Sándor: *A győri zsidók gazdasági szerepvállalása*. A győri Menház kiállítási anyaga.

³³ Pistóry 1871c: 1–2.

³⁴ Pistóry 1871a: 1.

³⁵ Pistóry 1871b: 1–2.

gabonakereskedelem adta. A városban 150 fuvaros kizárólag a gabona vaspályára és a magtárba fuvarozásával foglalkozott. 160 és 180 fő közé volt tehető azon munkások száma, akik folyamatosan zsákhordással, gabonaforgatással foglalkoztak, ők is keresetüket kizárólag a gabonakereskedelemnek köszönhették. Továbbá 6 zsákvarró intézet folyamatosan zsákvarrással, foltozással és zsákkölcsonzással foglalkozott, amely tevékenység 30-40 nőnek biztosít állandó keresetet. A győri Kereskedelmi Gyűde tagjai között 232 egyén volt bejegyezve, akik kizárólag gabonakereskedelemmel foglalkoztak. A gabonaszállítók és a be nem jegyzett kereskedők száma meghaladta a 30 főt.³⁶

A gabonaszállító hajók részben – összesen 31 nagyobb hajó – a győri kereskedők és hajósok tulajdonát képezték. A legénységet szinte csak a város biztosította, és családjaik is a városban laktak. Az 1869-ben létrejött győri hajósegyletnek 285 tagja volt, ebből arra következtethetünk, hogy a nem győri hajók legénysége is részben győri lakos volt.³⁷ Az alapszabályzat értelmében az egyletbe csak jó erkölcsű és feddhetetlen győri hajósok léphettek be. A hajótulajdonosokat és hajósokat Győrött burcsellásoknak (1. kép) nevezték.³⁸

„Ha a kereskedők és a fuvarosok számát a családtagjaikkal és ezen családok szolgaszemélyzetével számoljuk, és számításba vesszük, hogy egy kereskedő után még három további személy, egy fuvaros után pedig még egy további személy megélhetése volt biztosított.”³⁹

Pisztóry Mór számítása szerint a győri gabonakereskedelem mintegy 2000 embernek nyújtott megélhetést. 1871-ben 250 jómódú és részben gazdag kereskedővel számolt.⁴⁰ A város legnagyobb gabonakereskedője Schreiber Ignác volt, részben az ő érdeme, hogy a város ebben az időben a sertés- és marhakereskedelem egyik elosztóközpontjává is vált.⁴¹

A vasútépítés, amely a gazdasági fejlődés fő hajtóerejévé vált, Győr városát is elérte. Az osztrák–magyar vasúttársaság 1854-től 1856-ig építette ki Győrig a bécsi vonalat. Először a Győr–Komárom szakasz készült el. A Mosoni-Duna eliszaposodása miatt délről érkezve utoljára Komáromban tudták kirakni a vízen érkező gabonát, hogy azt vasúton tovább szállíthassák nyugatra.

A VÁROS GABONAKERESKEDELMÉNEK POZÍCIÓVESZTÉSE

Győr városának gabonakereskedelme rövid ideig még annak ellenére is jelentős tudott maradt, hogy a déli vasúti pálya megnyitása által a gabonakivitel Trieszt felé könnyebbé vált. 1867-ben a Pest-Budáról továbbszállított gabonamennyiség

³⁶ Pistóry 1871c: 1–2.

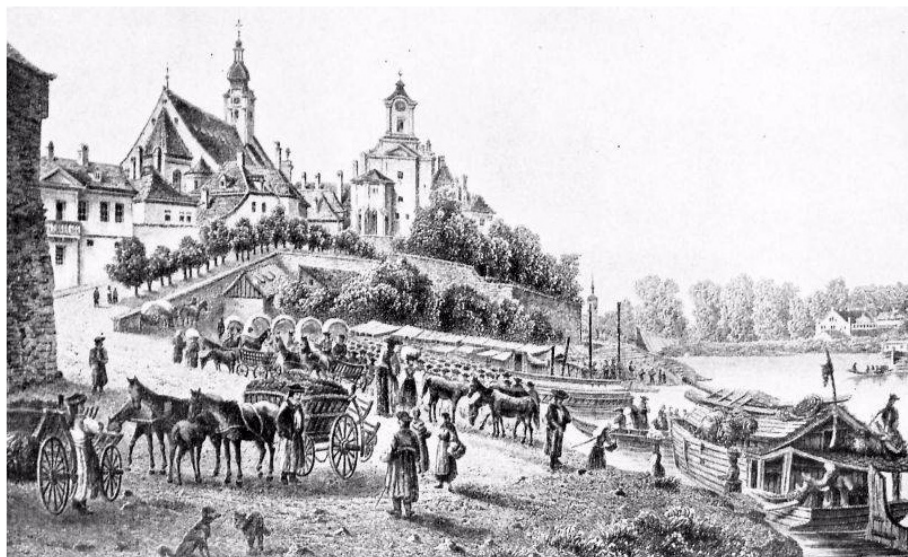
³⁷ Pistóry 1871c: 1–2.

³⁸ Mezeiné Bogdán–Antaliné Hujter 2015.

³⁹ Pistóry 1871c: 1–2.

⁴⁰ Pistóry 1871c: 1–2.

⁴¹ Néma Sándor főlevéltáros kézirata.

1. kép. Ludwig Rohbock metszete a győri Dunakapu téren kirakodó burcellásokról

Forrás: Mezeiné Bogdán–Antalinné Hujter 2015.

legnagyobb része, 3 240 010 vámmáza a budai pályafőtől került elszállításra. Pest az állami vasútvonalon 1868-ban 3 391 850 mázsa gabonát, míg Győr 4 073 042 vámmázsát szállított kivitelre. Győr kereskedelme számára tehát kihívást jelentett a déli pálya hálózatának Magyarországot Trieszttel összekötő vonala és a Mohács–Pécs–Bars vasútnak a nagykanizsai vonallal való összeköttetése, valamint a Buda–Pragerhof vonal megnyitása, amely a gabonakereskedelem irányát Trieszt felé terelte.⁴² E tényezők hatására Győr városában folyamatosan érzékelhetővé vált a hanyatlás: több gabonakereskedő Nagykanizsára tette át lakhelyét, így számos gabonamagtár üresen maradt, néhányat lakássá alakítottak át. A válságjelenségeket a győri kereskedőknek rövid ideig sikerült orvosolni, majd a 19. század utolsó harmadára a „kalmárváros” iparvárossá változott.⁴³

Győr az átmenő gabonakereskedelemnek továbbra is fontos városa maradt, de az 1870-es évektől folyamatosan veszített jelentőségéből.⁴⁴ Ennek okai közé

⁴² Pisztóry 1871a: 1.

⁴³ Pisztóry 1871a: 1.

⁴⁴ Az 1880-as években közel 600 családot foglalkoztatott Győrött a gabonakereskedelem és a gabonafuvarozás, ez a város akkori lakosságának majdnem 10%-a, mintegy 2000 személy. Ötven évvel később alig 300–350 család, tehát csak 1000 ember, vagyis Győr lakosságának alig 20%-a. E csökkenéshez hozzájárult a győri sertéshizlalás hanyatlása is, mert a győri gabonakereskedelem tengeri- és árpaforgalmának vevőkörét mindig a hizlalók alkották. Az 1880-as és az 1890-es években Győrött átlagosan mintegy 40 000 sertést hizlaltak állandó jelleggel, vagyis 4000–4500 vagon telt ki évente Győr tengeri- és árpafogyasztása, mely mennyiség az 1930-as évekre egyharmad részére csökkent. Az 1900-as évek elején búzában, rozsban, árpában, zabban és tengeriben Győrött mintegy 2,5 millió métermázsát forgalmaztak évente a gabonakereskedők, mely mennyiségnek

tartozott az is, hogy 1875-ben Bécs kiépítette közraktárait, és ezzel jelentősen csökkentette Győr közvetítő szerepét. De a vasúti díjtételek megállapítása is Bécsnek kedvezett – Győr kárára.⁴⁵ Pest pályaudvart épített a Duna partján, megnyitotta közraktárát és az elevátort, és ezzel megpecsételődött Győr gabonakereskedelmének jövője. A nagyobb gabonakereskedők elhagyták Győrt, és Bécsbe vagy Pestre költöztek. Az ingatlanok értéke csökkent, megkezdődött a magtárak visszaalakítása lakásokká. A teljes vasúthálózat kiépítésével Győr közlekedési kulcszerepe megmaradt, és ennek kihasználására a városi kereskedők mindent meg is tettek, ám az új körülmények⁴⁶ új kihívások elé állították a helyi lakosságot.⁴⁷

A KÖZRÁKTÁRAK HIÁNYA

Ahogy azt korábban bemutattuk, a 18. és 19. században Győr nem termelési központ, hanem gyűjtő és kereskedelmi közvetítő, vagyis szállítási központ volt. A gabonát a szállítási kapacitás függvényében hosszabb-rövidebb ideig a raktárakban tárolták.⁴⁸ Az 1830-as évektől a Duna felőli bástyák lebontásával helyet teremtettek a két-háromemeletes gabonarakták számára, amelyek száma 1848-ra 147-re nőtt. A gyönyörűen megépített új házak ablakain télen is lehúzva tartották a redőnyöket, mivel azok magtárul szolgáltak, így a gabonán kívül egyedüli lakóik az egerek és patkányok voltak.⁴⁹ A forgalmi adatok alapján a városban átmenetileg tárolt gabona mennyisége egy év alatt akár a 2 millió mérőt is elérhette. A raktári kapacitás néhány százezer mérő volt, vagyis a felhalmozott mennyiség több havi forgalomhoz biztosított árut. (1844 októberében Triesztben a zab raktári készlete másfél hónapra, a búzáé kettő hónapra, ezzel szemben a rozse egy évre volt elegendő.) A Győrrel szoros üzleti kapcsolatban álló Mosonban, hasonlóan Bajához, majdnem minden háznál volt raktár.⁵⁰ Győr tárolókapacitása folyamatosan nőtt. A Duna és a Rába partján és a közeli utcákban több he-

mintegy fele része Győrről került kirakásra vagy átrakásra. Ezzel szemben a legutóbbi években átlagosan 1–1,2 millió métermáza gabonát forgalmaztak a győri cégek, és ennek az árumentységnek is még csak fele sem érinti a győri rakodóhelyeket, hanem többnyire közvetlenül a termelési helyekről egyenesen külföldre szállítják vasúton a felvásárolt gabonát. Az 1930-as években évi 200–250 000 mázsára tehető az a gabonamennyiség, mely a Dunán Győrbe beérkezik, vagy Győrből hajón továbbítják. Ezek a számok azt mutatják, hogy a győri gabonakereskedelem „Hinterland”-jának nagy részét elveszítve, kisebb méretekben fejthette ki működését. Winkler 1934: 262. Oroszország, USA, India az 1850-es és 1860-as években ismét megjelentek az európai piacon, hosszan elnyúló gabonaváságot idézve ezzel elő. Honvári 2014: 1.

⁴⁵ Széphegyi 1879: 2.

⁴⁶ Az I. világháború kitörése után a gabonavásárlás, illetve -gyűjtés állami monopólium lett, a Haditermény Rt. vette át, és a hat éven át tartó kötött forgalom teljesen megbénította a gabonakereskedelmet. A háborút követő gazdasági világválság pedig végső csapást mért a győri gabonakereskedelmre is. Winkler 1934: 262.

⁴⁷ Antalné Hujter 2016.

⁴⁸ Gráfik 2004: 13.

⁴⁹ Pisztóry 1871c: 1–2.

⁵⁰ Glósz 2014: 145.

lyen is kétemeletes házak álltak. A mai Árpád és Bajcsy-Zsilinszky úton sorakozó raktárak 4 millió mérő gabonát tudtak befogadni. A Duna-parton, a Rábaszeren, a Belvárosban magtársorok épültek.⁵¹ Győr városképének több mint száz éven át meghatározója volt az a Mosoni-Duna partján magasodó raktárépület, amelyet a helyiek az emelőszerkezetéről csak „Elevátor”-ként emlegettek. Eredetileg közraktárnak készült, építésekor azonban már csak annak a küzdelemnek a jelképe lehetett, amelyet Győr városa Béccsel és Pesttel folytatott, hogy a megváltozott természeti, közlekedési, kereskedelempolitikai körülmények ellenére megőrizzen valamennyit egykori pozíciójából.⁵²

1872-ben a Kereskedelmi Gyűlde megújította alapszabályát, és a nevét Győri Lloydra változtatta. 1881 februárjában azzal a kéréssel fordult a városi közgyűléshez, hogy jóléte érdekében a város nyújtson anyagi támogatást közraktárak építéséhez: „A közraktár intézmény itt meghonosításának célja: az áruforgalmat Győr felé irányozni és a Győrött megállapodó áruforgalomnak az olcsó raktározást és kezelést biztosítani – főleg kedvezményi szállítási díjtételeket kieszközölni.”⁵³

A közraktár ügyéhez hozzátartozott a célszerű árumozgatás, ez pedig szorosan kapcsolódott a vasúti szárnyvonal megépítéséhez, illetve a rakpart rendezéséhez. A Duna-parti vasúti szárnyvonal megépült ugyan, de nem elég közel a vízparthoz: a kirakodás nehézkes volt (igaz, árvíz esetén egyenesen lehetetlen).⁵⁴ Baross Gábor 1891-ben vasúti ellenőrzés alatt álló áruraktár felállítását javasolta, amelyhez a minisztérium támogatását próbálta elnyerni.⁵⁵ Természetesen jól tudta, hogy a győri közraktár felállítása sértené a főváros érdekeit. De a győri gabonakereskedelem talpon maradásához közraktárakra volt szükség, hogy a helyi kereskedők akkor tudják a gabonát a piacon értékesíteni, amikor annak az értéke a legmagasabb. Győr városának közgyűlése 1893-ban döntött a rakodópart és a közraktár a millenniumra történő megépüléséről. Zechmeister Károly polgármester 1895-ben kész tervvel állt elő, amely az áruraktár építésére alakult konzorciumi részvényesekkel egyeztetve született. 1899-re végül megépült a győri közraktár.⁵⁶ Hat évvel később, 1905. október 18-án azonban ismeretlen okok miatt az épületben begyulladt a gabona, és 1906-ban Győr szab. kir. város közgyűlése felszámolta az áruraktárat.⁵⁷ Pesten viszont nagy számban és sikeresen üzemeltették a közraktárakat, a fővárosi kereskedők a legkedvezőbb időszakban tudták értékesíteni gabonájukat, így jelentős profitot értek el. Egyre kevesebb gabonát hoztak a győri gyűjtőpontokra. A Mosoni-Duna eliszaposodott, a kereskedők is elköltöztek, a tehetősebbek Bécsbe he-

⁵¹ Pisztóry 1871c: 1–2.

⁵² Antaliné Hujter 2016.

⁵³ Antaliné Hujter 2016.

⁵⁴ *Győri Közlöny* 1888. február 16. 2.

⁵⁵ *Győri Közlöny* 1891. június 21. 4.

⁵⁶ *Győri Közlöny* 1895. április 28. 3.

⁵⁷ Antaliné Hujter 2016.

lyezték át vállalkozásukat. Végül Győr városa a századfordulóra alulmaradt a gabonakereskedésben a fővárossal szemben.

„Győr városának profilváltásra volt szüksége, a város a jövőjét az ipari üzemek további gyarapodásában látta. A város egyik húzóága már korábban is a gyáripar volt. Annak ellenére, hogy a gabonakereskedelemben játszott korábbi szerepét Győr a vasútvonalak kiépülésével a 19. század hatvanas éveiben elveszítette, mégsem süllyedt a le hanyatló városok közé, amelyeket előbb az 1870. évi XLII. törvénycikk,⁵⁸ majd pedig az 1878. évi XX. törvénycikk⁵⁹ kiostált, s gyakorlatilag a városi címtől is megfosztott. A kereskedelmi pozícióvesztést a város vezetése a (gyár)ipar tudatos támogatásával ellensúlyozta, amely olyannyira sikeres volt, hogy míg 1870-ben Győr az iparból élő népesség számát tekintve az országos rangsor 15. helyét foglalta el, harminc év múltán már a 4. lett, 1910-ben pedig – a történeti Magyarország összes települését tekintve – már a népesség legnagyobb hányada élt itt iparból, Budapest is csak utána következett.”⁶⁰

A 19. század 80-as éveire Győr gabonakereskedelme végleg lehanglott, mintegy rákényszerítve a város gazdaságát az ipar fejlesztése útján való továbbhaladásra.⁶¹

PROFILVÁLTÁS A VÁROS ÉLETÉBEN

A város a 19. század második felétől kezdve kalmárvárosból folyamatosan iparvárossá fejlődött.⁶² A századfordulón az ipar munkaerő-kereslete más megyék lakosságára is szívó hatást gyakorolt, ez is hozzájárult a nemzetiségi szerkezet átalakulásához. Az 1920-as években a határon túli területről menekült magyar nemzetiségű tisztviselők, középosztálybeli rétegek duzzasztották fel a lakosságot. Hammer Gyula az 1930-as években úgy fogalmazott, hogy „nincs a régi Magyarországnak olyan megyéje, amelynek szülőiteiből ne találunk itt. Sőt, a lakosság kb. 2,0%-a külföldi születésű.”⁶³

A gyáralapítók jellemzően külföldiek – németországi, ausztriai, leginkább azonban cseh- és morvaországi zsidó családok – leszármazottai voltak. A győri nagykereskedelem és gyáripar jórészt idetelepülő zsidó vállalkozók nevéhez kötődik.⁶⁴

Az első világháború előtt Győr városában az iparban foglalkoztatottak száma majdnem elérte a lakosság felét (48,96%), így ezen a téren még a fővárost is

⁵⁸ 1870: 42. tc.

⁵⁹ 1878: 20. tc.

⁶⁰ Honvári 2021: 34.

⁶¹ Vörös 1965: 471.

⁶² Szakál 2002: 137–141.

⁶³ Hammer 1936: 61.

⁶⁴ Honvári 2021: 67.

meghaladta.⁶⁵ 1939-ben a győri iparosok és kereskedők 25%-a zsidó volt. A helyi neológ zsidók száma meghaladta a hagyományhoz hűen ragaszkodó ortodoxokét. A zsidó kereskedők és gyáralapítók részben átvették a többségi társadalom szokásait, elsajátították a magyar nyelvet.

A BACK-DINASZTIA SIKEREI

Back Hermann morvaországi zsidó munkásságának példáján a továbbiakban azt kívánom bemutatni, hogy Győr városa a kedvező földrajzi⁶⁶ és a népsűrűségi mutatóknak köszönhetően mindig is vonzotta a folyamatosan változó körülményekhez alkalmazkodni tudó vállalkozókat. Már a 19. század első harmadában megfogalmazódott az az elképzelés, hogy a gabona helyett a liszt kivitel kellene előnyben részesíteni.⁶⁷

5. táblázat

<i>A győri malomipar kezdetei</i>	
1873	Stirling Tóbiás gőzdaráló
1874	Back Hermann hengermalom ⁶⁸
1888	Pfeiffer László darálómalom
1890	Pfeiffer testvérek gőzmalom

Forrás: Néma Sándor: *A győri zsidók gazdasági szerepvállalása*. A győri Menház kiállítási anyaga.

A Back-dinasztia anyagi biztonságát Bernhard Back teremtette meg, aki 1870-ben hunyt el Bécsben, így már nem érhetette meg fiai magyarországi sikereit.⁶⁹ Fia-talabb fia, Ernő 1838-ban született a morvaországi Olmüztől mintegy 20 km-re fekvő Proßnitzban. Hermann, 14 évvel idősebb bátyja is Morvaországban látta meg a napvilágot.⁷⁰ Felismerve a dualista állam nyújtotta 19. századi gazdasági lehetőségeket, a család a század közepén Bécsbe és Magyarországra költözött: az apa, Bernhard Back Bécsbe, Back Hermann, az idősebbik fiú 1848-ban Győrbe, leánytestvére, Back Szófia Brunnbe.⁷¹ Back Hermann unokaöccse, Back Szófia fia, Max

⁶⁵ Honvári: *Győr vázlatos története*.

⁶⁶ Pest és Bécs között félúton, folyók mentén és öt irányból összefutó csomópont mentén fekszik Győr. Győr népsűrűsége 1910-ben 820,4 fő/km², Debrecené 98,9 fő/km². A város lakosainak a száma 1890-ben (Révfalut és Győrszigetet is beleszámítva) 30 021 volt, és 1910-re 44 300-re nőtt. Honvári 2021: 54.

⁶⁷ Gráfik 2004: 30.

⁶⁸ „Back Hermann győri hengermalma győri cég, melynek egyforma képviselői joggal felruházott tagjai bégavári Back Hermann és Richards Richard bécsi lakosok, bejegyeztetett. – A Pesti molnárok és sütők gőzmalmi részvénytársasága cégénél Bischitz Arthur igazg. tag ebbeli minősége és cégjegyzési jogosultsága megszűnt.” *Molnárok Lapja*, 1904. június 25.

⁶⁹ Felletár 2016: 186–187.

⁷⁰ Honvári 2021: 75.

⁷¹ Honvári 2021: 75.

Kohn 1867-ben született Brünnben, és a győri finomposztógyár⁷² megalapításakor Richards Richardra változtatta nevét.

A kereskedő Bernhard Back Bécsben megalapította a Back Bernát és Fiai céget, amelyhez 1868-ban Szegeden megvásárolt egy kisebb malmot. Ezt később továbbiak követték, köztük például a sokkal jelentősebb Szegedi Kiviteli Malom.⁷³ A két fiú, Ernst Back (Back Ernő)⁷⁴ és Hermann Back 1872-ben ezen vállalatok összevonásából megalapította a Szegediner Dampfmühle & Wasserleitung von Bernhard Back Söhne (Szegedi Gőzmalom és Vízvezeték Vállalat) közkereseti társaságot. A fiúk az előző évben elhunyt apjuk nevét beépítették a társaság nevébe.⁷⁵

Back Hermann tehát előbb lett szegedi, mint győri malomtulajdonos. A nyitrai Árpád-malom részvénytársaság 1863-ban alakult, és Back Ernő ettől vásárolta meg a család legkisebb malmát.⁷⁶ Ernst Back (Back Ernő) Nyitra megye földbirtokosa volt, és 1888-tól mint magyar nemes a bégavári előnevet használta. Fia, Back Bernát 1871-ben született, majd a magyar ipari világnak, azon belül a magyar malomiparnak is jelentős szereplőjévé vált.⁷⁷ Az ország malomipara már az 1860–1870-es években világvizonylatban az élen járt.⁷⁸

⁷² Dunaréti Richards Richard 1908-ban indította meg posztó-szövetgyárát 36 munkással. A gépeket Brünnből és Angliából hozatta, az államtól és a várostól a győri gyáralapításához 200 ezer korona vissza nem térítendő támogatást kapott. A gyárban elsősorban kabátszövetet készítettek, aminek a legnagyobb megrendelője az állam volt. Még a rendszerválás előtt az 1980-as évek közepén a vidéki telephelyekkel együtt közel 3000 dolgozót foglalkoztató üzem termelési értéke meghaladta a 4 Mrd Ft-ot. Győrött gyártották az ország pamutszövet termelésének az ötödét. (*Ipártörténeti emlékhelyek: Richards Richard posztó-szövetgyár.*)

⁷³ Honvári 2021: 75.

⁷⁴ A szegedi kiviteli gőzmalomnak is van már gazdája, Back Ernő gazdag bécsi bankár, és magyarországi nagybirtokos vette meg. Felletár 2016: 191.

⁷⁵ Felletár 2016: 190–192.

⁷⁶ Honvári 2021: 76.

⁷⁷ „Back Bernát Bécsben folytatott közgazdasági tanulmányokat, de aktív élete a Back Bernát és Fiai Szegedi Gőzmalom és Vízvezeték Rt. tulajdonosaként nagyrészt Szegedhez kötődik (a névben szereplő Bernát egyébként nem rá, hanem nagyapjára utal). Továbbá alapítója és társelnöke volt a Vidéki Malomiparosok Országos Egyesületének, elnöke a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárnak, a Közraktár és Malomipar Rt.-nek, a Szegedi Kenderfonógyár Rt.-nek, és a felsorolás nem teljes. Az első világháborúban tartalékos hadnagyként a fronton szolgált, ahol több kitüntetést kapott. Alapítója és szervezője volt 1919-ben a Horthy Miklós budapesti bevonulását anyagilag támogató Antibolsevista Comiténak. 1924-től kormányfőtanácsos és németalföldi konzul, 1927 és 1939 között felsőházi tag. Mint felsőházi tagnak, Budapesten is volt lakása. 1944-ben a szegedi malmát a bombázások elpusztították, ekkor végleg Budapestre költözött. A 20. század elején a Magyar Iparban publikált, 1900-ban Szegeden jelent meg Engel Lajos nyomdájában Lisztkivitelünk és az őrlési forgalom című műve, 1921-től a Pester Lloydban jelentek meg írásai.” Verő 2017: 87.

⁷⁸ Szávai 2009: 65.

BACK HERMANN VÁLLALATBIRODALMA

A vasúthálózat kiépítése előtt az ország nagykereskedelmi forgalma vízi úton zajlott.⁷⁹ Győr város a fentiekben tárgyalt gabonakereskedelmének és malomiparának megteremtése és felvirágoztatása a javarészt győri zsidó vállalkozók nevéhez köthetik. A város első gőzmalomát 1845-ben üzemelte be Toma János (Thoma János), majd több tulajdonosváltáson is átment. Az akkoriban már nem üzemelő Fischer-féle gőzmalom 1874-ben vásárolta meg és fejlesztette Észak-Dunántúl legnagyobb malmává Back Herman.⁸⁰ (A Back-féle malom mögött építette fel Hermann unokaöccse, Richards Richard a finomposztógyárát.) Ez modernizálása után, 1875-ben Back Hermann győri hengermalma néven kezdte meg működését.⁸¹ Back Hermann kezdetben két malmot működtetett, a másikat Szigetben – itt lett később a piskótagyár –, ezt adta el Koestlin Lajosnak. A nádorvárosi malmot a Hosszú utcában a legmodernebb eszközökkel szereltette fel. 1896-ban nemesi címet kapott. 1904. november 3-án Ferenc József „a közjóság terén szerzett érdemeiért” elismerésben részesítette. A malom 1907. szeptember 9-én leégett, 1908-ban Weisz Oszkár tervei alapján Hlatky-Schlichter Lajos építette fel újra. Back Hermann hengermalmát 1910. február 7-én családi részvénytársasággá alakította, és az üzlet vezetését unokahúga férjére, Richards Richardra bízta.⁸²

A malom Győr-Nádorvárosban működött, a mai Bartók Béla utcában, és mintegy 120 embert foglalkoztatott. Az 1890-es években több mint száz munkás 6–700 mázsa örleményt állított elő naponta, az üzem éves gabonaszükséglete 200–250 000 mázsára rúgott. Back Herman folyamatosan bővítette, fejlesztette vállalkozását, így az a 1910-es évek elején már a Dunántúl legnagyobb

⁷⁹ Az 1830-as évektől Győr volt a nyugati piacokra irányuló gabona- és élőállat-kereskedelem legfontosabb magyarországi átrakó-továbbító központja. Győrnek a mezőgazdaságitermény-kereskedelemben játszott szerepe nem szűnt meg, de a 19. század második felében a hazai vasúthálózat fő útvonalainak kiépítése után pozícióját kénytelen volt a fővárosnak átengedni. Honvári 2021: 95. 1867 és 1872 között az országgyűlés hús vasútvonal építését engedélyezte. Katus 2012: 434. A vasúthálózat hossza az 1867. évi 933 km-rel szemben 1890-re 11 246 km-re nőtt, és jelentősen előrehaladt a Baross Gábor nevével fémjelzett vasút államosítása. 1890-re a vasúthálózatnak a fele, az I. világháború idejére pedig túlnyomó többsége állami tulajdonba került, és a még megmaradó magánvasutak nagy részét is a MÁV üzemeltette. Honvári 2021: 95.

⁸⁰ Honvári 2021: 51. A dualizmus korában a magyarországi vasútvonalak hossza 2160 km-ről 22 000 km-re nőtt. Katus 2012: 436.

⁸¹ *Szabad Polgár* 1875. május 20. 4.

⁸² Richards Richard Back Szófia fia, született Max Kohn, Back Hermann unokaöccse. Back Hermann-nak nem volt gyereke, ezért leánytestvérének a fiát, Richards Richardot tette meg társtulajdonosnak a győri Back-malom közkereseti társaságban Honvári 2021: 76. Három nagy malom volt a család tulajdonában, a Back Hermann győri hengermalom, a Back Bernát fiai szegedi gőzmalma és vízvezetéke és a Back Ernő vezette Árpád-gőzmalom Nyitrán Honvári 2021: 75. A két testvér halála után (Ernő 1914. szeptember 21-én, Hermann 1916. július 4-én hunyt el Ischlben) a győri hengermalmot Richards Richard, a szegedit és a nyitrai Back Bernát vezette. Honvári 2021: 76.

teljesítményű malma volt.⁸³ Győr szabad királyi város közgyűlése 1914. március 12-én fontosnak tartotta Back érdemeit külön is méltatni.⁸⁴

A Back család tulajdonában lévő három magyarországi malom 1910 elején családi részvénytársasággá alakult.⁸⁵ Ekkor lett Richards Richard a győri malom tulajdonosa. Az üzem iparvágánnyal, saját víztoronnyal rendelkezett, a jó minőségű búzából készült őrlemény jelentős részét külföldön értékesítették. 1941-ben⁸⁶ napi 10 vagon búzát és 2 vagon rozst öröltek a gépek.⁸⁷

A BACK CSALÁD ÉS VÁLLALKOZÁSAIK JELENTŐSÉGE

A Back testvérek nem „self-made man”-ek voltak: tudásuknak, neveltetésüknek és hajlandóságuknak köszönhetően állították a családi vagyont és a családi kapcsolatokat a kor adta lehetőségek szolgálatába.⁸⁸ Ifj. Back Bernát családtagjaival – Back Alfréd (Back Bernát bátyja), Back Ernő (az apja), Eisenstádtter Nándor (az apósa), Back Hermann (a nagybátyja), König Jenő, Back Viktor (a testvére), Engelsmann Mór – valósította meg vállalatbirodalmát.⁸⁹ A külső tőkeforrásra nem szoruló Back Hermann gőzmalma a 20. század elején azért alakult át családi részvénytársasággá, hogy az utódok az alapítók halála után a vállalat fizikai egységének megtartása mellett örökölhessék a rájuk eső részvényeket.⁹⁰

1907. szeptember 9-én kigyulladt a Back-malom, és a tűzvész összesen 11 halálos áldozatot követelt.⁹¹ Az épület a tűz martalékává vált, de a kazánházat és a gyár egy részét a győri tűzoltóknak sikerült megmenteni. A tűz terjedését is megakadályozták, így a környék faszindelyes és nádtetes házai megmenekültek. A Back-malom katasztrófája után, 1908-ban létrehozták Győr törvényhatósági jogú város tűzoltóságát 1 tiszttel és 12 tűzoltóval, melynek az izraelita vallású dr. Erdély Ernő⁹² lett a parancsnoka.

⁸³ *Molnárak Lapja* 1904. június 25. 566.

⁸⁴ Grábics–Horváth–Kucska 1999: 18–19.

⁸⁵ *Molnárak Lapja* 1904. június 25. 566.

⁸⁶ Back Hermann a folyamatos fejlesztéseinek köszönhetően az 1880-as évekre a napi maximális termelés terén elérte az 500 méterhátszát.

⁸⁷ Az 1910-es években a malom már 24 óránként 8-10 vagon búzát és 2-3 vagon rozst tudott megőrölni, külön-külön malomban. Az országban szinte az elsők közt kezdték el a búza őrlés előtti mosását. Antalíné Hujter 2015.

⁸⁸ 1867–1914 (változatlan árak mellett): a mezőgazdaság részesedése a GDP-ben (1913-as áron) 66%-ról 44%-ra csökkent, az iparé 11%-ról 25%-ra nőtt, a szolgáltató ágazatoké 23%-ról 31%-ra nőtt. A föld értéke nélkül a nemzeti vagyon 5,3 milliárd koronáról 23 milliárdra nőtt. Katus 2012: 425, 467.

⁸⁹ Thomas János gőzmalma Back Hermann révén, Nagy Mihály tésztagyára Stadler József, később Back Hermann, még később Koestlin Lajos tulajdonában „valódi” gyárakká fejlődtek. Honvári 2021: 45.

⁹⁰ Honvári 2021: 47.

⁹¹ *Győri Hírlap* 1907. szeptember 9. 1.

⁹² Részt vett az 1912-es szentpétervári, az 1923-as müncheni, az 1924-es nantes-i, az 1925-ös salzburgi és az 1930-as bécsi tűzoltó kongresszusokon. Az 1912-es turini világkongresszuson és

A leégett gyárak újjáépítésénél már ügyeltek a tűzbiztonságra. Ennek is köszönhető, hogy a két világháború között a szeszgyár főző- és finomítóhelyiségek égésén kívül nagyobb gyártűz már nem következett be a városban. Emberéletet pedig szerencsére már ez sem követelt. A malom újjáépítésében jelentős szerepet vállalt Richards Richard Ágost is, aki 1900 márciusától hengeralmi cégvezető, 1904-től társtulajdonos volt. A sajtóforrások szerint 1900 óta ő volt a Back-malom kiszemelt tulajdonosa. 1905-ben Richards Richard Ferenc Józseftől a közgazdaság terén szerzett érdemeiért „dunaréti” előnévvel nemesi rangot kapott.⁹³ 1905-ben a Back-malom egyik üres raktárát berendezette szövő tanműhellyé, hogy később szakképzett, helybeli munkásai legyenek. Az apja brnói üzeméből hozatott 8 szövőszékkel, fonalakkal, Ditró (eredetileg Diamant) Károly vezetésével kezdődött meg a gyapjúszövés.⁹⁴ 1906-ban szerzett gyáralapítási engedélyt, majd önálló szövőüzemet is elindított. Back Hermann kezdeményezésére az országban működő Back család által működtetett malmok (a győri, a szegedi és a nyitrai) 1910-ben fúzióra léptek egymással, három részvénytársasági igazgatóság alakult meg Győrben, amelyek megerősítették együttműködésüket. Az újjáépült malomban közel 16 ezer négyzetméteres területen 36 funkciójú létesítményt hoztak létre, amely a fejlett gyártási technológiát mutatja.

A malom 24 óránként 8–10 vagon búzát és 2–3 vagon rozst tudott megörölni, külön-külön malomban. Az országban szinte az elsők között kezdték el a búza őrlés előtti mosását. Az üzem saját víztoronnyal rendelkezett, naponta 200 köbméter vizet használtak gabonamosásra. A mosott gabonából jobb minőségű lisztet tudtak előállítani, amely kelendőbb volt a magyar és a külföldi piacokon.⁹⁵

versenyen a győri tűzoltók harmadik helyezettek lettek, és I. Ferenc József koronás arany érdemkeresztrel tüntette ki Erdély Ernőt. A szakmában nemzetközileg is elismert szakembert több európai város (Lódz, Hamburg, Konstantinápoly) vezetősége kérte fel tűzoltóparancsnokául, de ő ragaszkodott szülővárosához, és az ajánlatokat elutasította. 1944-ben a németek elhurcolták. Auschwitz-Birkenauban halt meg feleségével együtt 1944. június 18-án. Némáné 2015.

⁹³ Dunaréti Richards Richárd mint Back Hermann hengeralmának cégvezetője, majd társtulajdonosa már 1905-ben szövőműhelyt létesített a malom területén, ahol három szövőmunkás és egy művezető nyolc gépen kezdte meg a munkát. Az 1908. január 2-án 36 munkással, 35 szövőszékkel beindított posztó-szövetgyárba a gépeket már Brünnből (ott született) és Angliából hozatta, az államtól és a várostól a győri gyáralapításhoz 200 ezer korona vissza nem térítendő támogatást kapott. A gyárban elsősorban kabátszövetet készítettek, aminek a legnagyobb megrendelője az állam volt. Ez a tanműhely az 1907-es Back-malombeli tűzvész során szintén elpusztult, de ekkor már álltak az új gyár épületeinek alapjai a tízezer négyszögöles területen. A győri gyár alapításához Richards a várostól 15 évi adó- és kövezetvám-mentességet kapott. *Ipartörténeti emlékhelyek: Richards Richard posztó-szövetgyár.*

⁹⁴ Némáné 2017.

⁹⁵ Az üzem utolsó nagy átszerelése 1928–1929-ben volt, a Ganz gyár hengershékei és az Első Magyar Gazdasági Gépgyár (EMAG) gabonatisztító és -szítáló berendezései kerültek beszerelésre. A fejlesztés után a korábbi visszaöntési technológiát „összekötött” rendszerű őrlés válthatta fel. A búzalisztet 44, a rozslisztet 8 őrlőrendszeren át őrlték meg. Sokféle, jó minőségű terméket állítottak elő, csak kenyérlisztből 5-6 féle készült. A malom alföldi, bánkúti búzát vásárolt a külföldre szánt „luxus” minőségű liszthez. A szállítást részben a győri kikötőből, másrészt vasúton bonyolították. A telepet szinte behálózta a vagonfordítókkal ellátott iparvágányrendszer. A malom fő meghajtó erőgépe egy 500 lóerős gőzgép volt. A telep áramellátása saját

Az I. világháború után egyrészt a nyugati piacok beszűkülése másrészt a gazdasági világválság hatása miatt a győri malomipar értékesítési, elhelyezési gondokkal küzdött. Az 1930-as években az évi 300 000 mázsza kapacitású hengermalom termelési lehetőségeinek 50-70 százalékát használta ki, átlagban 140 munkást foglalkoztatott. A gazdasági válságot sikerült túlélnie,⁹⁶ majd a II. világháborúig folyamatosan korszerűsítették. A telephelyen parkosított udvarrész, kertészet létesült. A parkot övező tiszta vízű csatornában nyáron még fürdőzni is lehetett. 1938-tól 1945-ig id. Oszter Sándor volt a malom üzemvezető főmolnára, aki sokat tett a munkások szociális körülményeinek javításáért is. A Győri Hengermalomnak önálló labdarúgó-, teke- és asztalitenisz-csapata is volt, valamint társadalmi munkával felépített tekepályája és klubháza. Az 1. osztályúvá lett labdarúgócsapatát 1936-ban alapították *Győri Hengermalom SE* néven.⁹⁷

A győri malom 132 fős személyzete az 1940-es évek elején többek között 15 tisztviselőből, 1 főmolnárból, 1 főgépészből, 3 gépkezelőből és 40 molnárból állt. A II. világháború évei alatt a malom hadiüzemként működött, hadiőrlelt végzett a magyar alakulatoknak, később a németek ellátására is. 1944-ben német katonák felügyelték a termelés zavartalanságát. A Back-malom az 1944-es légitámadásokat sértetlenül túlélte, csak a visszavonuló német csapatok robbantották fel 1945-ben. A háború után a hatóságok nem engedték, hogy régi helyén újjáépüljön.⁹⁸ Nevét még őrzi a helyén létesített Malom-liget.⁹⁹

Back Hermann esete jól példázza, hogy a régi izraelita vallású kereskedelmi elitek helyét a város fejlesztésében új, nyugatról érkező tőkeerős zsidó vállalkozó polgárok vették át.¹⁰⁰ 1848-ban települt át Győrbe, és rövid idő leforgása alatt jelentősen megnövelte befektetéseinek számát, így tulajdonostársait is számottevő jövedelemhez juttatta. A Back-dinasztia főként az Osztrák–Magyar Monarchián belül építette ki széles körű kereskedelmi kapcsolatait. A család tucatnyi vállalkozót számlált Németországban, Ausztriában és Magyarországon. Back Herman 1916-ban hunyt el, óriási vagyont – 8 494 675 koronát – hagyva örökösire.¹⁰¹

áramfejlesztőről történt. A telepen 3-3 fős asztalos- és lakatosműhely biztosította a termelés zavartalanságát. Jól felszerelt laboratóriumban ellenőrizték a készterméket, a minőség vizsgálatát képezték próba kenyérsütések is. Az őrlésre váró gabonát silókban tárolták, amely szükség esetén tárolás előtt szárítóberendezéseken haladt át. A központi telepen kívül a malomhoz tartozott a Pápai úti telep, ahol 6000 sertés hizlalására alkalmas disznószállás működött. Abda mellett is volt egy sertéstelepük. A malmokhoz tartozó sertéshizlalda természetes volt, hiszen a melléktermékek „hasznosítására” ideális megoldásnak számított. Antaliné Hujter 2015. A győri szeszgyárban (1885) a kezdetekben a szeszt gabonából, leginkább kukoricából készítették, és a melléktermékként keletkező szeszgyári moslékot marhahizlálásra használták. Tehát a gyárak melléktermékeit helyben hasznosították.

⁹⁶ Nem úgy, mint a nála kisebb Jankovich-féle gőzmalomnak.

⁹⁷ Antaliné Hujter 2015.

⁹⁸ Honvári 2021: 52.

⁹⁹ Antaliné Hujter 2015.

¹⁰⁰ Szakál 2002: 162.

¹⁰¹ Szakál 2002: 164.

Élete végéig tevékeny lokálpatrióta volt.¹⁰² Alapítványt hozott létre a kezdő vállalkozók segítésére,¹⁰³ 1914. szeptember 10-én 50 ezer koronát adományozott a nehéz helyzetbe jutott iparosok támogatására, és létrehozta az iparossegélyt.¹⁰⁴ 1914-ben róla nevezték el a nádorvárosi 16. számú utcát. Elszántan küzdött Győr ivóvízhálózatának kiépítéséért,¹⁰⁵ bizonyítva, hogy a győri zsidók a város modernizációjához is hangsúlyosan hozzájárultak.

A századvég liberalizmusának központi eszméje a haladás, a polgárosodás volt, amelyen Győr a városában is a nyugatosodást, a modernizációt és a gazdasági fejlődést, a munka, az ipar és a kereskedelmi tevékenység társadalmi elismertségét értették.¹⁰⁶ A rendelkezésre álló források azt mutatják, hogy Győr kapitalista fejlődésében vitathatatlan érdemeket szerzett a város zsidósága, hagyatékuk gyümölcseit napjainkban is élvezzi a város lakossága. Az erre vonatkozó mikrotörténelmi adatok mind megerősítik Bácskai Vera, Katus László és Halmos Károly kutatásainak azon következtetését, hogy az ország tőkés piaccgazdaságának kiépítésében számottevő jelentőséggel bírt a magyarországi zsidó polgárok szerepvállalása.

FORRÁSOK

Áldozó István és Néma Sándor győri levéltárosok kiadatlan kutatásai.

Néma Sándor: *A győri zsidók gazdasági szerepvállalása*. A győri Menház kiállítási anyaga.

Néma Sándor főlevéltáros kézírata.

N. N. 1869: Győrvármegye, Statisztikai vázlat. In: *Legújabb Nagy-Győri Naptár* (1.) 1.

Dunántúli Hírlap, 1895.

Győri Hírlap, rendkívüli kiadás, 1907.

Győri Közlöny, 1857, 1888, 1891.

Molnárok Lapja, 1904.

Pesti Hírlap, 1857.

Szabad Polgár, 1875.

¹⁰² Szakál 2011: 52.

¹⁰³ Szakál 2010: 40.

¹⁰⁴ Grábics–Horváth–Kucska 1999: 18–19.

¹⁰⁵ Szakál 2002: 164.

¹⁰⁶ Takáts 2007: 79.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antaliné Hujter Szilvia 2015: *A nádorvárosi Back-malom – a Győri Hengermalom*. *GyőriSzalon.hu. Vároštörténeti puzzle* 29. <https://www.gyoriszalon.hu/news/3585/61> – utolsó letöltés: 2022. július 10.
- Antaliné Hujter Szilvia 2016: Elevátor a Mosoni-Duna partján. *GyőriSzalon.hu. Vároštörténeti puzzle* 83. <https://www.gyoriszalon.hu/news/7564/61/> – utolsó letöltés: 2022. július 10.
- Bácskai Vera 2007: *Városok és polgárok Magyarországon I.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Bácskai Vera 1986: Adalékok az 1840-es évek gabonakereskedelmének történetéhez. *Agártörténeti Szemle* (28.) 1–2. 262–272.
- Balázs Péter 1980: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Felletár Zsolt 2016: Az 1896. januári malomtűz – a katasztrófa publikálatlan részletei. In: Bárkányi Ildikó – F. Lajkó Orsolya (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Új folyam 3. General Nyomda Kft., Szeged.
- Glósz József 2014: *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. L'Harmattan, Budapest.
- Grábics Frigyes – Horváth Sándor Domonkos – Kucska Ferenc 1999: *Győri Életrajzi Lexikon*. Győri Városi Könyvtár, Győr.
- Gráfik Imre 2004: *Hajózás és gabonakereskedelem*. Molnár Nyomda, Pécs. <https://doi.org/10.1515/semi.2004.059>
- Hammer Gyula 1936: *Győr. Vároštörténeti tanulmány*. Győr szab. kir. város kiadása, Győr.
- Honvári János (szerk.) 2014: *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Universitas Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Honvári János (szerk.) 2021: *Győr iparának története kezdetektől napjainkig*. Győri Ipartörténeti Alapítvány közreműködésével a GYŐR+ MÉDIA Zrt., Győr.
- Honvári János: *Győr vázlatos története a két világháború között*. <https://vlevertar.gyor.hu/post/63/> – utolsó letöltés: 2022. július 10.
- Ipartörténeti emlékhelyek: Richards Richard posztó-szövetgyár*. <https://ipartortenet.hu/hu/ipartorteneti-emlekhelyek/richards-richard-poszto-szovetgyar/> – utolsó letöltés: 2022. július 10.
- Katus László 1988: Nemzetek és népszaporulat. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas, Budapest.
- Katus László 2012: *A modern Magyarország születése*. Kronosz, Pécs.
- Mezeiné Bogdán Beatrix – Antaliné Hujter Szilvia 2015: Régi győri mesterségek: a burcellás. *GyőriSzalon.hu. Vároštörténeti puzzle* 16. <https://www.gyoriszalon.hu/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=2941> – utolsó letöltés: 2022. július 10.
- Némáné Kovács Éva 2017: 150 éve született Richards Richard Ágost (1867–1942) nagyvállalkozó, a győri Richards textilgyár alapítója. *GyőriSzalon.hu*. <https://www.gyoriszalon.hu/news/10377/63/150-%c3%a9ve-sz%c3%bctett-Richards-Richard-%c3%81gost-1867-1942-nagyv%c3%a1llalkoz%c3%b3-a-gy%c5%91ri-Richards-textilgy%c3%a1r-alap%c3%adt%c3%b3ja> – utolsó letöltés: 2022. július 10.

- Némáné Kovács Éva 2015: Egy győri polihisztor tűzoltóparancsnok: Erdély Ernő (1881–1944). *Győri Szalon.hu. Városthörténeti puzzle 19.* <https://www.gyoriszalon.hu/news/3093/61> – utolsó letöltés: 2022. július 10.
- Palatinus József – Halász Imre (szerk.) 1931: *Győr szab. kir. városi és Győr-Moson-Pozsony k. e. e. megyei fejek.* Pohárnik Pál, Győr.
- Pisztóry Mór 1871a: Gyárváros gabonakereskedése összehasonlítva Pest városéval. *Győri Közlöny* 1871. március 2. 1–2.
- Pisztóry Mór 1871b: Gyárváros gabonakereskedése összehasonlítva Pest városéval. *Győri Közlöny* 1871. március 5. 2–3.
- Pisztóry Mór 1871c: Gyárváros gabonakereskedése összehasonlítva Pest városéval. *Győri Közlöny* 1871. március 16. 1–2.
- Szakál Gyula 2002: *Vállalkozó győri polgárok.* L'Harmattan, Budapest.
- Szakál Gyula 2010: A győri elit értékrendszere és magatartása az 1870 és 1945 közötti gazdasági és politikai válságok idején. In: *Tér és Társadalom* (24.) 2. 31–43. <https://doi.org/10.17649/TET.24.2.1312>
- Szakál Gyula 2011: Győr a modellváltó város 1867–1918. In: Bana József (szerk.): *Győri Tanulmányok. Források a dualizmus kori Győr történetéből.* Győr megyei jogú város önkormányzatának Tudományos Szemléje 33. 13–62.
- Szávai Ferenc 2009: A dualizmus gazdasági élete. In: Gulyás László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története.* JATEPress, Szeged. 61–71.
- Szávai Ferenc 2009: Volt-e szerepe a gazdasági tényezőnek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában? *Közép-Európai Közlemények* (2.) 1. 61–72.
- Széphegyi Jakab 1879: Miért pang gabonakereskedelmünk. *Győri Közlöny* 1879. június 26.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Osiris, Budapest.
- Ujvári Péter (szerk.) 1929: *Zsidó lexikon.* Pallas, Budapest.
- Verő Mária 2017: Back Bernát, gyűjtő és mecénás. *Ars Hungarica* (45.) 1. 88–113. http://www.epa.oszk.hu/01600/01615/00007/pdf/EPA01615_ars_hungarica_2017_1_087-114.pdf – utolsó letöltés: 2022. július 10.
- Vörös Károly 1965: Győr és Pest Harca a Dunai Gabonakereskedelemért 1850–1881. *Arrabona* (7.) 471–491.
- Vörös Károly 1971: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. In: Dávid Lajos – Lengyel Alfréd – Z. Szabó László (szerk.): *Győr. Városthörténeti Tanulmányok.* Győr Megyei Város Tanácsa, Győr, 323–404.
- Winkler Antal 1934: A győri gabonakereskedelem a múltban és ma. *Győri Szemle* (5.) 260–266.

Rigó Máté

A vesztes háború győztesei

Hogyan profitáltak egyes magyar gyárosok az I. világháborúból?

Az I. világháború gazdasági hatásainak szakirodalmi értékelése a központi hatalmak országainak tekintetében többnyire az államháztartások fokozatos és szinte determinisztikus elszegényedésére összpontosított. Mindeközben a véres háború által teremtett gazdasági lehetőségek, iparosodás, illetve részleges prosperitás feledésbe merült, holott épp Magyarország esetében egyes iparágak és ipari vállalatok világháború alatti felfutása kiemelkedőnek mondható.¹ A magyar gazdaság egyes területeinek és szereplőinek prosperitása ugyanakkor nem könnyen illeszthető bele az I. világháború végéhez kapcsolódó, a magyar nemzetállam története szempontjából korántsem pozitív események sorába, és ebből következően a történeti Magyarország területi integritásának 1918 utáni megszűnésére, a forradalmi és ellenforradalmi erőszakra összpontosító nemzeti historiográfiába. Holott a magyarországi gyárosok és kereskedők I. világháború alatti gyarapodása korántsem volt egyedi jelenség, ráadásul fontos szempontot adhat annak megértéséhez, hogy 1918 után a történeti Magyarország üzleti elitjének egy része miért tudta sikeresen megőrizni gazdasági pozícióit az amúgy erősen magyarelles utódállamokban, így Romániában, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban és Csehszlovákiában (hasonlóan a németországi vállalatok egy részéhez).² Amennyiben tehát az I. világháború gazdasági hatásainak vizsgálatát az elszegényedő államháztartásokról az iparvállalatokra és azok vezetőire helyezük át, számos meglepő eredményre juthatunk, nemcsak a már részben feltárt magyar birodalomépítési tervek vonatkozásában, hanem a háborús fellendülés teremtette iparosodás tekintetében is.³

Miközben a korabeli kormányok állampolgáraiknak a kollektív áldozathozatal fontosságáról és a társadalmi csoportok közötti szolidaritás szükségességéről beszéltek, szemet hunytak afőlött, hogy az üzletemberek és a gyárosok egyszerűen lefőlőzték a háború okozta nyereséget, anélkül, hogy alkalmazottjaik bérét számottevően emelték volna.⁴ Bár a szervezett munkásság politikai szerepe megnőtt, és egyes szektorokban a férfi szakmunkások bérei lépést is tartottak az inflációval,

¹ Rigó 2017: 250–272; Rigó 2022; Rigó 2023. Köszönöm Gyárfás Verának a Cornell University Pressnél megjelent, e cikk alapjául szolgáló könyvfejezet fordításában nyújtott segítségét, illetve Ablonczy Balázsnak, hogy hozzájárult a könyvfejezet részleges újraközléséhez.

² Feldman 1966; Rigó 2017; Rigó 2022.

³ Az itt részletesen nem tárgyalt, az I. világháború alatt a nemzeti kisebbségek egy részének rovására gyakorolt gazdasági diszkrimináció, vagy a szervezett munkásság szerepének megnövekedése is szerves részét képezi a központi hatalmak gazdaságait, köztük a magyarországit is jellemző átrendeződésnek. Bárdi 2013: 1–105; Bódy 2018: 1261–1292; Egy 2013: 3–31.

⁴ Maier 1975: 3–15, 70–87.

a munkásság összességében megszenvedte a háborút és az azzal járó hadi fenyegetettséget, sztrájk-korlátozásokat és a feszített munkatempót.⁵ Az iparvállalatok és az őket finanszírozó befektetési bankok kiemelkedő nyereségei a hadimegrendeléseken, az elfoglalt területek szisztematikus gazdasági kizsákmányolásán és a munkabérek alacsonyan tartásán kívül abból is eredtek, hogy sem a német, sem az osztrák–magyar birodalomban nem adóztatták meg számottevő mértékben a hadinyereséget, ami törvényszerűen megerősítette a nagyvállalatokat, és hozzájárult egy új, gyárosokból és kereskedőkből verbuválódott milliomos-réteg kialakulásához is. Igaz, hogy a társadalom más rétegeinek adóterhei sem nőttek számottevően a háború alatt, hisz a hadikölcsönök révén a kormányzatok a háború lezárása utánra halasztották annak finanszírozását, és közvetlenül nem terhelték különadókkal a lakosságot; ennek ellenére a felfutó infláció és a hiánygazdaság kialakulása egyfajta közvetett háborús adót is jelentett.⁶

A hadiszállítók háború alatti értékesítési és ellátási láncai azt is megmutatják, hogy a globalizáció, illetve a különböző államok területeinek gazdasági integrációja korántsem állt meg 1914-ben, ahogy azt a hagyományos vélekedés tartotta. Adam Tooze arra mutatott rá a közelmúltban, hogy a világgazdaság integrációja inkább egyfajta átrendeződésen (*realignment*) ment át, melynek során az antant hatalmak gyarmati és észak-amerikai gazdasági kapcsolatai intenzívebbé váltak, miközben Közép- és Kelet-Európa gazdaságai is szorosabbra fonták egymással a kapcsolataikat az őket sújtó blokád hatására, amely elvágta ezeket az államokat Nyugat-Európa, Ázsia, Afrika és Amerika piacaitól.⁷ Magyarország szempontjából különösen fontos rámutatni az import-helyettesítő iparosítás szerepére, mely a blokád, illetve a hadseregek folyamatos, nagymennyiségű és túlárzott megrendeléseinek hatására korábban kevésbé iparosodott területeken is, így például Erdélyben, fellendülést hozott, mint azt fogjuk látni a Renner bőrgyár példáján keresztül.

A német és osztrák–magyar üzletemberek meggazdagodása meglepőnek tűnhet, hiszen a két birodalom háborús gazdaságáról szóló elemzések általában az államkincstár nézőpontját veszik figyelembe és hangsúlyozzák a központi hatalmak fokozódó nehézségeit és elszegényedését olyan statisztikák alapján, amelyek ugyanakkor a kvantitatív gazdaságtörténetek szerint is „hiányosak”.⁸ Németország

⁵ Bódy 2018: 1262–1264.

⁶ Mivel az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai vagy megtagadták a hadikölcsönök visszafizetését, mint Románia, vagy részben és részletekben fizették azt vissza, mint Csehszlovákia, az I. világháború költségét végeredményben a lakosságra hárították. A világháború gazdasági terhei nem egyenlő mértékben oszlottak el a hadviselő felek között. Magyarország az erdélyi rövid román betörést leszámítva nem került ellenséges megszállás alá, sőt, a magyar csapatok több esetben megszállóként tevékenykedtek. A központi hatalmak 1914 és 1918 közötti területi hódításai nyomán ugyanis hosszútávú, akár gyarmatosításra is emlékeztető gazdaságexpansziós tervek is szábra szökkentek elsősorban Délkelet-Európa irányába, s ezekben a vezető magyar bankok és iparvállalatok is tevékeny részt vállaltak. Watson 2014: 259–265; Hamlin 2017: 251–322; Csaplár–Degovics 2022.

⁷ Tooze–Fertik 2014.

⁸ Albrecht Ritschl gazdaságtörténész szerint alig állnak rendelkezésre statisztikai adatok a birodalom vonatkozásában a „kereskedelmi egyensúlyról [...], így csak hiányos képet alkothatunk

háborús erőfeszítéseinek gazdaságtörténete ezek alapján „a meghíusult elvárásoknak, a fájdalmas újratervezések sorának, valamint a szűkös erőforrásoknak és minden bizonnyal a rosszul elosztott forrásoknak és a hibás gazdasági tervezésnek a története”.⁹ E tanulmányoknak köszönhetően ma sokkal többet tudunk a válságról, amely a háború finanszírozása és a gazdasági szervezettség terén sújtotta a német, osztrák és magyar vezetőket az erőforrások egyre szűkösebbé válása miatt. A központi hatalmak kormányai nyilvánvalóan komolyabb gazdasági nehézségekkel küszködtek, mint az antant, amely az észak-amerikai és a gyarmati erőforrásokra is támaszkodhatott. A gazdaság statisztikák vizsgálata ugyanakkor megerősítheti a visszafelé, a két birodalom 1918-as összeomlásának nézőpontjából értelmezett történelem félrevezető gyakorlatát is; és ez az értelmezés már közvetlenül az I. világháború után népszerűvé vált Közép-Európában. Max-Stephan Schulze gazdaságtörténész szerint Jászi Oszkár két háború közötti értékelése arra nézve, hogy a Monarchia „gazdasági szempontból már legyőzött birodalom volt” 1913-ban is téves, Ausztria–Magyarország ugyanis „egészen 1917-ig fenn tudta tartani a háborús erőfeszítéseket”.¹⁰ Ha nemzeti helyett regionális nézőpontra váltunk, a politikusok helyett pedig a helyi társadalmakba beilleszkedett gyárosokat vizsgáljuk, sokkal árnyaltabb képet kapunk az I. világháború gazdasági hatásairól.

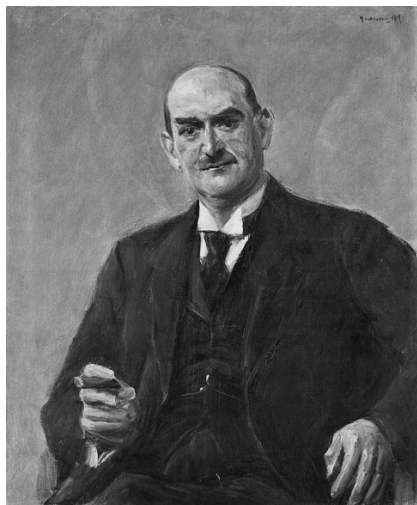
Az I. világháborúnak a központi hatalmak gazdaságára gyakorolt hatása tehát Janus-arcú volt: egyfelől elszegényedést és nélkülözést hozott magával a hadviselő államok és lakosaik többsége számára, másfelől látványos növekedést is eredményezett egyes iparágakban, illetve a háború által közvetlenül nem sújtott területeken. Nem állítható természetesen, hogy a háborús milliomosok megjelenésének át kellene értékelnie a háború során lejártszódó negatív társadalmi és politikai folyamatokat, melyek szükségszerűen a gazdaságra és magukra az üzleti elitekre is kihatással voltak, bármennyire meg is gazdagodtak egyes csoportjaik a háborús konjunktúra hatására. A két birodalom több mint négymillió lakosának halálát okozta az I. világháború, és csaknem nyolcmillióan sebesültek meg.¹¹ Mindeközben a harcoló államoknak az állampolgáraikhoz fűződő viszonya is gyökeresen átalakult, mivel a háború felfüggesztette az 1914 előtti polgári szabadságjogok egy részét, és elsősorban a központi hatalmak államaiban a „belső ellenségek”, mindenekelőtt az etnikai kisebbségek elleni megkülönböztetések sora lépett életbe, és ezek a kisebbségek egyben a gazdasági diszkrimináció céltábláivá is váltak. Magyarországon ezek a folyamatok kevésbé jelentkeztek, mint Németországban vagy Ausztriában, részben amiatt is, mert a kiegyezés következtében – Ausztriával ellentétben – a magyar kormány meg tudta akadályozni a hadsereg

arról, hogy Németország mennyire érte el és használta a külföldi erőforrásokat”, már „ha bízhatunk az adatokban”. Ritschl 2005: 49–52. A cikkben szereplő angol szövegeket a szerző és Gyárfás Vera fordította.

⁹ Ritschl 2005: 41.

¹⁰ Schulze 2005: 78–79.

¹¹ Jones–van Ypersele 2014: 181–185.

1. kép. Max Liebermann festménye Carl Leopold Netterről (1917)

Forrás: Kunsthau Lempertz.

bevetését a hátszágban.¹² A német kormány részéről ráadásul fennállt a nyomás, legalábbis az 1916-os román támadásig, hogy az erdélyi románok ne váljanak etnikai diszkrimináció áldozatává. Ez ugyanis tovább rontotta volna a Romániával kialakított diplomáciai kapcsolatokat, holott a német vezetés nagyon számított a román hadsereg csatlakozására a keleti és balkáni frontokon.¹³ Strasbourgól Budapesten át Kolozsvárig dokumentálhatóan megnőtt az antiszemita politikai mobilizáció szerepe is a háború alatt, ami a magyar zsidó gazdasági elitet is közvetlenül érintette, annak ellenére, hogy a budapesti kormányzat igyekezett gátat szabni az antiszemita politikai törekvéseknek. A világháború alatti zsidóellenesség ezzel együtt is megágyazott az 1918 és 1920 között kicsúcsosodó antiszemita erőszak-

hullámnak, amit csak megerősített a kormánypárti, ellenzéki és szocialista sajtóra egyaránt jellemző, antiszemita felhangokkal teli „hadimilliomoszás”. Az óriási hadinyereségeket ürügyként használó antiszemita sajtó a kormány helyett a „zsidókra” hárította a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek felelősségét, noha a zsidó lakosság túlnyomó többsége épp úgy szenvedett a hiánygazdaságtól, mint mindenki más a hátszágban és a fronton. A háború és az orosz hadsereg pogromjai miatt hontalanná vált galíciai és lengyel zsidó menekültek tízezrei pedig a Monarchia lakosságának egyik legkiszolgáltatottabb rétegét alkották 1914 és 1918 között.¹⁴ De még a *Népszava* újságírója is a háborúban meggazdagodottakat, és nem a mesés hadinyereséget lehetővé tevő kormányzati politikát ostorozta: „Uj milliomosok raja születik a mostani világrengetésben. [...] A társadalom homályos mélyéből uj emberek furakodnak előre, kemény ököllel, szőrös szívvel taposva maguknak utat a gazdagsághoz.”¹⁵

Bár a szatirikus sajtó előszeretettel ábrázolta a háborús nyereszkedőket vagyokkal kérkedő felkapaszkodottakként, a valóságban a gyárosok igyekeztek feltűnésmentesen élni. Az egyik legelismertebb kortárs német festő, Max Liebermann lefestette Carl Leopold Netter gyárost (*1. kép*), aki a strassburgi Wolf, Netter és Jacobi nagyvállalat egyik tulajdonosa volt.¹⁶ Bár Netter a leggazdagabb elzá-

¹² Deak–Gumz 2017: 1110.

¹³ Pölöskei 1972; Deak–Gumz 2017: 1106; Hamlin 2017.

¹⁴ Bihari 2008: 196–205; Grill 2018: 125–159.

¹⁵ Uj milliomosok, *Népszava* 1916. augusztus 27. 13–14.

¹⁶ Kučera 2016: 12–54.

szi gyártulajdonosok közé tartozott, jobban szerette a minimalista stílust, mint Liebermann többi portréjának színes impresszionizmusát. Liebermann a mágnást a szorgalmas *Bürgertum* képviselőjeként ábrázolta, aki egyszerű székben ül egy szerény, meglehetősen kopár háttér előtt. A jólét egyetlen jele a jobb kezében égő szivar, a maskulinitás és a biztos polgári egzisztencia sablonos korabeli jelképe. Liebermann festménye éles kontrasztot alkot a *Borsszem Jankó* 1919-es hadimilliomos-ábrázolásával: az elhízott nyereszedő kitüntetéssel visel a zakójában, fényűzően berendezett szalonjában terpeszkedik egy trónszerű karosszékben, miközben egy festő próbálja elhelyezni egy túlméretezett vásznon (2. kép). A karikatúra szövege így szól: „Ezt a kitüntetést a törvényalkotás terén szerzett érdemeimért kaptam. [...] Rólam alkották az árdrágítási törvényt.”

A hadiszállítók látványos gyarapodása nem számított szokatlannak – a történelem korábbi háborúi nagyban hozzájárultak a Fuggerek, Rotschildok és más bankárok gazdagodásához.¹⁷ Az I. világháborúban azonban sokkal több erőforrást kellett mozgósítani, mint a korábbi konfliktusok során, és ezzel nőtt a beszállítók, tehát a nyereségre esélyesek köre is. Megleppő módon a világháború kitöréséhez vezető 1914-es „júliusi válság” során még senki nem foglalkozott a háború finanszírozásának kérdésével, holott már 1912-ben részletes háborús törvényt fogadott el a képviselőház: még meglepőbb azonban, hogy a háború elhúzódása után sem adóztatta meg a busás vállalati nyereségeket sem Ausztria, sem Magyarország, sem a Német Birodalom, annak ellenére, hogy erre épp ellen-ségeik, mindenekelőtt Franciaország szolgáltattott példát.¹⁸

2. kép. Egy háborús „árdragító” karikatúrája a *Borsszem Jankó*-ból

Forrás: A hadi milliommos érdeme. *Borsszem Jankó* 1919. február 16. 9.

¹⁷ Ferguson 1999a: 284–317.

¹⁸ Strachan 2004: 63–105.

A gyárosok vagyonosodása a rendszerből következett: alacsony volt a társadalmi adó, és sem Ausztria–Magyarországon, sem Németországban nem gyakoroltak megfelelő felügyeletet az iparvállalatok könyvelése fölött.¹⁹ Az I. világháború tapasztalata az átalakulás elnyújtott, egyben felgyorsított időszakára, amely még nem távolodott el az 1914 előtti geopolitikai és gazdasági rendtől.²⁰ Mint Adam Tooze megállapította, mind az antant, mind a központi hatalmak tagjai a háború előtti „szabadelvű” felfogás jegyében közelítettek nemzetgazdaságaikhoz, és még a hadviseléshez nélkülözhetetlen iparágakat sem államosították, ami azonban nem zárta ki az iparvállalatok működését nehezítő bürokratikus rendelkezések elburjánzását.²¹

Az üzleti elit ugyanakkor gyorsan tanult egy olyan időszakban, amikor az állami apparátusok viszonylag lassan alkalmazkodtak, és gazdaságpolitikájukkal inkább csak reagáltak, mintsem aktívan cselekedtek volna, különösen a háború első hónapjaiban.²² Ebben a tanulási folyamatban segítségükre volt, hogy a kapitalista gazdaság alapszabályai nem változtak 1914 után, miközben a globális ellátási lánc felváltása a kontinens (főként Közép, Kelet-, és Délkelet-Európa) gazdasági integrációjával jelentősen megnövelte a könnyen elérhető belföldi erőforrások értékét.²³ A magánvállalkozásokra is kiterjesztett állami beavatkozás elfedte, hogy nem az állami tisztviselők vagy a kormányzat, hanem az ipari vállalatok vezetői rendelkeztek a legnagyobb befolyással azokban a hadivállalatokban is, amelyeket a német, osztrák és magyar kormány a hadsereg és a civil lakosság számára szükséges árucikkek előállításának és forgalmazásának központosítása érdekében hozott létre.²⁴

Az erdélyi vállalati jogászból lett gyárigazgató, Farkas Mózes, a Renner börtöngyár vezetőjének felemelkedése jól példázza azokat a lehetőségeket, amelyeket az I. világháború jelentett az agilis, jól helyezkedő gazdasági vezetők számára. 1914 nyarán a 33 éves Farkas egy csőd szélén álló, kisebb kolozsvári börtöngyárat vezetett, mely állami és városi támogatásoknak köszönhetően kezdett működni 1912-ben. A börtöngyár 1917-re Magyarország egyik legnagyobbjává lépett elő, miközben Farkas a börtöngyárosok érdekvédelmi szervezetének élére került.²⁵ Az igazgató kihasználta a német és az osztrák–magyar gazdaság délkelet-európai terjeszkedését, bécsi és budapesti befektetőket csábított a cégéhez, az ázsiai és latin-amerikai beszállítók helyett pedig a semleges Svájc-ból és Norvégiából rendelt.²⁶ Üstököszerű felemelkedése is megerősíti, hogy nem csak az ismert nagyiparosok – mint a német acélmágnás Krupp – tettek szert nyereségre a totális háborúból, hanem

¹⁹ Strachan 2004: 63–105.

²⁰ Tooze–Fertik 2014;

²¹ Tooze–Fertik 2014: 204–205; Feldman 1966: xix–xxi; Ferguson 1999b: 248–281.

²² Feldman 1966: 3–36.

²³ Feldman 1966: 3–36.

²⁴ Kocka 1985 28–31; Schulze 2005: 77–111.

²⁵ A Magyar Börtöngyárosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Börtöngyári Szemle* 1917. szeptember 1. 1.

²⁶ A Magyar Börtöngyárosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Börtöngyári Szemle* 1917. szeptember 1. 1.

más vállalatok is, akár a kevésbé iparosodott régiókban is.²⁷ A Farkashoz hasonló gyárosok sikertörténete ugyanakkor elképzelhetetlen lett volna a központi hatalmak katonai győzelmei nélkül Kelet- és Délkelet-Európában, hiszen Magyarország, és konkrétan Erdély e győzelmeknek köszönhetően válhatott az elképzelt háború utáni gazdasági fellendülés ugródeszkájává, miközben Közép-Európa nyugati peremén hanyatlásnak indultak az európai iparosodás hagyományos központjai, például Elzász-Lotaringia, mivel a régióknak kevés jövőt jósoltak a német dominanciájú kontinensen. Bár tudjuk, hogy az első világháború alatti magyar gazdasági kolonizációval és terjeszkedéssel kapcsolatos elképzelésekből, vagy akár Erdély földgázra építő iparosodásából nem sok valósult meg 1918-ig, a központi hatalmak hadseregeinek egyre növekvő szükségletei mégis az ipari üzemek és termelés expanzióját eredményezték.

A KÖZÉP-EURÓPAI VILÁGHÁBORÚS BIRODALOMÉPÍTÉS MAGYAR HASZONÉLVEZŐI

A háború rosszul kezdődött a központi hatalmak számára, 1914-ben egyik frontvonalon sem értek el áttörést. 1915-ben Olaszország csatlakozott az antanthoz, 1916 augusztusában pedig román csapatok törtek be Erdélybe. Ám 1916 karácsonyára a német hadsereg elfoglalta Bukarestet és megkaparintotta Románia bőséges olajkészletét, ami hozzájárult ahhoz, hogy a központi hatalmak a blokádnak ellenére 1918-ig kitarthassanak.²⁸ A következő évben Oroszország omlott össze a központi hatalmak és a forradalom nyomására, így Németország és szövetségesei megkérdőjelezhetetlen hegemoniára tettek szert Kelet- és Délkelet-Európában.

A német és az osztrák–magyar katonai beszállítók azért gazdagodhattak meg, mert a megszálló hatóságok gazdasági szempontból brutálisan kizsákmányoltak közel egymillió négyzetkilométernyi megszállt területet Franciaország észak-keleti részétől Romániáig, Szerbiáig és Ukrajnáig.²⁹ 1914-ben a nemzetközi jogot figyelmen kívül hagyó német háborús atrocitások megtorlásaként Nagy-Britannia átfogó gazdasági blokádot kezdeményezett a központi hatalmak ellen, és megakadályozta egy sor nyersanyag és élelmiszer Közép-Európába szállítását.³⁰ Ez a blokádnak és a nyugati fronton kialakult patthelyzet szükségszerűen még a német gyarmati terjeszkedés, a *Weltpolitik* híveit és a német nemzeti liberálisokat is Kelet- és Délkelet-Európa felé fordította. A váltás azonban visszatetszést szült a Német Birodalom nyugati régióiban, és feszültségeket gerjesztett Németország iparosodott nyugati fele és a birodalom keleti területei között, valamint a németek és az Osztrák–Magyar Monarchia között.

²⁷ Strachan 2004: 106; Wehler 1985: 202.

²⁸ Stone 1975: 265; Hamlin 2017.

²⁹ Hamlin 2017: 172–250; Hull 2014: 226–262; Kauffman 2015: 23–63.

³⁰ Vincent 1985: 1–59; Hull 2014: 1–8.

A Közép-Európa nyugati felén, többek között Elzász-Lotaringiában működő gyárosok a súlypontok áthelyeződése miatt elhanyagolva érezték magukat, ami jól érzékeltette, hogyan alakult át időlegesen a centrum- és periféria-területek helye Közép- és Kelet-Európában a világháború hatására. A vezető elzászi üzletember, Ernst Zander a német birodalmi kormányzat szemére vetette, hogy a Német Birodalom „mostohagyermekként” bánik Elzász-Lotaringiával, és elhanyagolja a tartományt a „Balkán” javára.

„a közép-európai gazdasági eszmény népszerűsége délkelet felé fordította Németország figyelmét. Egyik percről a másikra új kereskedelmi útvonalak nyílnak Berlinből Budapesten és a Balkánon át Kisázsia felé [...]. Így aztán attól tarthatunk, hogy Elzász-Lotaringia Németország vakfoltjává silányul.”³¹

A háborúból egyébként csinos nyereséghez jutó elzászi fémgyáros, Eugen Jacobi is kritikusan viszonyult a kelet-európai gazdasági terjeszkedéshez és az osztrák–magyar gazdasági integrációhoz. Jacobi külön felhívta a figyelmet a vasúti szállítás magasabb költségeire (a tengeri útvonalakhoz képest) és Kelet-Európa és Törökország elégtelen gazdasági erőforrásaira, valamint arra, hogy nincs „kakaó, gumi, bőr, fa és növényi olaj”, miközben a délkelet-európai területek modernizációjához hosszú távú és csak évek múlva megtérülő befektetésekre lenne szükség.³² Nemcsak az elzász-lotaringiaiak, hanem a magyarok is méltatlankodva figyelték, ahogy az ország sorsa összekapcsolódott a Német Birodaloméval, például annak tekintetében, ahogy Elzász-Lotaringia hovatartozása befolyásolta a magyar háborús erőfeszítések kilátásait. Az újonnan kinevezett elzász-lotaringiai kormányzóval 1917-ben készített interjúban egy magyar újságíró fel is hívta a figyelmet arra, hogy Közép-Európa népei nemkívánatos mértékben függenek egymástól:

„miért vérezzünk tovább mi ezért a darab földért, miért szenvedjenek tovább milliók, miért nem adják oda a franciáknak, hogy csak már vége legyen egyszer a dolognak?”³³

A német birodalmi terjeszkedés liberális híve, Friedrich Naumann 1915-ben megjelent *Mitteleuropa* [Közép-Európa] című könyvében még tovább ment, a gazdasági együttműködés mellett a politikai integrációt is sürgette, ami érthető módon még vitatottabb kérdésnek bizonyult. Naumann szerint a háború feltárta, hogy a leigázott Kelet-Európa gazdasága milyen nagy mértékben függ a központi hatalmaktól, ezért elkerülhetetlen szükségyszerűség Németország és Ausztria–Magyarország teljes gazdasági integrációja. „Mindenkinek egységként, testvérekként kell gondolnia ezekre az országokra, melyek egy védelmi szövetséget és egységes gazdasági övezetet alkotnak. Minden hagyományos különállásnak

³¹ Zander 1917: 8–11.

³² Jacobi 1917: 28–29; Risacher–Stoskopf 2013: 77–104.

³³ Dr. Schwander német birodalmi államtitkár az elzászi kérdésről. *Pesti Napló* 1917. november 1. 5.

fel kell oldódnia a Nagy Háború nyomása alatt, hogy az unió gondolata elviselhető legyen.”³⁴

A *Mitteleuropa* szempillantás alatt közönséget megosztó sikerkönyv lett, magyarra és angolra is egyből lefordították, és elmondható, hogy Naumannt mind az antant köreiből, mind Magyarországon komolyabban vették, mint azt a szerző csekély politikai befolyása a német háborús politika alakítására sejtetni engedte. Magyarországon a könyv annak köszönhetné népes olvasótáborát, hogy az alapvetően németes műveltségű politikai és gazdasági elit túlértékelt a német politikus-szerző munkájának hatását a könyvben hirdetett kelet-közép-európai német hegemoniával kapcsolatban. Ráadásul ekkor még nem volt ismeretes Magyarországon, hogy a német hadsereg bánásmódja a megszállt belga, francia, és orosz területek lakosságával jóval túlment a Naumann által hirdetett „liberális imperializmuson”.³⁵

Közép-Európa háború alatti integrációjának kérdése Ausztriában és Magyarországon mélyen megosztotta a szocialistákat, a progresszíveket, a kormánypártok híveit és általában a gyárosokat, politikai elköteleződéstől függetlenül. A jelentős mennyiségű német tőkével dolgozó iparágak vezetői helyeselték a gondolatot, a brit és francia tőkétől függők és a német versenytársaktól tartó gyárosok és bankárok viszont szkeptikusan fogadták azt. Jászi Oszkár önálló számot szentelt *Huszadik Század* című lapjában a Közép-Európával kapcsolatos tervek megvitatásának, és Ausztria–Magyarország, illetve Németország integrációját úgy értelmezte, mint a modernizáció előjelét, amely „egyre fokozódó szellemi és erkölcsi érintkezésnek” adna teret egy gazdasági és politikai szempontból fejlettebb állam, Németország felé.³⁶

1916 nyarát követően a román betörés, illetve az antant fokozódó gazdasági hadviselése következtében felgyorsult az Osztrák–Magyar Monarchia katonai és gazdasági alárendelődése a Német Birodalomnak, ugyanakkor fokozódott az Ausztria és Magyarország közötti rivalizáció is. Az ország-, tartományi és vámhatárok tehát egyre fontosabbá váltak, ami kétségtávol az integrációs folyamatok ellenében hatott.³⁷ A birodalmakon belül régóta részleges gazdaságpolitikai önállóságot élvező területek, mint amilyen Magyarország is volt, jó pozícióból védhették az érdekeiket az erőforrásokért folytatott versenyben. A háborús folyamatok tehát egyszerre erősítették a nemzeti és tartományi határok megerősödését akár egy szövetségi rendszeren belül is, de a nemzetgazdaságok egymással versengő régiókra töredezését is. Egy korabeli magyar közgazdász, Lengyel Géza 1920-ban így írt erről:

„[M]ár a háború alatt erősen redukáltan kellett értelmezni az »egységes gazdasági terület« fogalmát, mert hiszen például Magyarország és Ausztria között is

³⁴ Naumann 1916: 1.

³⁵ Irinyi 1963; Hull 2015: 229–263.

³⁶ Középeurópa. *Huszadik Század* 1917. január–július. 456–460.

³⁷ Maier 2016: 13–14; Hewitson 2018: 1–18.

a legkülönbözőbb élelmiszerek, közszükségleti és katonai cikkek szállítása egyáltalában nem volt szabad. Sőt, ugyancsak a háború alatt ismerkedtünk meg a lokális kiviteli és behozatali tilalmakkal, midőn Magyarországon egyes vármegyék és vidékek hatóságai tiltották meg például az élelmiszerek kivitelét, Ausztriában pedig az egyes tartományok folytattak önálló s egymással szemben, ha nem is éppen ellenséges, de minden esetre ellentétes forgalmi politikát.”³⁸

Időnként még a különböző magyar megyék is megtiltották bizonyos termékek „exportját” a területükről. A „globalizáció” avagy „deterritorializáció” az I. világháborúban tehát együtt járt a „reterritorializációval”.³⁹ Ahogy egyre szorosabbá váltak az Ausztria–Magyarország és Németország közötti politikai szálak, a háború miatt mindkét birodalomban hasonló törvények születtek, a kormányok, a helyhatóságok, a regionális vezetők és az üzleti elitek ekkor is megpróbálták némi függetlenségre szert tenni, hogy a saját céljaikat megvalósíthassák.⁴⁰

Naumann Közép-Európával kapcsolatos tervének legnagyobb hiányossága jól jellemezte a formális és informális német imperializmus híveit is. Naumann ugyanis semmivel nem kecsegtette Kelet- és Délkelet-Európa nem német lakosait, nekik a vilmosi birodalom gazdasági és civilizációs felsőbbrendűségében gyökerező történelmi szükségszerűségként kellett volna elfogadniuk Németország gazdasági és politikai hegemoniáját, ami nem meglepő módon ellenállást váltott ki Németország szövetségeseinek körében.⁴¹ Az antanthatalmak az 1916. márciusi és júniusi párizsi gazdasági konferenciájukon dolgoztak ki egy meglehetősen kemény megtorlást válaszul a Közép-Európa-tervekre.⁴² A konferencia megerősítette az antanton belüli gazdasági együttműködést a háború utáni időszakra nézve, és hosszú távra kizárta a globális gazdaságból a központi hatalmakat, különösen Németországot. E konferenciák hatására fokozódtak az ellenséges állampolgárok magántulajdona ellen foganatosított intézkedések, és az aláírók sürgették az antant területén lévő német és osztrák–magyar állami- és magánvagyon teljes felszámolását (*liquidation*) is.⁴³

Az I. világháború okairól szóló német propaganda feltűnően hatásosnak bizonyult az elzászi német és a magyar üzleti elit köreiben. Kormányaikhoz hasonlóan ők is azt hirdették, hogy a világháború igazi kirobbantója az antant volt, ami másodrangú szerepre kárhóztatta a központi hatalmakat a világpiacokon. Sőt pénzügyi eszközökkel recesszióba taszította Ausztria–Magyarországot már a világháborút megelőző években, melyre a központi hatalmak pusztán katonai válaszlépéseket

³⁸ Lengyel 1920: 588.

³⁹ Hewitson 2018: 1–18; Maier 2000: 807–812; Maier 2016: 1–13, 269–296; Robertson 1992: 10; Conrad 2006: 325. A deglobalizáció 1918 utáni örökségéről lásd Zahra–Tara: *Colonizing the Homeland: Deglobalization in Interwar Austria*. Konferencia-előadás. Annual Congress of the AHA 2020. január 5.; Slobodian 2018: 27–54.

⁴⁰ Hewitson 2018: 12–13; Maier 2000: 807–831; Maier 2016: 227–229; Slobodian 2018: 27–54.

⁴¹ Hewitson 2018: 12–13; Maier 2000: 807–831; Maier 2016: 227–229; Slobodian 2018: 27–54.

⁴² N. n. 1916.

⁴³ Meyer 1955: 240.

tettek 1914 nyarán. 1914 decemberében például ifjabb Chorin Ferenc, a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság igazgatója azt hangoztatta, hogy

„A pénz, melyről mindig azt hitték, hogy nem ismer nemzetet és nem ismer országhatárokat, az utolsó esztendőekben erős politikai fegyverré lett az entente kezében és mielőtt az ágyuk mérkőzésére került volna a sor, az entente hatalmai a pénzt küldték csatasorba, hogy ennek erejével gyengítsék meg monarchiánk helyzetét. Az annexió óta folyton húzódó balkáni krízis monarchiánkat ismételten kényszerítette súlyos pénzügyi áldozatokra, s aligha tévednek azok, akik ebben rendszert láttak és akik a fegyverre való appellálást már csak azért is helyeselték, mert a lappangó válság elapasztotta volna gazdasági erőforrásainkat.”⁴⁴

Bár Németország és Ausztria–Magyarország üzleti elitje 1914-ben nem szólhatott bele az I. világháború kitérésébe, és többségük számára veszteséget hoztak a mozgósítás és a háborús gazdaságra való átállás hónapjai, már a kezdetektől nyilvánosan is kiálltak a háború mellett. Pedig lehetőségük nyílt volna árnyaltabb vélemények megfogalmazására is, különösen Magyarországon, ahol a cenzúra kevésbé volt szigorú, mint a Német Birodalomban. A világháború alatti vélemény-nyilvánítás szabadságára jó példa az ellenzéki *Huszádik Század* folyóirat által megrendezett, a kormányzati politikával és a Német Birodalommal kapcsolatban is kritikus állításokat is felvonultató vitasorozatok – akár a Mitteleuropa-, akár az ún. „zsidókérdés” kapcsán.

A Chorin vezette Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság üzleti jelentései a munkások hadbavonulásával, szállítási nehézségekkel, illetve a faáru és robbanóanyagok hiányával magyarították a világháború elejétől tapasztalt nehézségeket, ami azt mutatta, hogy a bányavállalat vezetése nem készült fel egy elhúzódó háborúra, holott Chorin a *Magyar Figyelő*ben utólagosan azzal érvelt, hogy az „entente” háborúja már évekkel 1914 előtt megkezdődött a Monarchia ellen.⁴⁵ A zsil-völgyi szénbányákban az 1916-os román betörés tovább nehezítette a termelést.⁴⁶ Bár a gazdasági kár nem volt jelentős, mert a támadásra számítva vilámgyorsan evakuálták az erdélyi városokat és vállalatokat, mégis több tízezer ember vált időlegesen hontalanná.

Egy zsidó iparos apa és egy kálvinista székely anya fia, a tizennégy éves Stern Lajos azok közé a zsil-völgyi gyerekmunkások közé tartozott, akik munkájukat és otthonukat is elveszítették. Stern 1915-ben, tizenhárom éves korában kezdte meg a munkát a Zsil-völgyében, amikor az apját besorozták. Az egykori bányamunkás 1945-ben egy franciaországi hadifogolytáborban ceruzával, cigarettapapíron jegyezte fel komor emlékeit vázlatosan. Stern még a II. világháborús megpróbáltatásokkal a háta mögött is arra akarta felhívni a figyelmet, hogy tizenéves munkásként milyen háborús megpróbáltatások érték 1916-ban. „Apám bevonult. 1915-ben

⁴⁴ Chorin 1914: 381–385.

⁴⁵ *Nagy Magyar Compass* (44.) 2; Galánthai: 1971, 498.

⁴⁶ Pilisi 2005: 41–155.

kénytelen voltam be menni a Bányába dolgozni[,] nagyon nehéz volt 13 éves[en]. Anyám beteges asszony volt[,] 1916-ban el kellett menekülnünk 100 km gyalogosan egész Pujig.⁴⁷ Erdély háború sújtotta részének magyar közigazgatása összeomlott a román támadást követően, a helyben maradt elszegényedett lakosság pedig kifosztotta a menekültek otthonát. Az invázió etnikai hovatarozástól függetlenül egy táborba sodorta a társadalom periferiáján élőket, ami figyelmeztető jel lehetett a gyárosok és földbirtokosok számára, és előrevetítette az 1918. októberi összeomlást kísérő társadalmi osztály-alapú atrocitásokat.⁴⁸

1917-re azonban összességében a magyar ipar a kezdeti nehézségek ellenére optimistán tekinthetett a háború utáni újjáépítés időszakára, mivel az országot a megszállt Romániához, Szerbiához és Ukrajnához való közelsége vonzó ugródeszkává tette a tervezett, háború utáni német és osztrák–magyar gazdasági terjeszkedéshez. Ráadásul az antant katonai és gazdasági nyomását kevésbé súlyosan érzékelték Magyarország túlnyomó részén, mint a frontközeli Elzász-Lotaringiában vagy az olyan háború sújtotta régiókban, mint Galícia és az osztrák Partvidék, ami jelentős regionális különbségekre mutat rá az I. világháború megélésében a német–osztrák–magyar szövetségben belül.⁴⁹ Bár a román betörés után a kormánypolitika szintjére emelkedett egy olyan terv az Erdélyi Szövetség radikális elképzeléseire támaszkodva, ami a magyarországi románság visszaszorítását célozta a földbirtokosok köreiben és a gazdasági életben általában, ezekből jóval kevesebb valósult meg, mint Németországban, ahol az elzász-lotaringiaiak vagy a francia és angol ipari érdekeltségek zár alá helyezése, illetve kényszerfelügyelet alá vétele komoly gazdasági nehézségeket okozott.⁵⁰ A brassói határmenti rendőrség vezetője, Pietsch Sándor parancsot kapott ugyan, hogy vizsgálja ki a megszállt Romániában a magyarországi román és a romániai értelmiség és bankintézetek kapcsolatát,⁵¹ nem tudta teljesíteni a feladatot. Pietsch ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a Román Királyság gazdasági elitje versenytársnak tekinti az erdélyi románokat.⁵²

MAGYAR TERVEK GAZDASÁGI BIRODALOMÉPÍTÉSRE ÉS ALÁRENDELŐDÉS NÉMETORSZÁGNAK

A központi hatalmak katonai hódításai nyomán szárba szökken az osztrák–magyar, sőt kifejezetten a magyar birodalomépítési láz, amely megkülönböztette magát a németek Közép-Európára vonatkozó törekvéseitől, bár az alapjául

⁴⁷ MNL OL X 10815 Stern Lajos: *Emlék könyvecske* [sic]. Köszönöm Mihalik Bélának, hogy felhívta a figyelmem családi archívumára.

⁴⁸ MNL OL P 2287, d. 1. Schmidt Tibolt dokumentumai.

⁴⁹ Klabjan 2020.

⁵⁰ Bárdi 2013; Egry 2016.

⁵¹ Iványi 1960: 252.

⁵² DJAN Cluj 1426/1172. Primul Război Mondial. III/23. Rapoarte ale poliției politice. A határmenti rendőrség vezetője, Pietsch feljegyzése a belügyminiszternek. 1917. június 9.

szolgáló győzelmeket nagyrészt a német hadseregnek köszönhette.⁵³ A magyar bankárok és gyárosok egyenrangúnak látták magukat német társaikkal, és hittek benne, hogy az informális birodalom kialakításáról szóló német és magyar tervek összeegyeztethetők a Délkelet-Európával szembeni közös gazdasági és civilizációs felsőbbrendűsége épülve. Mivel Magyarország stratégiai élelmiszertartalékainak köszönhetően jó pozícióban volt Ausztriával szemben, az egymást követő magyar kormányok megpróbálták fokozni az ország gazdasági és politikai függetlenségét, bár az 1867-es kiegyezés 1917-es újratárgyalásakor csak szerény eredményeket tudtak felmutatni.⁵⁴

A kor egyik népszerű közírója, Laurentzi Vilmos úgy vélte, hogy a háború után kialakuló új globális rendben Magyarország lesz az eurázsiai kereskedelmi kapcsolatok csomópontja. Mint kifejtette, „Nyugatnak Kelettel való szerves [gazdasági] összekapcsolása” csak Magyarországon keresztül képzelhető el, és az ország lesz a középpontja a „trans-eurázsiai” vasúthálózatnak, itt székel majd az új eurázsiai kereskedelmi tőzsde és itt alakul ki egy új logisztikai és szállítási csomópont is.⁵⁵ Laurentzi 1915-ben azt írta, hogy Magyarország „világtörténelmi hivatása”, a kelet-európai „kultúra” virágzása új értelmet nyer „egy nagyszerű gazdasági expanzióban” Délkelet-Európa, a Közel-Kelet és Ázsia felé.⁵⁶ A keleti terjeszkedés az elképzelésekben orientalista „civilizációs küldetésessé” változott, élén a magyar vállalkozókkal és politikusokkal, akik készek átvenni a kisajátított francia tőke és kultúra helyét Délkelet-Európában. „Németországba mi tanulni járunk, a Balkánon pedig nekünk kell tanítómesternek lenni” – fogalmazott 1916-ban a jogtudósok hivatalos lapja.⁵⁷

A keleti gazdasági terjeszkedés élharcosai a Turáni Társaság, a Keleti Kereskedelmi Akadémia és a Balkányi Kálmán-féle Magyar–Bosnyák Központ voltak, továbbá a bánáti és erdélyi városok elitjei, rajtuk keresztül pedig az ottani szabadkőműves páholyok is támogatták ezeket a terveket.⁵⁸ A magyar vezetés a kulturális és gazdasági kötelek kiterjesztésével kívánta megerősíteni szövetségét Bulgáriával és Törökországgal. Az osztrák–magyar iparművészeti kiállítást 1917-ben Ottokar Czernin követ nyitotta meg Szófiában a bolgár király és a bolgár miniszterelnök jelenlétében: ez volt a Délkelet-Európa és Törökország felé irányuló gazdasági bővítési tervek legjelentősebb kulturális eseménye.⁵⁹

Bár a háború következtében nemigen sikerült megvalósítani a gazdasági terjeszkedésre vonatkozó elképzeléseket, az erdélyi gyárosok és üzletemberek részletes terveket készítettek a háború utáni újjáépítésről; a kereskedelmi kamarák

⁵³ Ablonczy 2016.

⁵⁴ Galántai 1974: 280–284.

⁵⁵ Laurentzi 1915: 425.

⁵⁶ Laurentzi 1915: 425; McMeekin 2010: 123–179.

⁵⁷ B.: Jogászi közeledés a Balkán államok felé. *Jogtudományi Közlöny* 1916. július 16. 255.

⁵⁸ Ablonczy 2016: 64–65; Csaplár-Degovics 2022.

⁵⁹ Szécsén 1918. 7–8. 105–108.

például vasúti összeköttetést kértek Arad és Temesvár, illetve a „balkáni” piacok közé.⁶⁰ Ahogy a *Magyar Ipar* újságírója megállapította:

„megnyílik számunkra Kelet felé a kivitel, feltárulnak a keleti piacok, amelyek addig a francia és angol kivitel korlátlan uralma alatt állottak. Ez az uralom most megszűnik, s mi a francia és angol versenytől megszabadultan jelentkezhetünk a keleti piacokon.”⁶¹

Ugyanekkor az 1891-ben alapított budapesti székhelyű Keleti Akadémia háromhónapos tanfolyamokat indított Délkelet-Európa kultúrájáról, gazdaságáról és szokásairól magyar mesteremberek és üzletemberek számára, egy külön program pedig nyelvtanfolyamokat kínált szerb, bolgár és török nyelvből, valamint a balkáni kereskedelem valódi lingua francájának számító franciából. A tanfolyamokon a legújabb, eredményorientált oktatási módszereket alkalmazták, ahogy egy újság megjegyezte: *en plein air*.⁶² A magyar kormány támogatta török és bolgár diákok tanulását a magyar elemi és polgári iskolákban és gimnáziumokban, és a megszállt területekről is érkeztek tanulók.⁶³

A keleti gazdasági és kulturális terjeszkedés végül csak nagyratörő tervek gyűjteménye maradt, melyek nem álltak összhangban a háborús ínséggel és a magyar ipar valódi kapacitásával. Miközben a magyar iparosok gazdasági terjeszkedésről álmodoztak a Balkánon, a német iparvállalatok és a bankok – például a Deutsche Bank – kulcspozíciókat szereztek a magyar iparban. 1916-ban például a Deutsche Petroleum Rt. (Német Olajvállalat) (DPAG) a Deutsche Bank közvetítésével felvásárolta az erdélyi földgázmezőket.⁶⁴ Míg a budapesti kormány és a magyar bankok 1916-ig egyes lehetséges, hogy eltűzött becslések szerint 7 millió koronát fektettek a földgázmezők felmérésébe, a vezetékhálózat tervezésébe és a földgázmezők kisajátításába, a német bank mindössze 4 millió koronát fizetett a mezőkért, azt is részvényekben, és nem ígért további fejlesztéseket a helyi iparban: még annak a gázvezetéknek a kiépítésébe sem fektetett be, amely Erdélyből Ausztria–Magyarország többi részébe szállította a földgázt. Az ellenzék, köztük a polgári radikális és angolbarát Jászi Oszkár lapja is elítélte a gazdasági „gyarmatosítást”, melyet orientalista sztereotípiák felemlegetésével utasított vissza. Kikérte magának, hogy Magyarország hasonló elbánásban részesüljön a német tőke részéről, mint az afrikai vagy távol-keleti területek.

⁶⁰ Cholnoky Jenő: A magyar medence kapcsolata a Balkánnal. *Turán* 1917. február. 80.

⁶¹ Idézi Irinyi 1963: 231.

⁶² A keleti kereskedelmi akadémia jubileuma. *Magyar Ipar* 1916. július 2.

⁶³ N. n. 1918: 20–22; Scheer 2015: 35–63.

⁶⁴ Irinyi 1963; Koffler Károly: A földgázszerződés. *Magyar Ipar* 1915. december 16. 8–9; Balkán-akadémia Szegeden. *Honi Ipar* 1916. július 15. 8; *A Bánya – Das Bergwerk* 1915. november 28. 1; *Képviselőházi Napló* 1916. január 21. 350–377. <http://mpgy.ogyk.hu/> – utolsó letöltés: 2022. május 10.

„Mi okból adott a kormány ilyen *Liebesgab*et az alldeutsch idegen banknak, mi okból engedi át az országok pótolhatatlan természetes erőforrásait olyan feltételek mellett való kihasználásra, mintha a kongói, a mongolországi, vagy észak-szibériai néptelen vidékek kincseiről lenne szó: ezt – ebben a szegény, de már kapitalizált és kulturor-szágban – nem tudjuk semmivel megmagyarázni.”⁶⁵

Kunfi Zsigmond azt is kétségbe vonta, hogy a Magyarországra érkező német tőke haladóbb megközelítést hozhatna a munkaviszonyok kérdésében. Kunfi felhívta a figyelmet az összefüggésre a közép-európai integráció idealizmusa és Németország fenyegető gazdasági imperializmusa között. Mint írja, „a legenda német gyáros” nem teremti meg a „magyar közigazgatásnak, közoktatásnak, földművelésnek modern rendjét” ingyen ajándékként a magyaroknak.⁶⁶ Bárczy István, Budapest polgármestere pedig élesen bírálta a szófiai iparművészeti kiállítását, ami a délkelet-európai magyar terjeszkedést volt hivatva reprezentálni és népszerűsíteni úgy Magyarországon, mint a Balkánon. A „türelmetlenség, mely előbb szeretné megnyerni bútorainknak és szöveteinknek, ékszereinknek és csillárainknak Szófiát”⁶⁷, nem helyénvaló, amikor ezek a termékek még meg sem hódították a magyar vidéki városokat, amelyek továbbra is az osztrák és német importtól függtek. A nagyszabású gazdasági expanziós tervek sikertelensége és a német gazdasági terjeszkedés ellenére elmondható, hogy az erdélyi vállalatoknak jól jött, hogy a birodalmi fővárosok és Nyugat-Európa helyett a Balkánra került át a magyar külkereskedelem egyik súlypontja, mert ez befektetőket hozott a régióba és fellendítette az iparosodást, mint azt a következőkben látni fogjuk.

HÁBORÚS IPAROSODÁS ERDÉLYBEN

A kolozsvári Renner bőrgyár is azon vállalatok közé tartozott, amelyek hasznot húztak az antantnak a központi hatalmak ellen foganatosított blokádjából és azokból a tervekből, hogy Magyarország informális birodalommá váljon a háború után Délkelet-Európában. A blokád hatására Németország és a Monarchia is további iparosításra kényszerült az import termékek pótlása érdekében.⁶⁸ E folyamat gyakorlati eredményeként Magyarország gazdasága egyre függetlenebbé vált a Monarchia iparosodott felétől, Ausztriától és Csehországtól. A magyar kormányok és politikusok már az 1880-as évek óta igyekeztek intézkedésekkel támogatni a hazai ipart az osztrák versenytársakkal szemben, de csak az I. világháborúval adódott lehetőség, hogy e protekcionista intézkedéseket teljeskörű programokká formálják, védelmet nyújtandó a magyar vállalatoknak osztrák

⁶⁵ Rác Gyula: A földgázszervezés. *Husadik Század* 1917. 33. 123–125.

⁶⁶ Középeurópa. *Husadik Század* 1917. 34. 416.

⁶⁷ Bárczy 1918: 54.

⁶⁸ Haggard 2001: 385.

versenytársaikkal szemben.⁶⁹ Ez azért volt ellentmondásos helyzetnek tekinthető, mert a Monarchia vámhatárok tekintetében egyetlen államnak számított. Az Ausztria és Magyarország között folyó gazdasági verseny összességében emlékeztetett a német szövetségi államok nyersanyag-elosztással kapcsolatos rivalizálására az I. világháború alatt, azzal a különbséggel, hogy Magyarországnak jóval nagyobb érdekvényesítési lehetősége nyílt a Monarchián belül, mint például Bajorországnak vagy különösen Elzász-Lotaringiának Poroszországgal szemben.⁷⁰ Egyes esetekben néhány magyar gyáros, de még a magyar kormány is megkerülte Ausztriát és közvetlenül a Német Birodalom háborús vállalatának exportálta a bauxitot, a gabonát, a marhát és más árucikkeket, amikor Németország többet fizetett, mint az osztrák cégek.⁷¹ Ausztria válaszul betiltotta bizonyos ipari termékek Magyarországra exportálását, többek között a kész bőrért is, és több magyar exportcikket is adóval sújtott.⁷² Az Ausztria–Magyarországon belüli gazdasági verseny mellett a közös hadsereg elképesztő igényei miatt is fokozni kellett a magyar ipari termelést.⁷³ Ezért a budapesti Hadügyminisztérium megpróbálta maximalizálni a termelést, és megbízásokat küldött Erdélybe, amely a megelőző évtizedekben kevesebb állami támogatásban részesült, mint Magyarország vagy Ausztria központi régiói.

A háború kitörésével a nem túl nagy és alig valamivel korábban alapított Renner gyár azonnal prosperálni kezdett. A vállalat már 1914 őszén átállt az osztrák–magyar hadsereg kizárólagos ellátására. 1914 és 1915 között a vállalat éves nyeresége 27 000-ról 189 000 koronára nőtt, 1918-ra pedig elérte az egymillió koronát.⁷⁴ Az infláció és a dráguló alapanyagok ugyan csökkentették a nyereséget, de Magyarországon lassabban emelkedett az infláció, mint Ausztriában.⁷⁵ A megnövekedett bevételeknek köszönhetően új gyáregységeket és munkásszállásokat is építettek egy öt hektáros területen, amelyet – akárcsak a háború előtt gyárélésítésre kapott telket – ingyen kaptak Kolozsvár városától 1917-ben.⁷⁶ A bőrgyár ugyanabban az évben kétmillió koronára növelte az alaptőkéjét, a háború gazdaságilag legnehezebb évében, 1918-ban pedig újabb hárommillió koronával emelte, így az alaptőkéje ötmillió koronára nőtt.⁷⁷

Nem meglepő hát, hogy 1917-ben az igazgató, Farkas Mózes minden szempontból optimista feljegyzést készített az európai újjáépítésnek a hazai iparra

⁶⁹ Deák 1979; Komlos 1983: 158–162.

⁷⁰ Preibusch 2004: 521–548.

⁷¹ MNL OL Z 323/2, 52. tétel. 12. A Jádvolgyi Alumínium Bányatársaság vezetősége és Kornis Károly kérése a magyar kereskedelmi és ipari miniszterhez, Harkányi Jánoshoz, 1917 körül; MNL OL K 69 16. cs. A Német Birodalomhoz való gazdasági közeledés iránti tárgyalások ismertetése.

⁷² Fellner 1917: 250–263, 490–492; Katona 1917: 377.

⁷³ Katona 1917.

⁷⁴ DJAN Cluj, Fond Clujana 1/1914–1918. Rapoarte și procese verbale.

⁷⁵ Schulze 2005: 97–103.

⁷⁶ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944 (1917). Tervezet.

⁷⁷ DJAN Cluj, Fond Clujana 1/1917. Rapoarte și procese verbale.

gyakorolt hatásáról. A „tengeralattjáró háború” során elsüllyedt „kereskedelmi hajók” miatt Farkas szerint a hazai, illetve európai erőforrások továbbra is felértékelték maradnak a tengerentúliakkal szemben, az ipari termékek iránti kereslet pedig jóval a kínálat fölött fog maradni a háború végével.

„[N]incs kilátás arra, hogy a világpiacon a szakmánkba vágó nyersanyagokban hiány mutatkozik. Ezáltal a kész áru megfelelő módon való értékesítése biztosítottnak látszik. [...] Célirányosnak látszik tehát, hogy az ipari vállalatok már most felkészüljenek, hogy mennél fokozottabb mértékben igyekezzenek résztvenni [sic!] a béke beálltával a világszükséglet kielégítésében.”⁷⁸

Míg békeidőben a nyereségre vonatkozó számok a vállalatok prosperitását hirdették, segítettek a befektetők és hitelezők megszerzésében és megtartásában, 1914 után elburjázott a jövedelmek rejtegetésének korábban sem ismeretlen gyakorlata, hogy a vállalatok fel ne hívják magukra a hatóságok és az egyre antiszemita bulvársajtó figyelmét, amely ostorozta a Németországban, Ausztriában és Magyarországon élő „spekulánsokat”, „háborús nyerészkedőket” és „hadi milliomosokat”.⁷⁹ A vállalati nyereségek kiszámítása a politikusok és a gyárosok körében is parázs vitákat váltott ki.⁸⁰ Mint Jonathan Levy gazdaságtörténész egy amerikai bírói ítéletet értelmezve megállapította,

„mivel a könyvelésnek (*accounting*) mindig része az elszámoltathatóság (*accountability*) is, ezért az társadalmi kérdés is egyben. [... A vállalatok által kimutatott] nyereség tehát nem kézenfekvő, nem semleges és nem is időtlen gazdasági mutató. A könyvelés egy számítás eredménye, amely sokféleképpen értelmezhető. A vállalatok döntenek el, hogy mi a nyereség.”⁸¹

Az I. világháború alatt azonban a vállalatok az 1914 előtti időkhöz képest is önállóbban számíthatták ki a nyereséget, mert a bíróságok és az adóhatóságok munkatársainak többsége a fronton harcolt, és nem volt hatékony az iparvállalatok ellenőrzése.⁸² Ez abban az esetben is megmutatkozott, amikor 1916-ban egy erdélyi bank könyvelésének értelmezésére nem akadt megfelelő állami tisztviselő és emiatt az ügyész kénytelen volt a román nemzetiséghez köthető Albina Bank egyik alkalmazottját kötelezni a feladatra.⁸³ Románia német megszállása után pedig a szakértelemmel és nyelvismerettel rendelkező gazdasági és jogi tisztviselők hiánya a magyar cégek helyi követeléseinek behajtását nehezítette.⁸⁴

⁷⁸ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944 (1917). Tervezet. 37–40.

⁷⁹ Nipperdey 1990: 308–311.

⁸⁰ Szemle. *Magyar Gyáripar* 1916. július 1. 1–2.

⁸¹ Levy 2014: 172.

⁸² Strachan 2004: 85–105.

⁸³ „Hírek” *Az Est* 1916 július 27. 7.

⁸⁴ Rigó 2014: 139–143.

De nem csak az ellenőrzés vált lazábbá. A vállalatok értelemszerűen nem tüntették fel a hadifoglyok és betanított munkások alkalmazásából és a túlárzott hadiszállításokból származó nyereséget sem. A bevallásokat és a részvényesi osztalékokat úgy kozmetikázták, hogy fenntartsák a mérsékelt gyarapodás látszatát, mintha az 1914 óta tartó konfliktus semmi komolyabb változást nem eredményezett volna. Az ipari termékek iránti óriási és sürgős keresletnek köszönhetően a gyárosok jelentős helyzeti előnnyel tárgyalhattak a háborúban álló kormányokkal.⁸⁵ A gazdasági törvényhozásban jelentkező befolyásokra beszédes példa volt az az eset, amikor 1916-ban a magyar pénzügyminiszter, Teleszky János először a Gyáriparosok Országos Szövetségének küldte el a háborús nyereségek adóztatásáról szóló törvénytervezetet, s csak azután került az a képviselőház elé.⁸⁶

A központi hatalmak már a háború elején elhatározták, hogy a magánszemélyek és a vállalatok megadóztatása helyett hadikölcsönökkel finanszírozzák a háborús gazdaságot: ezek az értékpapírok hosszú távú hitelt jelentettek a lakoságtól és cégektől az állam számára, amelyeket a két birodalomnak a konfliktus végeztével kellett volna visszafizetnie. Idővel azonban változott a hozzáállás, Franciaország például magasabb vállalati adókat vetett ki 1917-től, amikor a párizsi kormány elkobozta a félmillió frankot meghaladó háborús nyereségek felét.⁸⁷

A magyar kormány követte Németország és Ausztria példáját, ahol a háborús nyereséget megadóztató első törvényt 1916-ban hozták, ezzel csökkentve a háborús nyereszkedés megfékezésével kapcsolatban a kormányra nehezedő nyomást, igaz, ekkor is számos kiskaput hagytak a vállalatok számára.⁸⁸ A törvény maximum 35%-os adóval sújtotta a vállalati nyereséget, de szemet hunyt azon széles körben elterjedt háború előtt is ismert gyakorlat fölött, hogy a nyereséget úgynevezett „titkos tartalékalapba” rejtették, amivel a vállalatok jelentősen csökkenthették az adókötelezettségeiket.⁸⁹ A parlamenti vita során Teleszky pénzügyminiszter elismerte, hogy alacsonyak az iparvállalati adók, de a nemzeti érdekekre és az osztrákellenes érzésekre hivatkozva védelmébe vette a kormányzati adópolitikát, mely a hadiszállító gyárosok szűk körének kedvezett, miközben az állam jelentős bevételektől esett el. Teleszky szerint a versenyképesség megőrzése érdekében a magyar ipart is megilleti az az állami támogatás, amelyet az osztrák kormány biztosít a vállalatainak.⁹⁰

Mivel az I. világháború során a szaklapokban közölt vállalati nyereségek még a korabeli könyvelőket is összezavarták, ezért azok semmiképpen sem tekinthetők a vállalatok nyereségére vonatkozó pontos adatoknak.⁹¹ A Renner gyár új könyvelője például 1918. augusztus végén kérte a vállalatot, hogy

⁸⁵ Hantos 1914: 168–174.

⁸⁶ Szemle. *Magyar Gyáripar* 1916. július 1. 1–2.

⁸⁷ Strachan 2004: 85–86.

⁸⁸ Klug Emil: Az új adók képviselőházi módosításai. *Magyar Ipar* 1916. szeptember 24. 1–2.

⁸⁹ Klug Emil: Az új adók képviselőházi módosításai. *Magyar Ipar* 1916. szeptember 24. 1–2.

⁹⁰ Klug Emil: Az új adók képviselőházi módosításai. *Magyar Ipar* 1916. szeptember 24. 1–2.

⁹¹ Kocka 1985: 31.

„ha nem is akar a vállalat mindent bevallani, ami törvény szerint hozzáadandó tétel, okvetlenül vallja be a fizetett egyenes, állami, és helyhatósági adókat. [...] A kereseti adó vallomásnál természetesen sokkal fontosabb a hadinyereségadó vallomás, amelynek tervezetét azonban nem látjuk.”⁹²

Meglepő módon pár héttel később éppen a magyar állam és kormány összeomlása mentette meg a Renner-gyárat és számos más iparvállalatot is egy esetleges komolyabb könyvvizsgálat következményeitől. Az erdélyi Albina Bank fent említett könyvelője, akit az ügyészek egy másik regionális befektetési bank könyvelésének átvizsgálásával bíztak meg az 1916. júliusi per során, elpanaszolta, hogy „a belső ügykezelés minden kritikán aluli volt, az ellenőrzés teljesen hiányos, és a könyvelés olyan bonyolult, hogy még igen nagy utánjárás utáni sem lehetett kibogozni a tényleges állapotot.”⁹³ Nem tudjuk, milyen eredménnyel járt a nyomozás és mi lett a Renner gyár nyereségről és veszteségről szóló beszámolójával. Az erdélyi vállalatok e szabálytalanságok ellenére is vonzották a befektetőket, mert a régiót ugródeszkának tekintették a német és az osztrák–magyar gazdaság délkelet-európai terjeszkedéséhez.

A háborús gazdaság legnagyobb kedvezményezettjei a nagy iparvállalatok voltak, mert az I. világháború felgyorsította a vertikális integráció és a tőkekoncentráció 1914 előtt is látható trendjeit.⁹⁴ 1917-re a budapesti bankok kerültek többségbe a Renner bányagyár részvényesei között, de nem vették át a vállalat vezető pozícióit; ebben az értelemben nem „hódították meg” a vidéki vállalatokat, szemben az erdélyi regionalisták, mint például Gyárfás Elemér 1918 utáni állításaival. A háború előtti helyzethez hasonlóan az iparvállalatok banki részvényesei nem vették át a családi vállalkozások és nagyvállalatok vezetését; a nagy budapesti bankoknak nem volt elég alkalmazottjuk ehhez, nem is állt szándékukban új tulajdonaik mikromenedzselése.⁹⁵ A bankok hozzájárultak, hogy az eredeti alapítók – a Rennerek, a Hechtek és a Farkasok – továbbra is a vállalat élén álljanak. 1917-ben is Farkas Mózes hozta a vállalat legfontosabb döntéseit, amikor a részvények többsége már a Magyar Bank és az Angol–Osztrák Bank budapesti fiókjának tulajdonában volt.⁹⁶

Az I. világháború alatt azért fektettek a bankok és a polgárság egy része is az iparvállalatokba, mert nemigen akadt más lehetőségük. Arannyal már nem kereskedhettek, mert az állam monopolizálta a nemesfémek piacát, a bérházépítés, ami 1914 előtt népszerű befektetési forma volt, szinte teljesen leállt, a háborús kötvények pedig csekély nyereséggel kecsegtettek és a katonai vereség jelentős kockázatát hordozták; a háborús törvények ugyanakkor korlátozták a részvényeseknek

⁹² DJAN Cluj, Fond Clujana, 778/1944 [1917]. 183. [A Magyar Bank] jogi osztálya a Renner gyár igazgatóságának, 1918. augusztus 24.

⁹³ Hírek. *Az Est* 1916. július 27. 7.

⁹⁴ Tooze–Fertik 2014: 214–238.

⁹⁵ Tomka 2001: 1–35.

⁹⁶ Tomka 2001: 1–35.

fizetett osztalék összegét is, ezért az üzletemberek és a bankárok inkább újra befektették a nyereséget más iparvállalatokba.⁹⁷ A legkedvezőbb lehetőség éppen ezért az volt, ha a nyereséget visszaforgatták cégeikbe, különösen mert a háborús vállalatok folyamatos kereslete gyors megtérülést ígért.⁹⁸ A Budapestről érkező tőke segítségével Farkas vidéki vállalkozásból Magyarország egyik legnagyobb bőrgyárává futtatta fel a Renner gyárat, amely Budapesten és Bécsben is határozottan képviselte az érdekeit a bőripart felügyelő hadivállalatoknál. A Renner gyár felemelkedése részben összefüggött régióbeli riválisainak hanyatlásával is. A medgyesi Karres Sámuel és Fia bőrgyár és a brassói székhelyű Scherg-testvérek cége is csődbe ment, amikor 1916 augusztusa és októbere között a román hadsereg támadást indított Dél-Erdély ellen, Kolozsvárra viszont, a Renner gyár telephelyére nem jutottak el a román csapatok.

A Renner gyár I. világháború alatt szerzett új tőkéjének kétharmadát a Krausz Simon-féle Magyar Bank és a budapesti Angol–Osztrák Bank finanszírozta. A többi a Löbl József és Fiai nevű nagy budapesti húsfeldolgozó vállalatától érkezett. A Löbl-cég befektetésének köszönhetően a Renner gyár bekerült Löblék üzleti köreibbe, amelyekhez olyan rendkívül lendületes, addigra már nevet szerzett budapesti üzletemberek tartoztak, mint például Stern Samu. Löbléknek köszönhetően Koós Mihály tanácsadón keresztül Rennerék értékes kapcsolatra is szert tettek a Mezőgazdasági Minisztériumban, a cégvezető, Löbl Adolf pedig alapító tagja volt a magyarországi nyersbőr forgalmazására létrehozott hadivállalatnak, a Magyar Szent Korona Országainak Nyersbőr Központja Rt-nek.⁹⁹ 1914 és 1918 között évente 8%-os osztalékot fizetett a Renner bőrgyár, ami a háború előtt tisztességes összegnek számított, a dübörgő erdélyi gazdaság és az elszabadult infláció mellett azonban már inkább közép-szerű hozam volt. Az állandó osztalék egyrészt a kor iparosainak és befektetőinek gondolkodásmódját tükrözte, akiknek nem a kiugró profit, hanem a biztos járadék volt az elsődleges, ugyanakkor a vállalat üstökösszerű fejlődésének tükrében az osztalék mégis kevésnek mondható, és azt sugallja, hogy a tulajdonosok vagy a vállalatba forgathatták vissza, vagy más módon vehették ki a nyereségrészesedésüket.

A megemelt alaptőke és a háborús nyereségek segítségével 4,5 millió koronából Farkas Mózes háromemeletes gyárépületet húzott fel a Kolozsvár városától kedvezményes áron vásárolt új telken.¹⁰⁰ Az 1914 után a mennyiségi és nem a minőségi termelésre került a hangsúly, Farkas azonban mindenáron vissza akart térni a cipőkészítéshez, részben hogy támogassa a családi cipőgyárat, részben hogy felkészüljön a háború utáni civil keresletre. Az új gyár továbbra is cipőtalpat gyártott ugyan, de az építkezés gondoskodott róla, hogy a műhelyek könnyen átállhassanak minőségi cipőfelsőrész és gépszíjak gyártására.¹⁰¹

⁹⁷ Katona 1917: 1–8; A lakáskérdés. *Pesti Hírlap* 1917. szeptember 9. 8.

⁹⁸ Schulze 2005: 107.

⁹⁹ Renner közgyűlés. *Nagy Magyar Compass* (43.) 2. 600.

¹⁰⁰ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944. Tervezet.

¹⁰¹ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944. Tervezet.

Farkas azonban nem csak a saját gyárára koncentrált: szemfülesen észrevette, hogy a Tisza-kormány bukását követően légüres térbe került a magyar bőripar irányítása, ezért létrehozta a saját szövetségét,¹⁰² amely 1918-ra a vezető magyar bőripari szervezetté nőtte ki magát. A háború kitörésekor a magyar bőriparosokat két szervezet fogta össze: a Magyar Bőriparosok Országos Egyesülete és az Országos Iparegylet bőripari szakosztálya. Egyik sem tudott azonban hatékony érdekvédelmet gyakorolni a háború alatt, még taggyűlést sem tartottak, miközben a bőrgyárosokat számos sérelem érte a hadiipar termelésbe és értékesítésbe való beavatkozásai nyomán.¹⁰³ Mindeközben a két szervezet feladatait egy a hadigazdaság igényeit kielégítő új részvénytársaság, a Magyar Szent Korona Országának Bőripari Központja Rt., illetve a Bőrbeszerezési Rt. vette át, amely cégek a nagyiparosok, az állam és a hadsereg érdekeit képviselték. A Bőripari Központot sietve alapították meg 1915 márciusában, hogy az osztrák és német Kriegszentralék, azaz a háborús mammutvállalatok versenytársaiként tudjanak fellépni a magyar gyárosok a katonai megrendelések területén.¹⁰⁴ Azzal a céllal alapították tehát, hogy egy hasonló, osztrák bőrgyárosokat összefogó szervezet ne válhasson a közös hadsereg egyetlen beszállítójává, és hogy a magyar gyárosok ne szoruljanak háttérbe a Monarchia hadigazdaságában.¹⁰⁵ A Bőripari Központot Budapest legbefolyásosabb bőrgyárosai gründolták – többek között a Mauthner és a Wolfner gyár vezetői –, és az igazgatótanácsba csak kevés vidéki bőrgyáros került be, ami feszültségeket szült. Bár a Bőripari Központ elsődleges célja az volt, hogy bőrt szállítson katonai célokra, függetlenebbül működhetett német és osztrák társainál. A német Kriegsleder A. G. (Háborús Bőripari Rt.) vállalattal ellentétben a magyar cégnél nem ültették be a katonaság képviselőjét az igazgatóságba, és a vezetőség fenntartotta magának a jogot, hogy nézeteltérés esetén felülírhasa a hadsereg előírásait.¹⁰⁶

1917 nyarának végére Farkas több bőrgyárost is meggyőzött, hogy támogassák egy új, a kisebb és közepes méretű bőrgyárak érdekeit védő bőripari szervezet létrehozását. Az általa alapított Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének igazgatótanácsában helyet foglaló harminc gyáros közül tizenhárom erdélyi volt, tehát a korábban háttérbe szorított erdélyi bőrgyárosok egyre fontosabbá váltak az ágazat vezetőségében.¹⁰⁷ Farkas jó hasznát vette a Magyar Bankhoz és a Löbl-vállalathoz fűződő kapcsolatainak, ezek segítségével sikerült maga mellé állítania a két háború előtti bőripari szervezetet, melyeknek vezetői is megjelentek

¹⁰² A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹⁰³ Magyar Szent Korona Országának Bőripari Központja rt. *Bőripari Szemle* 1917. június 15. 5; Renner közgyűlés. *Nagy Magyar Compass* (43.) 2. 600.

¹⁰⁴ Renner közgyűlés. *Nagy Magyar Compass* (43.) 2. 600.

¹⁰⁵ A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹⁰⁶ Magyar Szent Korona Országának Bőripari Központja rt. *Bőripari Szemle* 1917. június 15. 5.

¹⁰⁷ A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

az alakuló ülésen.¹⁰⁸ Az új szervezet célul tűzte ki egy tímáriskola megalapítását, mely a világháború vége miatt nem valósult meg, azonban a szervezkedés mégis megmutatta, hogy a Nagy Háború alatti magyar iparfejlődés nemcsak a közpon-tosításnak kedvezett, hanem helyzetbe hozta a vidéki, azon belül is kiemelten az erdélyi gyárosokat a bőriparon belül.

Farkas sikeres szervezetalapítása érzékelteti, hogy Magyarországon – szem-ben Németországgal – még a hadiipar bevált testületei sem voltak érinthetle-nek és áldozatul eshettek alulról kiinduló kezdeményezéseknek. Németországgal szöges ellentétben – ahol a katonaság és a kormány segítségével a hadivállalatok még a zászlóshajónak számító iparvállalatokat is uralmuk alá hajtották – a ma-gyar vállalatok jobban megőrizték függetlenségüket, sikeresen szervezkedhettek a hadiipar testületei ellen abban a zűrzavaros politikai átmenetben, amely Ferenc József halálát, a román támadást és a Tisza-kormány lemondását követő idősza-kot jellemezte.

Miközben Farkas a magyar bőripar egyik vezetőjévé lépett elő, egyre több időt töltött Budapesten. Az új szervezet alakuló ülésére a Duna-parti Lloyd-pa-lotában került sor. Farkas is visszhangozta az 1917 utáni kormányok nagyvál-lalkozókat ostromozó retorikáját: sürgette, hogy a hadi részvénytársaságoknak az iparvállalatok feletti hatalmát korlátozzák, és hogy enyhítsék a háborús gazdasági előírásokat.¹⁰⁹ Közben Farkas a maga javára is fordította az általa szidalmazott hadigazdasági intézményeket. Egyrészt a Renner bőrgyár helyet kapott a nyers-bőrt beszerző hadivállalat igazgatótanácsában, másrészt 1917-ben Farkas bekerült a Hadi Bőrvállalat igazgatótanácsába is, pedig abban addig csak Budapest legna-gyobb bőrgyárai vehettek részt.¹¹⁰

A bőripar új vezetőjeként Farkas közvetlenül tárgyalt a hadsereg ellátásáért felelős bécsi Hadügyminisztériummal és a német hadi bőrvállalattal,¹¹¹ kijárta a megrendeléseket a Renner bőrgyárnak. Még 1918. október 11-én is sikerült elintéznie 5000 darab dán borjúbőr és 1600 darab norvég fókabőr kiszállítá-sát a porosz Hadügyminisztériumon és a német Hadibőr Rt-n keresztül.¹¹² Far-kas pályája jól érzékelteti, hogy egyaránt képes volt kihasználni Németország és Ausztria–Magyarország gazdasági integrációját és Magyarország törekvéseit a hazai ipar fellendítésére a gazdasági protekcionizmus és a hazai vállalatok állami támogatása segítségével.

* * *

¹⁰⁸ DJAN Cluj, Fond Clujana 778/1944. 69, 87–89. A bécsi Hadügyminisztérium a Renner bőrgyárnak. 1917. február 17. Clujana 778/1944. 45–46; Az Angol–Osztrák Bank F.M.-nek. 1917. június 2., 1917. október 2.

¹⁰⁹ *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹¹⁰ *Bőripari Szemle* 1917. szeptember 1.

¹¹¹ A bécsi Hadügyminisztérium a Renner bőrgyárnak.

¹¹² Barch, Kriegsleder AG 8736/191. 21. A KLAG a Királyi Porosz Hadügyminisztériumnak, Kriegsamt. 1918. október 11.

A háborús nyereségüknek köszönhetően 1918 őszére mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind a Német Birodalom gyárosai – még a háború által közvetlenül megtépázott Elzászban és Erdélyben is – komoly tartalékokat halmoztak fel: hamarosan megjelenő könyvemben emellett érvelek, hogy mindez szerepet játszott abban, hogy később meg tudtak küzdeni a fegyverszüneteket követő viharos átmenet és az új államokba való betagozódás gazdasági következményeivel.¹¹³ Feltűnő, hogy a hadsereg markánsabb németországi jelenlétén túl nem volt lényeges különbség az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország között a háborús gazdaság szervezeti és törvényi keretei tekintetében: az elvesztett világháború ellenére a két birodalomban hasonló okokból gazdagodhattak tovább a gyárosok 1914 és 1918 között. A költségvetési hiányok és infláció dacára a vállalati adó alacsony volt és maguk a gyárosok ültek az állam által életre hívott termelést és elosztást szabályozó vállalatok igazgatóságában, miközben az állam nem ellenőrizte a cégek könyvelését, a birodalmi hadseregek pedig még a rossz minőségű termékekre is igényt tartottak – sokszor túlzott áron. Igaz, hiába múlt felül minden várakozást a gyárosok tőkennyeresége, a háborús évek és elsősorban az I. világháború utáni átmenet megmutatták azt is, hogy a pénzügyi és gyáripari elitnek nincs közvetlen befolyása a világpolitika, vagy akár a nemzeti politika alakulására sem. Ahogy a háború kitörésében, úgy a történeti Magyarország felbomlásában sem játszottak tehát érdemi szerepet.

Elmondható az is, hogy a magyar kormányzat az 1914 és 1918 között jellemző háborús gazdasági integráció ellenére is sikeresen növelte gazdasági függetlenségét Ausztriától, és az osztrák ellenes gazdasági nacionalizmus részeként alacsony adókkal és megrendelésekkel támogatta a belföldi iparvállalatokat, melyből nem csak a fővárosi, hanem például az erdélyi gyárak is profitáltak. Ezen intézkedéseknek a Monarchia gazdaságára és háborús erőfeszítéseire tett hatásának vizsgálata külön kutatásokat igényel, csakúgy, mint a hadiüzemekben vagy a nagybirtokokon munkára fogott hadifoglyok hozzájárulása a magyar gazdaság bizonyos ágazataihoz, vagy mint az 1915 és 1918 között megszállt területek erőforrásainak felhasználása.

FORRÁSOK

Das Bundesarchiv, Berlin (BArch)

8736/191 Kriegsleder AG iratai, 1914–1918.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 2287, d. 1. Schmidt Tibolt iratai, 1916–1918.

X 10815. Serényi (Stern) Lajos iratai, 1901–1948.

K 69 16. cs Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai osztály, 1919.

Z 323/ 2. d. Jádölvölygi Alumínium Bányatársulat iratai, 1903–1955.

¹¹³ Rigó 2023.

Román Nemzeti Levéltár Kolozs megye, Kolozsvár (DJAN Cluj)

Fond Clujana (A Renner- majd Dermata börtényár iratai)

37/1943 Farkas Mózes iratai.

8/1932 Secretariat.

1426/1172. Primul Război Mondial. III/23. Rapoarte ale poliției politice.

N. N. 1916: Recommendations of the Economic Conference of the Allied Governments. *The American Journal of International Law*. (10.) 4. 227–233.

N. N. 1918: *Jelentés a Magyar Keleti Kulturközpont (Turáni Társaság) két évi működéséről*. Budapest, 20–22.

Bárczy István 1918: Elnöki megnyitóbeszéde. *Magyar Iparművészet* 4–6. 54.

Cholnoky Jenő 1917: A magyar medence kapcsolata a Balkánnal. *Turán* 2. 76–85.

Ifjabb Chorin Ferenc 1914: A magyar ipar a háborúban. *Magyar Figyelő* (4.) 4. 381–385.

Fellner Frigyes 1917: Az átmeneti gazdaság kérdéséről. *Budapesti Szemle* (172.) 491. 250–270.

Geml József 1924: *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből*. Timișoara.

Hantos Elemér 1914: Pénzügyi mozgósításunk. *Magyar Figyelő* (4.) 3. 168–174.

Iványi Emma 1960: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918*. Budapest.

Jacobi, Eugen 1917: *Fragen der Übergangswirtschaft, Vortrag gehalten in der Strassburger Gesellschaft für Deutsche Kultur, Januar 1917*. Strassburg.

Kahl, Friedrich 1917: Die Pariser Wirtschaftskonferenz. *Weltwirtschaftliches Archiv* (9.) 217–229.

Katona Béla 1917: *Magyarország közgazdasága. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv az 1917. évről*. Budapest.

Laurentzi Vilmos 1915: A világháború nagy problémája. *Magyar Figyelő* (5.) 2. 417–426.

Lengyel Géza 1920: A külkereskedelmi forgalom mai szabályozása Magyarországon és a szomszéd államokban. *Közgazdasági Szemle* (44.) 62. 587–600.

Zander, Ernst 1917: *Der Wirtschaftliche Wiederaufbau von Elsass-Lothringen nach dem Kriege*. Strassburg.

A Bánya – Das Bergwerk, 1915.

Az Est, 1916.

Borsszem Jankó, 1917.

Bőripari Szemle, 1917.

Ellenőr, 1927.

Erdélyi Közgazdaság, 1917.

Frankfurter Zeitung, 1915.

Honi Ipar, 1916.

Jogtudományi Közlöny, 1916.

Képviselőházi Napló, 1916.

Huszedik Század, 1917.

Magyar Figyelő, 1915, 1916.

Magyar Gyáripar, 1915, 1916, 1918.

Magyar Ipar, 1915, 1916.

Magyar Iparművészet, 1918.
Nagy Magyar Compass, 1915, 1916.
Népszava, 1916.
Pesti Napló, 1917.
Turán, 1917.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2016: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest.
- Bárdi Nándor 2013: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda.
- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn*. Budapest.
- Bódy Zsombor 2018: Gyár és földbirtok a nagy háborúban és az összeomlásban. *Századok* (152.) 6. 1261–1292.
- Broadberry, Stephen N. – Harrison, Mark (eds) 2005: *The Economics of World War I*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497339>
- Caglioti, Daniela L. 2014: Property Rights in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Aliens' Assets in Western Europe during the First World War. *Journal of Modern European History* (12.) 4. 523–545. https://doi.org/10.17104/1611-8944_2014_4_523
- Conrad, Sebastian 2006: *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München.
- Csaplár-Degovics Krisztián. 2022: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest.
- Deák István 1979: *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. New York.
- Deak, John – Gumz, Jonathan E. 2017: How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918. *American Historical Review* (122.) 4. 1105–1136. <https://doi.org/10.1093/ahr/122.4.1105>
- Downs, Laura Lee 1995: *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metalworking Industries, 1914–1939*. Ithaca.
- Egry Gábor 2013: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély Jövője, 1913–1918. *Századok* (147.) 1. 3–31.
- Egry Gábor 2019: Negotiating Post-Imperial Transitions: Local Societies and Nationalizing States in East Central Europe. In: Miller, Paul – Morelon, Claire (eds): *Embers of Empire, Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918*. New York, 15–42. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04fhx.6>
- Feldman, Gerald D. 1966: *Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton.
- Ferguson, Niall 1999a: *The House of Rothschild: The World's Banker, 1849–1999*. New York.
- Ferguson, Niall 1999b: *The Pity of War*. New York.
- Galántai József 1974: *Magyarország az első világháborúban, 1914–1918*. Budapest.

- Grill, Tobias 2018: "Pioneers of Germanness in the East"? Jewish-German, German, and Slavic Perceptions of East European Jewry during the First World War. In: Grill, Tobias (ed.): *Jews and Germans in Eastern Europe: Shared and Comparative Histories*. Berlin, 125–159. <https://doi.org/10.1515/9783110492484-008>
- Haggard, Stephan 2001: Import Substitution Industrialization. In: Krieger, Joel – Crahan, Margare E. (eds): *The Oxford Companion to Politics of the World*. Oxford, 385.
- Hamlin, David D. 2017: *Germany's Empire in the East: Germans and Romania in an Era of Globalization and Total War*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108182218>
- Hanebrink, Paul 2018: *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*. Cambridge.
- Hewitson, Mark 2018: *Germany and the Modern World, 1880–1914*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781139856515>
- Hull, Isabel V. 2005: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca.
- Hull, Isabel V. 2014: *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*. Ithaca. <https://doi.org/10.7591/9780801470653>
- Irinnyi Károly 1963: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Budapest.
- Jones, Heather – van Ypersele, Laurence 2014: Introduction to Part III. In: Jay Murray (ed.): *The Cambridge History of the First World War*. Vol. 3. Cambridge, 181–185.
- Kauffman, Jesse 2015: *Elusive Alliance: The German Occupation of Poland in World War I*. Cambridge, MA. <https://doi.org/10.4159/9780674089143>
- Klabjan, Borut 2020: The Outbreak of War in Habsburg Trieste. In: Cornwall, Mark (ed.): *Sarajevo 1914: Sparking the First World War*. London, 233–252. <https://doi.org/10.5040/9781350093171.0020>
- Keynes, John Maynard 2019 [1919]: *The Economic Consequences of the Peace*. Cham.
- Kocka, Jürgen 1985: *Facing Total War: German Society, 1914–1918*. Cambridge, MA.
- Komlos, John 1983. *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria- Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400855711>
- Kovács Éva 2016: Overcoming History through Trauma: The Hungarian Historikerstreit. *European Review* (24) 4. 523–534. <https://doi.org/10.1017/S1062798716000065>
- Kučera, Rudolf 2016: *Rationed Life: Science, Everyday Life, and Working-Class Politics in the Bohemian Lands, 1914–1918*. New York. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7gzw>
- Levy, Jonathan 2014: Accounting for Profit and the History of Capital. *Critical Historical Studies* (1.) 2. 171–214. <https://doi.org/10.1086/677977>
- Maier, Charles S. 1975: *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I*. Princeton.
- Maier, Charles S. 2000: Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era. *The American Historical Review* (105.) 3. 807–831. <https://doi.org/10.2307/2651811>
- Maier, Charles S. 2016: *Once within Borders: Territories of Power, Wealth, and Belonging since 1500*. Cambridge MA. <https://doi.org/10.4159/9780674973909>
- McMeekin, Sean 2010: *The Berlin–Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*. Cambridge MA. <https://doi.org/10.4159/9780674058538>

- Meyer, Henry Cord 1955: *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945*. The Hague. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-7504-3>
- Naumann, Friedrich 1916: *Central Europe*, London.
- Nipperdey, Thomas 1990: *Deutsche Geschichte 1866–1918: Machtstaat vor der Demokratie*. München. <https://doi.org/10.17104/9783406704642>
- Pilisi Lajos 2005: *A megrohant és felszabadított Erdély*. Budapest.
- Pölöskei Ferenc 1972: István Tisza's Policy toward the Romanian Nationalities on the Eve of World War I. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (18.) 3–4. 267–291.
- Preibusch, Sophie Charlotte 2004: *Verfassungsentwicklungen im Reichsland Elsass-Lothringen 1871–1918: Integration durch Verfassungsrecht?* Berlin.
- Rigó Máté 2012: A felejtető pogrom. *Budapesti Könyvszemle* (24.) 2. 126–141.
- Rigó Máté 2014: A belső idegen – Többynyelvűség és az állam Magyarországon az első világháború idején. *Műhely* (37.) 5–6. 139–143.
- Rigó Máté 2017: The Long First World War and the Survival of Business Elites in East-Central Europe: Transylvania's Industrial Boom and the Enrichment of Economic Elites. *European Review of History, Revue Européenne d'histoire* (24.) 2. 250–272. <https://doi.org/10.1080/13507486.2016.1257573>
- Rigó Máté 2020: Imperial Currencies after the Fall of Empires: The Conversion of the German Paper Mark and the Austro-Hungarian Crown at the End of the First World War. *Central European History* (53.) 3. 533–563. <https://doi.org/10.1017/S0008938919001146>
- Rigó Máté 2022: *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*. Ithaca. <https://doi.org/10.1515/9781501764677>
- Rigó Máté 2023: *Háború, profit, Trianon: Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest (megjelenés előtt).
- Ritschl, Albrecht 2005: The Pity of Peace: Germany's Economy at War, 1914–1918 and Beyond. In: Broadberry, Stephen N. – Harrison, Mark (eds): *The Economics of World War I*. Cambridge, 41–76. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497339.003>
- Risacher, Bertrand – Stoskopf, Nicolas 2013: L'industrie alsacienne dans la Grande Guerre: un désastre économique? *Revue d'Alsace* 139. 77–104. <https://doi.org/10.4000/alsace.1927>
- Romsics Ignác 2018: *Erdély elvesztése, 1918–1947*. Budapest.
- Robertson, Roland 1992: *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London.
- Scheer, Tamara 2015: Etappenliebe: Belgrad, Cetinje und Lublin unter österreichisch-ungarischer Besatzungsmacht im Ersten Weltkrieg. *Medizin, Gesellschaft und Geschichte* (34.) 35–63.
- Schulze, Max-Stephan 2005: Austria-Hungary's Economy in World War. In: Broadberry, Stephen N. – Harrison, Mark (eds): *The Economics of World War I*. Cambridge, 77–111. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497339.004>
- Slobodian, Quinn 2018: *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge MA. <https://doi.org/10.4159/9780674919808>
- Soutou, Georges-Henri 1989: *L'or et le sang: Les buts de guerre économiques de la première guerre mondiale*. Paris.
- Stone, Norman 1975: *The Eastern Front, 1914–1917*. New York.

- Strachan, Hew 2004: *Financing the First World War*. Oxford, UK.
- Tooze, Adam 2014: *The Deluge: The Great War, America, and the Remaking of the Global Order, 1916–1931*. New York.
- Tooze, Adam – Fertik, Ted 2014: The World Economy and the Great War. *Geschichte und Gesellschaft* (40.) 2. 214–238. <https://doi.org/10.13109/gege.2014.40.2.214>
- Tomka Béla 2001: Interlocking Directorates between Banks and Industrial Companies in Hungary at the Beginning of the Twentieth Century. *Business History* (43.) 1. 25–42. <https://doi.org/10.1080/713999208>
- Vincent, Paul C. 1985: *The Politics of Hunger: The Allied Blockade of Germany, 1915–1919*. Athens OH.
- Wehler, Hans-Ulrich 1985: *The German Empire, 1871–1918*. Leamington Spa.
- Watson, Alexander 2014: *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London.

Jelena Oszokina: Алхимия советской индустриализации. Время Торгсина. (A szovjet iparosítás alkímiája. A Torgszin időszaka.)

Novoje lityeraturnoje obozrenyje, Moszkva, 2019. 177 oldal.

A sztálini iparosítás idején a Torgszin üzlethálózat a bölcsek kövének az alkímiából ismert szerepét játszotta: hétköznapi, gyakran kétes minőségű közönséges javakat „alakított át” arannyá, olyanokat, amiket nemigen tudtak volna külföldön eladni. A Torgszin sikeres működésében fontos szerepet játszott az 1932–33-as éhínség, amely százzezreket kényszerített arra, hogy értéktárgyaikat alapvető élelmiszerekre cseréeljék. Jelena Oszokina, aki Moszkvában tanult, jelenleg pedig a University of South Carolina professzora, régóta foglalkozik a sztálini Szovjetunió fogyasztásicikk-kereskedelmével, azon belül a Torgszin történetével. Ebben a könyvében az üzlethálózatnak az 1930-as évekbeli szovjet gazdasági és politikai rendszerbe való beilleszkedését járja körül. A témában korábban is publikált, angolul pedig 2021-ben kötete jelent meg *Stalin's Quest for Gold* címmel.

A novaja ekonomicseszakja polityika (NEP) viszonylagos gazdasági liberalizmusát 1926-tól, a szovjet iparosítás kezdete után gyorsan fölszámolták, az első ötéves tervet 1929-ben hagyták jóvá. A túlnyomó részben agrárbirodalom ipari, hadviselésre képes országgá fejlesztése hatalmas ráfordításokat igényelt, miközben az államkassza üres volt. A cári Oroszország 1,7 milliárd aranyrubeles (akkori értéken kb. 0,9 milliárd dolláros)

aranytartaléka a háborús kiadásokkal és a különbékékhez kapcsolódó fizetési kötelezettségekkel az 1920-as évek elejére 100 millió aranyrubelre csökkent. Gondot jelentett az is, hogy a korábbi aranybányászatból akkorra alig maradt valami, fölélesztésében igazán jelentős eredményeket csak a 30-as évek közepére sikerült elérni.

A szovjethatalom számított az agrár- és nyersanyag-exportra az iparosítás forrásai között, azonban a nagy válság körülményei ebben nem segítettek. A gabonaárak az 1929/30-as gazdasági évben harmadukra zuhantak. Ezért növelték az exportált mennyiségeket, miáltal éhínséget idéztek elő. A NEP-korszak „szünete” után Moszkva ismét alkalmazni kezdte a fölvásárlás represszív módszereit, és 1929-ben hozzáláttak az erőszakos kollektivizáláshoz. Mindezek miatt falun évekig lényegében polgárháború dúlt.

A propaganda már Sztálin idején is ostromlott erődnek mutatta a Szovjetuniót, de valójában az iparosítás a külföld jelentős részvételével valósult meg – amiről a kutatások csak az utóbbi időben vesznek tudomást. Nem volt semmiféle izoláció vagy blokádnémetek, amerikaiak, csehek ezrei dolgoztak a cseljabinszki traktorgyár, a gorkiji autógyár stb. építésén, de még a karéliai fakitermelésben is sok külföldi vett részt.

1926–32 között a beruházási javak importjával jelentősen növekedett az állam külföldi adóssága, amit törleszteni kellett; a vezetés körében, különösen 1931–32-ben, valutapánik uralkodott. Sor került értékes műkincsek eladására, például a leningrádi Ermitázs híres gyűjteményéből is; részben ezek alkották később a washingtoni National Museum of Art alapját. Emellett az állambiztonsági rendőrség (változó nevei közül itt a KGB-t használjuk) eleinte békés kezdeményezésekkel, főleg külföldi követelések (nem ingyenes) behajtására való följajánlközással, majd később egyre erőszakosabban növelte a polgárok arra irányuló kedvét, hogy segítsék az állam valuta-hiányának csökkentését.

A szovjet vezetés „aranylázának” egyik fő eseménye volt a Torgszin létrehozása 1930 júliusában. Feladata eredetileg a szovjet területen külföldiekkel folytatott kereskedelem volt (torgovlja sz inosztancami – ebből jött a rövidítés). A valuta szükségletek kielégítéséhez azonban kezdetben a Torgszin alig járult hozzá, és a szerző valutaforradalomnak nevezi azt a fokozatos változást, amelynek során a szovjet polgároknak megengedték, hogy a vállalat boltjaiban különféle, nem szovjet rubel fizetőeszközökkel vásároljanak. Először a cári idők aranypénzeit kezdték elfogadni (1931 júniusától), aztán megengedték az igazolt eredetű, majd a nem igazolt eredetű külföldi valuták Torgszin-számlára elhelyezését is. 1931-ben a szovjet kereskedelmi deficit rekordszintet ért el, ezért a december további liberalizálást hozott: már aranyékszerekkel és háztartási aranytárgyakkal, 1932 őszétől pedig ezüsttel is lehetett a Torgszinban

fizetni; később ez kiegészült gyémánttal és platinával is.

A Torgszin „népszerűségének” hátterében a nyomor állt. Az erőltetett iparosítás lerombolta a NEP-korszak viszonylagos jólétét; a visszahozott jegyrendszer, a fekete kenyér, a hering és az 1920-as évek eleje után most ismét beköszöntő éhínség a lakosság „aranytartálékait” is előcsalta. A NEP idején a jólét alapja a magánkezdeményezés volt. A gabonát az állam nem gyűjtötte be, a népesség 80%-át kitevő parasztok pénzben fizettek adót, a terményeiket szabadon eladhatták. A magánvállalatok fontos szerepet játszottak a gabona fölvásárlásában és a nem gabonatermő vidékek ellátásában is. Az ipari termelés egyötöde, a kiskereskedelmi forgalom háromnegyede magánkézben volt. A falusi jólét fokozatosan megalapozta a városit is.

Ez változott meg radikálisan 1926 után: a központi tervezésre alapozott iparosítással, a városokban a vállalkozók, kereskedők ellen, a falvakban a parasztok ellen alkalmazott represzióval lerombolták a NEP – amúgy is gyűlölt – magánszektorát. A remélt gyors iparosítás érdekében minden erőforrást az állam kezébe összpontosítottak.

Először a kenyér piacát verték szét azzal, hogy az állam magára vállalta a gyorsan növekvő városi lakosság kenyérellátását. 1927 őszén a parasztok és a kereskedők nem ajánlottak föl elég gabonát az alacsony állami fölvásárlási áron, mire a „Párt” mozgósította a falvak lakóinak egy részét a másik része ellen. Az „ellenállók” nem kaptak vizet a falu kútjából, ablakaikat betörték stb. Emellett decemberben a KGB

tömeges letartóztatásokba kezdett a fölvásárlók, a földolgozók és az eladók körében, előbb a gabona-, majd más piacokon is. Az ellátásban kulcszerepet játszó legális magánkereskedelem eltűnt.

Akkortájt az ellátási nehézségek már kiterjedtek mindenfajta alapvető élelmiszere. Ezek nyílt forgalmazását egyre inkább fölváltotta a vállalatoknál a dolgozóknak történő elosztás, és 1929 februárjában a Politikai Bizottság jóváhagyta az országos kenyérjegyrendszer bevezetését.

A (legális) magánpiac fölszámolását a „kuláktalanítás” (úgymond a „kulák-ság mint osztály” megsemmisítése, de részben az elpusztításuk is) és az 1929 őszén indult erőszakos kollektivizálás tetőzte be. A kolhozokban nyomorúságos volt a fizetség. Az élelmiszerhiány a Szovjetunió tartós bajává vált. 1930 júliusában már húsjegyrendszert is bevezettek (de csak a városiakoknak). Az áruhiány mellett gyorsuló infláció is volt, és nem csak a feketepiacon.

A következő évben az addig csak külföldieket kiszolgáló Torgszin megnyitotta kapuit a szovjet polgárok előtt. Az éhínség kezdeteinek időszaka volt ez, és előcsalta a családok féltve őrzött értékeit. Az élelmezési helyzet romlásával a Torgszin árai emelkedtek, de az embereknek nem volt választásuk.

A Torgszint az évtizedekkel későbbi, sok magyar által (főleg szovjet repülőterekről) ismert Berjozka (Берёзка) üzlethálózattal összehasonlítva, Oszokina felidézi Hegel szavait: a történelmi események előbb tragédiákként valósulnak meg, később komédiákként ismétlődnek. A Torgszinhoz hasonlóan a Berjozka, a gazdasági

hasznot az eszmével szemben előnyben részesítve, valutát gyűjtött, amivel a feketepiacot is táplálta. Azonban a Torgszin a nyomorúság jelensége volt, fénykorát a tömeges éhhalál tragédiájával élte. Vele szemben például 1970-ben a Berjozka moszkvai üzletei összes bevételének fele autók eladásából származott. Az éhínséggel a Torgszin is országos hálózattá vált. 1931 végén nem volt több üzlete 30-nál, ez a szám 1933 első hónapjaiban több mint 400-ra, az év folyamán 1526-ra nőtt.

Mit jelentett az üzletlánc a munkások, a parasztek számára? Itt abból kell kiindulni, hogy a jegyrendszert az iparosítás szükségleteinek megfelelően alakították ki. Jegyeket csak az állami szektorban dolgozóknak és hozzátartozóiknak adtak. Őket szolgálták ki a zárt fogyasztási szövetkezetek és más elosztási mechanizmusok. A jegyek kedvezményezettjeit csoportok és alcsoportok bonyolult hierarchiája szerint látták el. Húst, halat, zsírt, tojást például csak a nagyvárosoknak, a fontos vállalatok dolgozóinak adtak.

Az ellátás (a párt- és állami elit kivételével) elégtelen volt, a magasabb ellátási csoportokban is több-kevesebb éhezéssel járt. Gyakran az ellátási normákat sem tudták teljesíteni. Az igazán kivételezett moszkvai munkások egy-egy családtagjának jutott napi fél kiló kenyér és elfogadható mennyiségű zöldség, de húsból, halból, búzadarából és cukorból összesen is alig több mint 100 gramm. A sovány fejadagok kiegészítésének egyik fő forrása tehát a Torgszin lett; ez különösen fontos volt az alsóbb ellátási csoportoknál.

Míg a városban enyhébb fokú volt az éhezés, a falu egyenesen haldoklott.

A beszolgáltatás sokat elvitt a tagság önellátási forrásaiból is. 1931-ben nagyon rossz volt a termés, de a beszolgáltatási (és az export-) tervet nem módosították, ugyanez megismétlődött 1932-ben is. Ezért 1932–33-ban a falusi lakosság, elsősorban Ukrajnában, de több más területen is, borzalmas éhínséget élt át, a halálos áldozatok számát 3–7 millióra becsülik.

A Torgszin az éhínség csúcását jelentő 1933-ban vált a városi lakosság (egy részének) boltjából inkább a parasztokévé. Abban az évben színaranyban számolva a lakosság 45 tonna aranyat vitt be a Torgszinba, az 1932-es mennyiség több mint kétszeresét. (A szovjet bányászat aranykitermelése ugyanakkor évi 50,5 tonna volt, plusz a Gulágon bányászott kevesebb mint egy tonna.) A vidéki Torgszin-boltok előtt sorban állók többsége paraszt volt, akik főleg lisztet és más élelmiszereket vásároltak.

Létrejöttek vállalati sertéshízlal-dák, kertgazdaságok, de fontos szerepet játszottak az ellátásban a parasztnak háttáji gazdaságai, amelyek fönntartását 1930-ban megengedték. A termények piaci árai csillagászatiak voltak. Hasonlóan magasak voltak az árak az állami boltokban is, amelyeket a köznyelv nem-valutás torgszinoknak nevezett. Persze a valódi Torgszinban valutával, nemesfémmel kellett fizetni. Erre sokaknak volt valamennyi forrásuk: maradtak aranyak, aranytárgyak a cári időszakból. Emellett a NEP idején (sok vita után) gyakorlatilag teljesen liberalizálták ezek forgalmát (és persze megszüntették a kötelező beszolgáltatásukat). Sőt, ezüst pénzméket is kibocsátottak, amivel

sikeresen meg is fékeztek az inflációt. 1926-ban, az iparosítás elindításával az állam önteni kezdte a pénzt a gazdaságba. Az infláció újbóli berobbanásával a szovjet ezüstpénz is beragadt a párnacihákba, noha elvben érvényes fizetőeszköz maradt. E pénzek eltűnését a vezetés nem akarta elfogadni. 1930 júliusában a KGB-t nyomozásra utasították és szeptember végéig kb. 490 000 házkutatást tartottak, 9400 embert tartóztattak le, több mint 400 „ezüst-spekulánst és -rejtegetőt” küldtek lágerekbe. Azonban a Torgszin nyitásával ritkult az effajta üldözés.

Aki a Torgszinban vásárolni akart, annak először az értékátvevőhöz kellett fordulnia. Ő alaposan megvizsgálta, fölértékelte a hozott portékát. Az átvevő az ügyfélnek olyan füzetet fizetett, amelyből azután vásárláskor a megfelelő értékű talonokat kitépték. A már említett, elvben még törvényes fizetőeszközt alkotó, de az infláció miatt már a beltartalmukhoz képest túl alacsony névértékű, a NEP idején kibocsátott ezüst pénzmék elfogadását természetesen megtiltották a Torgszinnak. Azonban az éhség nagy úr: a polgárok beolvastották az érméket, így álltak elő velük, és ily módon a névértékük sokszorosát kapták értük. Viszont a beolvastott darabokon gyakran kivehető maradt egy-egy árulkodó fölirat, ezért aztán megtiltották mindenféle beolvastott pénzmék elfogadását. Az „ügyeskedők” ettől kezdve úgy olvasztottak, hogy az ezüst eredetének ne maradjanak nyomai. A hatóságok reagálása az alacsony ezüsttartalmú olvasztott ötvözetek elfogadásának megtiltása volt (a kérdéses pénzmék ilyenek voltak).

Így jutottak el az olvasztók oda, hogy kezdetleges díszeket készítettek a beolvasztott pénzérmékből (mert az ezüst tárgyakat akkor is elfogadta a Torgszin, ha azok alacsony ezüsttartalmúak voltak). És végül a kormányzat megadta magát: egy titkos körlevél előírta azt, hogy minden olvasztott ezüstöt el kell fogadni, ha nincs rajta nyilvánvaló jele annak, hogy szovjet pénzből származik.

A Torgszin-javakhoz hozzá lehetett jutni lopással, rablással is; a megvásárolt kenyeret és egyébeket ajánlatos volt rejtve, erősen őrizve hazavinni. Persze a Torgszinba bevitt értékek is származhattak lopásból. Egy nevezetes eset 1934 októberében történt, amikor a taskenti Torgszin üzletbe valaki három hét leforgása alatt 5500 darab, összesen 350 karát súlyú gyémántot vitt be, kb. 1200 dollár értékben. Akkor nem firtatták ezek eredetét (illetve csak annak megállapításáig jutottak el a keresésben, hogy „egy Szása nevezetű helyi sofőr” hozta be őket), de nyilvánvaló volt, hogy ezeket a cári családtól vagy más gazdag személyektől, netán múzeumoktól kobozták el a forradalom után, és a hanyag kezelés körülményei között már akkor el is lopták.

A Torgszin a boltok mellett szórakozóhelyeket („klubokat”) is működtetett. Ezeket kikötővárosokban nyitották meg, amelyek az eredeti üzletfeleknek – külföldieknek, főleg tengerészeknek – nyújtottak szolgáltatásokat, akár bordélyháziakat is. 1933-ban a szocializmus értékeit féltő görög matrózok levelet írtak, amiből botrány robbant ki, amely a Kommunista Internacionálé (Moszkvában székelő)

elnökségéhez is eljutott. Ezek után a bordélyházi szolgáltatások szervezése átkerült a feketepiacra.

Akik átélték a Torgszin éveit, úgy emlékeztek rá mint a jólét jelképére: olyan boltok hálózatára, amelyekben mindent lehetett kapni. A valóság jóval prózaibb volt. A városi Torgszin boltok többsége minden tekintetben középszerű volt, és minél távolabb voltak Moszkvától, annál rosszabbak voltak, nemcsak árukínálatban, hanem rendezettség, tisztaság tekintetében is.

A Torgszinba járás ugyan a túlélés kulcsa lehetett, de veszélyekkel is járt. A KGB-nek is volt valutabeszolgáltatási tervfeladata, és ennek teljesítésében a Torgszinra is támaszkodott. Abból indultak ki, hogy aki bevitt valutát egy ilyen üzletbe, annak otthon több is lehetett belőle. Csöndesen megfigyelték a vásárlókat, majd házkutatást tartottak náluk, vagy éppen mindjárt a boltban támadtak rájuk. Ez ugyan növelte a Torgszinnal szembeni bizalmatlanságot, de az éhezés mégis bekényszerítette az embereket az üzlethálózatba.

A könyv záró, összefoglaló fejezetében a szerző megállapítja: súlyos tények szólnak amellett, hogy az állam a lakosság értéktárgyainak, valutamegtakarításainak közszükségleti cikkekre való cseréjét tisztességtelen módon hajtotta végre. A szovjet iparosítás alkímiaja kétszer csapta be a polgárokat, hiszen nemcsak a világgpiaci árakhoz képest jóval olcsóbban vette meg az értéktárgyakat, hanem ráadásul méregdrágán adta cserébe az élelmiszereket és egyéb árukat. A szerző számadatakkal bizonyítja ezeket az állításokat. Eladási árait a Torgszin eleinte maga

alakította ki. Azonban 1932 végén egy kormánybizottság vizsgálati anyaga kifogásolta a túl alacsony árakat, és követelte, hogy a Torgszin legyen drágább az állami kereskedelem minden más területénél, sőt a piacoknál is. A Torgszin engedelmeskedett, és 1933 telén az éhínség legsúlyosabb szakaszában kétszer emelte az akkor legkeresettebb liszt, kenyér és búzadara árát. Az alapvető élelmiszerek Torgszin-árai (a liszt kivételével) a feketepiaci áraknál is magasabbak voltak.

Mindezeknek köszönhetően főnállása alatt a Torgszin 220 tonna színaranynak megfelelő értéket gyűjtött be, ami kb. 200 millió (akkori) dollárnak felelt meg, és fedezte az 1932–35. évi import több mint 20%-át. Gazdálkodási mutatói jobbak voltak a Külkereskedelmi Népbiztosság bármely másik vállalatának mutatóinál.

Az 1933-as jó termésrel a helyzet javult, és a következő években is tartott. Ez a javulás végül 1936. február 1-én elvezetett a Torgszin bezárásához. Artur Sztasevszkij, a vállalat vezetője alig több mint egy évvel élte túl a céget; azzal az váddal végeztek ki, hogy Lengyelország javára kémkedett. Lengyel felesége a Gulágra került, de túlélte, és a hrucsovi

időkben kiharcolta férje rehabilitálását. A könyv számos más szereplője is Sztasevszkijéhez hasonló sorsra jutott, de akikről nincs pontos információ, azok közül is föltűnően sokan haltak meg 1936–38-ban, a nagy terror időszakában. (Noha már 1926-ban is írtották a „nép ellenségeit”, például a NEP-években hozott liberalizáló intézkedések hivatali „vétkeseit” akkor lötték főbe.)

Oszokina úgy véli, hogy a Torgszin bezárásában fontos szerepe volt az ideológiai megfontolásoknak is. 1935 végén a szovjet vezetés (főleg azért, mert az aranybányászat fejlesztésére tett erőfeszítések meghozták az eredményüket) már nem érezte az importfinanszírozási igények szorítását. Akkor szüntette meg ezt a piaci intézményt, amely idegen volt fölfogásától. Azonban – szögezi le a szerző – így is áll az, hogy a piaci mechanizmusok eltűrését, sőt azok aktív alkalmazását a rendszer nem tudta elkerülni, és ennek egyik legnyilvánvalóbb esete a Torgszin működése volt.

Soós Károly Attila

Bencsik Péter: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években.

(Magyar történelmi emlékek – értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 11.) Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. 155 oldal.

Az elmúlt években több tanulmány- és dokumentumkötet jelent meg az I. világháborút követő évek magyarországi történetéről – köszönhetően többek között a Trianon 100 Kutatócsoport munkájának, amelynek az itt bemutatandó kötet szerzője, Bencsik Péter is tagja. Bencsik kismonográfiájában a határ menti élet egyes jelenségeit – elsősorban konfliktusait – mutatja be. A legtöbb tárgyalt témakör az 1920-as évek elejéhez köthető, azonban több cselekmény (vagy azok rendezése) át húzódik az évtized második felére.

A szerző nyolc tematikus fejezetre bontotta kötetét, amelyek közül az utolsó összegzést, kitekintést tartalmaz. Célként a helyi társadalom mindennapjainak bemutatását tűzte ki, annak vizsgálatát, miként befolyásolta a határ mentén élő (agrár)társadalmat a számukra sokszor alapvetően új helyzet: korábban a történelmi Magyarország belsejében éltek, míg a békeszerződés rendelkezéseinek következtében meg kellett tapasztalniuk a határ menti lét árnyoldalait. A könyv a konfliktusokra, nehézségekre fókuszál, nem vizsgálja részletesen a társadalom összetételét, konfliktusmentes pillanatait. A szerző alapos levéltári kutatásokat végzett, illetve a sajtót hívta segítségül, forrásai a konfliktusok kibontására vagy – hiányosságai következtében pusztán – felvillantására alkalmasak. A feldolgozott iratok

egy része ugyan a fővárosban, országos gyűjtőkörű levéltárakban érhető el, azonban nagyobb mennyiségű anyagot őriznek a határ menti eseményekre vonatkozóan a megyei levéltárak is, így Bencsik – annak ellenére, hogy a kutatás jelenlegi stádiumában még nem tárta fel mindegyik határ menti megyei archívum (Baranya, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád-Csanád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Vas megye) anyagát – hatalmas forrásfelderítő munkát végzett el.

Az első fejezetben a szerző kiindulópontként összegyűjtötte azokat a jogszabályokat, amelyek (akár többszörösen módosítva) befolyásolták a határ mentén élők mindennapjait. Ezek jelentős része még az I. világháború időszakára nyúlik vissza. Jól érzékelteti a változást, amit a kortársaknak nem lehetett könnyű feldolgozni: a dualizmus korának mondhatni szabad – sok esetben útlevelhez, vízumhoz sem kötött – határátlépési mechanizmusa alapjaiban változott meg a háború következtében. A háború végén kialakuló demarkációs vonalak (szinte a későbbi államhatárok) és a szabad mozgást korlátozó szabályok egyes térségekben ismerős jelenségek, máshol teljesen újak voltak. Bencsik a „határrezsim” fogalmával, annak keleti és nyugati variánsainak bemutatásával magyarázza, miként változott Magyarország helyzete a világháborút

követően. Míg előtte a nyugati típusba tartozott, utána a sokkal zártabb keleti (ide a szerző csak a Szovjetuniót sorolja a két világháború közötti időszakban) és a nyugati közötti átmeneti zónába. Kifejti, hogy a háborút követően ismert korlátozások, állami beavatkozások egy része (például: áruszállítás, mezőgazdasági termények beszolgáltatása és szállítása, mint állami monopólium) már a háború alatt kialakult, aminek következtében az ezekkel kapcsolatos „deviáns” magatartásformák is felbukkantak (csempészet, rejtegetés, fekete piac), s természetesen megkezdődött az ez ellen irányuló szabályok sorának megszületése. A jogszabályi környezet azonban a háborút követően nemhogy egyszerűsödött volna, hanem a hatóságoknak a gyorsan módosuló rendeletek áradatával kellett megküzdeniük. A fejezet összegzésében a szerző rámutat arra, hogy a korlátozó szabályok és az eltávolodás a nyugati határrezsimtől megkönnyítette az ország II. világháború utáni szovjetizálását. Bencsik hasonló, az 1945 utáni történelemhez kapcsolódó párhuzamokat, gondolatébresztő megjegyzéseket a későbbiekben is tesz, s utal arra, hogy voltak előzményei a kommunista vezetés alatt kialakuló rendszernek.

A második fejezet a határőrizet átalakulását, az azt ellátó szerveket és az ehhez kapcsolódó jogszabályokat tárgyalja, majd rátér a határt átlépő, „nemkívánatos elemek”-re. A kortárs sajtó a szófordulatot – az erősödő antiszemita hullámtól nem függetlenül – a (galíciai) bevándorló zsidókra, majd a határon túli, nem magyar nemzeti-ségűekre használta. A határőrizet szerves részét képezte a kémelhárítás és

a hírszerzés is. Csehszlovák források bevonásával – mivel a magyar kútfők igen töredékesek – jól érzékelteti, hogy a kémektől való félelem a bizalmatlan légkör következtében nem csak Magyarországon volt jellemző. A felhasznált levéltári iratokból – úgy tűnik – kevés kémügy rajzolódik ki, s a sokszor szenzációhajhász és nem feltétlenül megbízható sajtót e témához (jegyzetei alapján) nem használta fel a szerző.

A következő egységben Bencsik járasonként (szentgotthárdi, putnoki, baranyavári járás, illetve Csanád vármegye több járása), az általa vizsgált megyék szerint mutatja be az illegális határátlépők társadalmi összetételét, számuk változását. Bevezetesként rögzíti, hogy az úti okmányokhoz való hozzájutás (elsősorban a minden egyes utazáshoz szükséges vízum beszerzése) komoly nehézségekbe ütközött és anyagi áldozatokat is követelt. Összegzésként megállapítja, hogy még az 1920-as évek végén is intenzív volt a „magyar–magyar” illegális határforgalom, ami ellen alapvetően nem léptek fel szigorúan a hatóságok: a büntetések csekély mértékűek voltak, s a lebukás veszélye sem volt jelentős.

A negyedik részben egy speciális csoport, a kettősbirtokosok helyzetét tárja fel. Ezek jellemzője, hogy birtokaik kettészakadtak vagy birtokuk a lakóhelyükhöz képest másik országba került. Ezért – a mezőgazdasági munkák elvégzése céljából – napi szinten kellett átlépniük a határt, amihez „határszéli úti igazolványokat kaptak” (53). A kishatárforgalom rendezésére eleinte olyan egyezmények születtek, amelyek lokális érvényűek és ideiglenesek voltak csupán. A könyvből kitűnik,

hogy Ausztriával volt a legkönnyebb megállapodni, míg Jugoszlávia nehezítette meg leginkább a kettősbirtokosok hétköznapijait. A kérdéskör rendezése hosszan elhúzódott, végül az 1920-as évek második felében sikerült kétoldalú szerződésekkel szabályozott mederbe terelni a kishatárforgalmat, ami azonban nem jelentette azt, hogy mindegyik szomszédos ország esetében azonos szabályozás született. Végül helyi példákból kiindulva – ahol 20–33% között mozgott a kettősbirtokosok aránya a településeken belül – Bencsik arra a következtetésre jut, hogy a határkerület (10–15 km-es sáv) lakosságának 20%-a kettősbirtokos lehetett (kb. 240 000 fő) (73), de számuk a Horthy-korszak végére jelentősen csökkent. Ennek egyik oka a birtokeladásokban keresendő (például a rossz közlekedési viszonyok, nehéz megközelíthetőség következtében).

Az ötödik fejezetben a szerző – a háború alatt kibontakozó folyamatokat is említve – a csempészet fogalmát, okait, sajátosságait (és ezek változását) veszi górcső alá. Motivációként az élelmiszerellátás nehézségeit, illetve a haszonszerzést nevezi meg. A kifelé irányuló csempészet esetében az árkülönbségek voltak a motiváló tényezők: Magyarországon az élőállat- (különösen a ló-) és az élelmiszerárak jóval alacsonyabbak voltak, mint a környező országokban, azaz megérte vállalni a csempészettel járó kockázatot. A befelé irányuló csempészet jellegzetes termékei voltak a ruhák, cipők vagy éppen a cukor (később pedig elsősorban a magas védővámokkal sújtott iparcikkek). Jellemzőnek tűnik – bár az erőszak is megjelent –, hogy

a „csempészeket a helyi lakosok kedvelték” (84), de nem csupán magán-személyek, hanem bűnbandák is foglalkoztak csempészettel.

A következő rész az előbbi szerves folytatása: az általános vonásokat követően konkrét példákat mutat be arra vonatkozóan, hogy a csempésző átlagembereket miként és mennyi időre ítélték el. Felhívja a figyelmet – a néha még a jogvégettek számára is követhetetlenül – kaotikus jogszabályi környezetre, amely nem könnyítette meg sem az ítélezőket, sem pedig a védők helyzetét. Kiemeli a jogegység hiányát az országban: volt, ahol a legenyhébb cselekményként, kihágásként tekintettek a csempészetre (főszolgabírák ítéleztek), míg máshol vétségnek számított, s első fokon eltérő bíróságok (uzsorabíróságok) elé kerültek az ügyek. Változó részletességgel, de több peres ügyet, akár éveken át húzódó fellebbezési procedúrákat is bemutat a szerző, alátámasztva állításait. Megfigyelhető, hogy a bíró személye ugyancsak befolyásolta az ítéleteket (voltak elnéző és bosszúszomjas ítézesek), mint ahogy az is, hogy egy-egy bíró milyen régóta hozott csempészügyekben ítéletet (minél régebb óta, annál inkább szigorodott a gyakorlata).

Az utolsóelőtti fejezetbe kerültek a legsúlyosabb cselekmények, a halálos áldozatokat is követelő határcsúszások. Ezek, illetve a határepizódok nem mindegyike volt fegyveres konfliktus, de a kisebb összetűzésekről még kevésbé található források, mint a komolyabb esetekről. A levéltári források Magyarországon inkább az 1920-as évek második feléből maradtak fenn, a sajtó pedig – természetesen nemcsak

hazai viszonylatban, hanem a szomszédos országok lapjai esetében is igaz ez – egyoldalú és vádaskodó hangnemet ütött meg. A szerző – mivel a csehszlovák forrásokat is ismeri – az északi határ menti incidensekkel foglalkozik részletesebben, törekedve arra, hogy a kútfők egyoldalúsága ellenére göngyölítse fel az ügyeket. Részletesen a legsúlyosabbat, az 1923. áprilisi hími incidenst (és annak következményeit – egészen a Bethlen István–Edvard Beneš-találkozóig) tárgyalja. Zárásként megemlíti a román és a jugoszláv határ menti incidenseket is.

Az utolsó, összegző rész elméleti kitekintést és összehasonlítást is tartalmaz, tematikailag a határrezsimek szigorodására és a (de/re)territorializálódás fogalmára felfűzve. Hangsúlyozza, hogy határmenti konfliktusokra az

állami szinten barátságos viszonyt ápoló országok között is sor kerülhetett (például a cseh–német határon), s a határ is lehetett békés olyan országok között, amelyek viszonya feszült (például a német–lengyel határon).

Bencsik Péter új könyve egy sok tekintetben alig kutatott téma iránt kelti fel olvasója érdeklődését. A levéltári és sajtóforrásokból feltárt esettanulmányok, példák a kötet érvelését alátámasztják, annak integráns részei. A kismonográfia felépítése logikus, gondolatmenete jól követhető, a szöveget továbbá személynév- és helységnevmutató segíti. A csehszlovák–magyar összehasonlítások, az északi határ helyzetének kétféle szemszögből való feldolgozása a kötet külön erénye.

Tamás Ágnes

SZERZŐINK

Andor Anna Klára PhD-hallgató
(Eötvös Loránd Tudományegyetem)
andorannaklara@gmail.com

Balogh Ádám Tibor történész, PhD-hallgató
(Eötvös Loránd Tudományegyetem)
baloghadam.bp@gmail.com

Csendes Tünde PhD-hallgató
(Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem)
cstundegyor@gmail.com

Eőry Gabriella történész
eoryga@gmail.com

Halmos Károly gazdaságtörténész
(PADMA - ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatási Központ munkatársa)
halmoskaroly@aim.com

Mikos Éva tudományos főmunkatárs
(ELKH BTK Néprajztudományi Intézet)
mikos.eva@abtk.hu

Rigó Máté történész
(Brandeis University, USA)
materigo@brandeis.edu

Tamás Ágnes történész
(Szegedi Tudományegyetem BTK Jelenkortörténeti Tanszék)
tagnes83@yahoo.com

Tamás Máté PhD-hallgató
(ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program,
Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet)
tamasmate8888@gmail.com

Tinku-Szathmáry Balázs főmuzeológus
(Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum)
tinku.balazs@gmail.com

Török Róbert történész-muzeológus, igazgató
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)
torok.robort.mkvm@gmail.com

Soós Károly Attila emeritus kutató
(KRTK Közgazdaságtudományi Intézet)
soos.karolyattila@krtk.mta.hu

CONTENTS

TRADE AND TRADERS

Éva Mikos	Foreign Matter in Our Food: Mercantile Legends in the Hungarian Press of the Twentieth and Twenty-First Centuries	5
Károly Halmos – Máté Tamás	Distribution, Trade, Distrust: On Army Provisioning	23
Balázs Tinku-Szathmáry	When the Danube Was an International Freight Corridor: The Landscape of International Transport after the Regulation of the Iron Gates through the Example of the First Danube Steamship Company	45
Gabriella Eőry	“Wineries and Golden Millions”: An Attempt at Increasing Hungarian Wine Export in the 1920s	77
Anna Klára Andor	Currency is everything: Hard-Currency Stores under Socialism: The Imprint of Social Inequality in a Shortage Economy	95
Ádám Tibor Balogh – Róbert Török	The Portrait of János Gál, a Fiume Merchant of Colonial Goods: A Brief History of His Business	121
Tünde Csendes	Grain Trade and Jewish Grain Merchants in Győr	141
Máté Rigó	Winners of a Lost War: Why Could Some Hungarian Industrialists Turn a Profit between 1914 and 1918?	161

BOOKS

Jelena Oszokina: Алхимия советской индустриализации.

ВремяТоргсина

– Károly Attila Soós

189

Péter Bencsik: Demarkációs vonaltól államhatárig.

A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években

– Ágnes Tamás

195

Authors

199

Contents

201

Abstracts

203

ABSTRACTS

Anna Klára Andor: Currency is everything: Hard-Currency Stores under Socialism: The Imprint of Social Inequality in a Shortage Economy

The study analyses one of the controversial ‘inventions’ of socialist trade and commerce, the system of hard-currency stores that sold Western goods in socialist Hungary, accessible only for customers with convertible currency. The analysis sheds light on the social impact of these shops on Hungarian society.

As is well known, compulsory substitutes and a shortage economy characterized by scarcity were defining traits of the socialist system. Shortage and its associated phenomena extended beyond the economic sphere, and encroached upon practices of everyday life, leisure, art, and consumption. Created in the 1960s as a commercial innovation of the softening socialist economic system, hard-currency stores (also known as diplomats' shops, “dollar shops”), further reinforced the sense of deprivation felt by those segments of society that – in the absence of convertible currency and jobs abroad – could only afford to gaze at their shop windows. The existence of dollar shops thus divided the population: those who had Western currency and could benefit from such stores, and those who had only forints and were excluded.

This study examines the impact of this unequal situation and its imprint upon society; in other words, what hard-currency stores may reveal about the social differences that pervaded socialist society. The brief overview of the customers eligible to shop in these stores, is followed by a discussion of shortage economy through a description of what was on offer there. It then focuses on the emergence of new practices aimed at reducing inequality and providing access to the much-coveted Western consumer goods, often in less than legal ways.

Ádám Tibor Balogh – Róbert Török: The Portrait of János Gál, a Fiume Merchant of Colonial Goods: A Brief History of hHis Business

The portrait and business of János Gál of Olasztelek (1865–1944), a Fiume merchant of colonial goods, reveal hitherto unexplored phenomena in the history of commerce: how a Székely nobleman could become a proficient merchant at the end of the nineteenth century and how one can gain insight into the brief history of a successful Hungarian enterprise in the Port of Fiume. The figure of János Gál can be reconstructed from fragmented historical and museological

sources from the decades before and after the turn of the nineteenth century. The economic and industrial development of the port city of Fiume prompted Gál to move from Székelyföld to the Hungarian-Croatian seaside where he started his own business under the name *Első Magyar Kávé Beviteli Üzlet* (First Hungarian Coffee Import Business). János Gál became an active member of local Hungarian community life, for example, he became the president of the *Fiumei Magyar Kör* (Hungarian Association of Fiume). Ten years into his career, he was awarded the title of purveyor to the imperial and royal courts. He was a supplier to the Austro-Hungarian Navy and the Royal Hungarian Gendarmerie. His professional history provides a glimpse into the business and social difficulties caused by the First World War and the subsequent Trianon Peace Treaty. Due to the unsettled conditions of Fiume and the termination of Hungarian state subsidies, several trading companies left the city, and in the end, János Gál also did the same: he moved to Budapest in the 1920s.

Tünde Csendes: Grain Trade and Jewish Grain Merchants in Győr

This study traces the increasing importance of the Jews of Győr and Győrsziget in the town's grain trade. Using archival sources and contemporary press, the article explores how the city's flourishing grain trade and milling industry was built by entrepreneurial Jewish merchants, and analyses their activities in comparison with those of the grain trade in the city of Pest. The study also sheds light on the circumstances that brought about the need to change the economic profile of Győr at the end of the nineteenth century, and the prospects these wealthy Jewish merchants of Győr sought out to secure their future.

Gabriella Eőry: "Wineries and Golden Millions": An Attempt at Increasing Hungarian Wine Export in the 1920s

The study examines the programme of the Hungarian ministry of agriculture, designed to boost Hungarian wine export after the Treaty of Trianon. The wine industry faced both the problem of a sharp decrease of consumers, and the fact that wine export became incredibly hard because of the new borders of Hungary. Therefore, the government focused on finding new markets for Hungarian wine in Europe. The study first describes the programme in detail and investigates the political circumstances and the Hungarian government's ways to finance this initiative, which is followed by an overview of wineries in different European towns and their incidental scandals and hardships.

The second part of the study explores the origin of the Hungaria Restaurant, the Hungarian winery in London, revealing that its entire foundation process was based on political connections and friendship. The figurehead of the Lon-

don winery was an intriguing person with a career that took him from Lancashire to Russia and back to England. He established companies, one after the other, and found the perfect person to be a manager of the winery. Meanwhile, the government invested more and more money in building and furnishing the restaurant itself. The Hungaria Restaurant in London was successful, but the management decided to open a new venue in a nearby town up the Thames. The Hungaria Restaurant River Club in Maidenhead became popular but never attained outstanding financial success.

The study then traces the decline of the Hungarian wine export programme and the failure of the wineries involved all over Europe. In conclusion, even though the attempt eventually failed to resolve the original problem, it made the treasury accumulate significant debt.

Károly Halmos – Máté Tamás: Distribution, Trade, Distrust: On Army Provisioning

In the eighteenth and nineteenth centuries, the provisions for the imperial and royal army consumed a large part of the Habsburg Monarchy's treasury expenditure, making army supply one of the most important public procurement procedures of the time. In this article, this complex system, which, in the words of O. Williamson, operated on the borderline between market and hierarchy, is presented through the memoirs of Ignác Vörös de Farad (1757–1825). The author of this ego-document was a commissioner during the war between the Habsburgs and the Ottoman Empire in 1788–1791, and as such was involved in the management of the supply system. Through textual analysis, the system and its stakeholders in a period of military conflict are made visible and interpretable, using methods of new institutional economics and new economic criticism. The paper is based on the forthcoming publication by the authors, entitled *A katona, a kereskedő, a tisztviselő és az egér: Hadsergellátás és mikrotörténet: a regénytől az aktáig* (The Soldier, the Merchant, the Clerk, and the Mouse: Military Supply and Microhistory from Novels to Archives.).

Éva Mikos: Foreign Matter in Our Food: Mercantile Legends in the Hungarian Press of the Twentieth and Twenty-First Centuries

The type of contemporary or urban legend known as the mercantile legend was first registered in the United States in the 1970s. In these stories, unsuspecting customers are shocked by animals or animal remains found in the food items bought in a shop, supermarket, or fast-food restaurant. US researchers saw in this type of story the embodiment of the common man's opposition to the modern commercial structure, with an underlying critique of capitalism and the

global economy. From the early twentieth century onwards, mercantile legends have become a regular feature in Hungarian-language press, even though the region has not always been part of free competition and market economy. However, the interest in these legends is not exclusively sparked by concerns about economic trends. They may also reflect people's anxiety about the superficiality and negligence of large food manufacturers, the unhealthy nature of frozen or fast food, and concerns about the poor hygiene during transport and storage, which were an equally legitimate fear of the public during the socialist shortage economy too. By providing simple and reassuring answers to complex questions, urban legends are used to reduce people's anxiety about the opaque operation of highly structured societies.

Balázs Tinku-Szathmáry: When the Danube Was an International Freight Corridor: The Landscape of International Transport after the Regulation of the Iron Gates through the Example of the First Danube Steamship Company

The regulation of the Iron Gates Gorge, completed in 1898, gave a new impetus to Danube freight transport, with the Austro-Hungarian Monarchy becoming the biggest beneficiary of the process. Thanks to the records of the Royal Hungarian Navigation Authority of the Lower Danube region (Aldunai m. kir. Hajózási Hatóság), authorised to collect shipping and towage dues, detailed data are available on the ships passing through the Lower Danube. The records kept from 1898 onwards were published in the Statistics section of the annual Government Report, published by the Central Statistical Office. The data series allows the analysis of the cross-section of records to provide insight into the characteristics of freight traffic on the Danube. Since these data are independent of those recorded in the customs offices of the countries involved and are arranged by shipping company, the analysis extends to the freight volume of the shipping companies and the business cycle of the goods they transported. The study focuses on the first Danube Steamship Company (Dunagőzhajózási Társaság / Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft: DGT/DDSG) as an unavoidable major player in Danube freight transport. In addition to the traffic volume of DDSG, the study also explores the factors that gave this company a competitive edge, such as corporate investments, vessel fleet, agency network, and coal loading solutions.

Máté Rigó: Winners of a Lost War: Why Could Some Hungarian Industrialists Turn a Profit between 1914 and 1918?

This article expands on the themes explored in Rigó's *Capitalism in Chaos, How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War* (Cornell University Press, 2022) and traces why some industrial companies were enriched even as imperial treasuries were drained. It shows that the blockade of the Central Powers by the Allies and a series of pro-business policies led to an industrialization drive in East-Central Europe, even in previously underdeveloped regions such as Transylvania; as a result, the era of the First World War bred its own class of ultrarich military suppliers who profited from low taxes and increasing demand. In the meantime, military conquest in Southeast and Eastern Europe gave rise to Hungarian plans of economic expansion. Ironically, in the meantime, Hungary became subject to German economic domination. The second part of the article explores these themes through a case study of the Renner tannery's expansion in Cluj-Napoca (Kolozsvár).

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lágjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt

MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak határozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlanul egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színpalként, kulisszaként jár-kei a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történelmi invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendeznünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsesgetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon 20% kedvezménnyel (6200 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténelmi Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L É

BUDAIKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,

Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

34. évfolyam 2. szám

2022. ősz - tél

BÍRÁLAT

Romsics Gergely:
A birodalmiság kísérteteCsaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”
Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben**Németh Ákos:**
Monográfia helyettTakáts József: Jászi és a liberális szocializmus
Eszmetörténeti tanulmányok**Lautner Péter:**
Barátság és megértés

Simon Attila: Barátság és megértés Arisztotelész filozófiájában

Dombrowszki Áron:
„Népi” pszichológia:
valóban csak fikció?Tamás Demeter – Ted Parent – Adam Toon (eds.):
Mental Fictionalism
Philosophical Explorations**Szalisznyó Lilla:**
A Szendrey Júlia-kutatás
megújításaGyimesi Emese: Szendrey Júlia irodalmi pályafutása
Társadalomtörténeti kontextusokGyimesi Emese: Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában
Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona
gyermekkori levelei, versei és játékaik 1840-1870Szendrey Júlia összes verse
Szerk. Gyimesi EmeseSzendrey Júlia összes elbeszélései és meséi
Kiad. Gyimesi Emese

PROBLÉMA

Tóth G. AttilaAz alkotmányos demokrácia oldalán
A nyolcvanéves Sólyom László életművéről**Patrick Geary**

Történelmi lecke mindenkinek

SZEMLE

Mráz AttilaKis János: Szabadságra ítélve
Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással**Szécshényi Endre**Radnóti Sándor: A táj keletkeztörténetei
„Ők, akik nézték Hannibál hadát”

Megjelent a Replika 125. lapszáma

Osztály/szerkezet

Szerkesztette: Gregor Anikó és Éber Márk Áron

Éber Márk Áron és Gregor Anikó

Osztály/szerkezet: mit tudunk ma a magyar társadalom osztályszerkezetéről?

Kömüves Dániel

Az „osztály halála” Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében

Éber Márk Áron

A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok

Osztályhelyzetek és mozgósító ideálok a félperifériás magyar társadalomban

Nagy Ákos és Nagy Klára

Kölcsönvett életek. Munkaerő-kölcsönzés és elhomályosított osztályviszonyok Magyarországon

Huszár Ákos

Létminimum és osztályelemzés

Éber Márk Áron

Ígéretek, illúziók, ideológiák: A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében

Lukács regényelmélete

Daradics Boglárka

Lukács György regényelméletének terminológiai hálója

„Fehérek” között

Böröcz József

„Eurofehér” gög és „piszkosfehér” sérelemérzet: A „rassz” – Európában

Loïc Wacquant

A „rasszal” kapcsolatos problémák tisztázása

Recenzió

András Csaba

Egy szociológiai beszédmód hegemoniája

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
 87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
 88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)

A Korall könyvkiadványai korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek:

www.korall.org; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel 3200 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkesek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyvacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól személyes átvétellel 6200,- Ft)

Ára 1500 Ft

ISSN 1586-2410

9 771586 241002